
Я.М. Шабала

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ДЛЯ ВИПУСКНИКІВ ШКІЛ ТА АБІТУРІЄНТІВ

Навчальний посібник

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

Київ
КОНДОР

2005

ББК 67.9
Ш 12

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 14/18.2/434 від 12.03.2004)*

Шабала Я.М.

Ш 12 Історія України. Для випускників шкіл та абітурієнтів:
Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2005. – 268 с.

ISBN 966-8251-53-9

Пропонований посібник – короткий виклад історії України від найдавніших часів до початку ХХІ ст. Його структура і зміст орієнтовані на програму загальноосвітньої школи з історії України і на програми вступних іспитів із цього предмета до вищих навчальних закладів України.

Компонуючи матеріал посібника, автор намагався акцентувати увагу на основних, ключових моментах, які розкривають зміст кожної теми, допомагають визначити суть основних подій, процесів, явищ, що були характерними для того чи іншого періоду історії України. Це сприятиме оновленню, систематизації та поповненню набутих знань і полегшить самостійну підготовку учнів та абітурієнтів до іспитів.

Книга стане у пригоді школярам, абітурієнтам, учителям, репетиторам, усім, у кого є потреба і бажання знати історію України.

ББК 67.9

ISBN 966-8251-53-9

© Шабала Я.М., 2004
© «Кондор», 2004

Зміст

§ 1. Стародавнє населення України у кам'яну добу	4
§ 2. Епоха міді та бронзи на території сучасної України	9
§ 3. Стародавнє населення ранньозалізної доби	13
§ 4. Давні слов'яни	19
§ 5. Київська Русь	22
§ 6. Галицько-Волинська держава	31
§ 7. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (середина XIV – перша половина XVI ст.) ...	36
§ 8. Українські землі у складі Речі Посполитої	42
§ 9. Національно-визвольна боротьба українського народу середини XVII ст.	56
§ 10. Українські землі наприкінці XVII – у XVIII ст.	71
§ 11. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)	87
§ 12. Українські землі у другій половині XIX ст.	100
§ 13. Україна на початку XX ст.	118
§ 14. Україна у Першій світовій війні	129
§ 15. Україна у період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.	134
§ 16. Українська РСР в умовах непу	162
§ 17. Індустріалізація Української РСР	170
§ 18. Колективізація в УРСР. Голодомор 1932–1933 рр.	174
§ 19. Громадсько-політичне, духовне та культурне життя в УРСР у 30-ті рр. XX ст.	178
§ 20. Західноукраїнські землі у 20–30-ті рр. XX ст.	183
§ 21. Україна у Другій світовій війні	189
§ 22. Післявоєнна відбудова і розвиток України у 1945 – середині 50-х рр.	199
§ 23. Українська РСР у період хрущовської «відлиги»	206
§ 24. Україна в період загострення кризи радянської системи (1965–1985 рр.)	213
§ 25. Перебудова. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України	218
§ 26. Україна у період незалежності	222
Хронологія основних подій	238

Стародавнє населення України у кам'яну добу

Давня історія – найтриваліший період в історії людства взагалі і України зокрема. Залежно від певних особливостей у матеріальній культурі, господарюванні та суспільній організації людей цей тривалий час історії поділено на менші періоди. В основу періодизації стародавнього віку покладено матеріал, з якого люди переважно виготовляли знаряддя праці. Відповідно до цього виділяють: кам'яний, мідний (енеоліт), бронзовий та залізний віки.

Кам'яний вік (від появи перших людей до IV тис. до н.е.) поділяють на три археологічні епохи: *палеоліт, мезоліт та неоліт*.

Палеоліт (давній кам'яний вік) тривав від появи перших людей на території сучасної України до X тис. до н.е. Його, у свою чергу поділяється на три періоди: ранній, середній та пізній.

Ранній палеоліт (від появи перших людей до 150 тис. років тому). У цей період на території сучасної України з'явилися найдавніші люди – архантропи (мавполюди). Вони пересувалися на двох ногах, але мали відмінну від людської будову кістяка та черепа, значно менший об'єм мозку. Сліди архантропів виявлено у Закарпатті, Наддністрянщині, Житомирщині, на Дніпрі, а також у Криму і Надазов'ї. Найдавніша пам'ятка виявлена біля с.Королеве на Закарпатті. Архантропи об'єднувались у групи, що являли собою первісне людське стадо. Їхня господарська діяльність зводилася до *привласнювальних* видів господарювання – *збиральництва і полювання*. Основними знаряддями праці були примітивні гостроконечники й рубила. Архантропи використовували вогонь, хоча самі його ще не вміли видобувати.

Середній палеоліт (150 – 35 тис. років тому). На зміну архантропам приходить новий тип людини – неандерталець. Зовні він ще не був повністю схожим на людину сучасного фізичного типу, але був більш розвиненим, ніж архантроп. В Україні виявлено близько 200 стоянок неандертальців (у печерах Криму, с.Молодове на р.Дністрі, с.Антонівка на Донбасі та ін.). Господарство неандертальців мало також виключно привласнювальний характер

(збиральництво і полювання). В умовах похолодання і збідніння рослинного світу на перші позиції виходить полювання. Щоб пристосуватися до природних умов неандертальці навчилися видобувати вогонь, будувати житла, виготовляти одяг із шкіри тварин. Знаряддя праці урізноманітнюються, вдосконалюються, крім гостроконечників і рубил з'являються скребла. Крім певних зрушень у матеріальній культурі спостерігається еволюція світогляду неандертальців: вони ховали померлих, що може свідчити про зародження релігійних уявлень, зокрема, культу померлих, з'являється примітивне мистецтво.

Пізній палеоліт (35 – 10 тис. років тому). У цей період завершується процес фізичної та розумової еволюції людини. Неандерталець еволюціонує у кроманьйонця —людину сучасного фізичного типу – homo sapiens. Основною рисою, що вирізняла кроманьйонця, була соціальність – спосіб організації життя на ґрунті праці і в межах колективу, мова, пам'ять, мораль, творчість тощо. В Україні виявлено близько 800 пізньопалеолітичних стоянок (с.Мізін на Чернігівщині, с.Межиріч на Черкащині, с.Доброчинівка на Київщині та ін.). Стародавнє населення цього періоду вело також привласнювальне господарство, основними видами якого були полювання та збиральництво. Знаряддя праці удосконалюються, з'являються нові – різці, сокири, знаряддя з кістки та рогу. Люди об'єднувалися у родові громади по 30 – 40 чол. Основу громади становив рід – група кровноспоріднених родичів. Родовід визначався по материнській лінії. Окремі роди, вступаючи у родинні зв'язки з іншими родами, формують племінну організацію суспільства. У кроманьйонців спостерігаються також значні зрушення у світоглядній та духовній сфері. Так, у них складаються первісні форми релігійних уявлень (*тотемізм, фетишизм, анімізм і магія*), розвивається прикладне та образотворче мистецтво (стилізовані фігурки тварин та жіночі статуетки, малюнки звірів на стінах печер), обряди мисливської магії супроводжуються піснями, танцями, про що свідчать знахідки музичних інструментів (у с.Молодово знайдено кістяну флейту, у с.Мізині – ударні інструменти).

Мезоліт – середній кам'яний вік (10 – 7 тис. років тому). З початком цього періоду сталися суттєві природно-кліматичні зміни: закінчився льодовиковий період і настало потепління, що зумовило появу нових видів флори і фауни. Це спричинило певні зміни у господарюванні. Зокрема, у полюванні основними знаряддями стають *лук і стріли* – перша механічна зброя дистанційної дії. З метою поповнення раціону люди починають активно займатися *рибальством*. Для пересування по воді виготовлялися плоти, видовбані із стовбурів дерев човни. Щоб забезпечити потребу у рибі цілого роду, її ловили сітками або будували на річках чи озерах складну систему загат. В епоху мезоліту було одомашнено перших тварин – собаку, а потім свиню. Проте в цілому господарство не вийшло за межі привласнювального – основними заняттями були мисливство, рибальство, збиральництво. До традиційних знарядь праці долучаються нові – долота, тесла, кинджали та ін. Люди освоїли виробництво вкладишевих інструментів із вставними крем'яними пластинками мікролітами. У мезолітичного населення України збагачується духовний світ. Поряд із релігійними уявленнями складається система звичаїв, розвивається обрядовість (посвята у дорослі члени общини, укладення шлюбів тощо). Мистецтво здебільшого мало прикладний характер. В Україні відомо близько 1000 мезолітичних стоянок, найвідоміші з них біля сіл Мирне та Білосілля на Одещині, Мурзак-Коба в Криму та інші.

Неоліт – новий кам'яний вік (6 – 4 тис. років тому). Основний зміст цього періоду визначила неолітична революція – процес переходу від привласнювального до відтворювального господарювання. Поступово основними видами господарської діяльності стають *землеробство* і *скотарство*, хоча мисливство, рибальство і збиральництво суттєво доповнювали їх. У неолітичну добу з'являються *прядіння* і *ткацтво*, *виробництво керамічного посуду*. Люди одомашнили корів, кіз, овець і, окрім прямого призначення, почали використовувати їх як тяглову силу. Значні зрушення сталися у техніці обробки каменю: на зміну традиційній обробці (оббиванню, сколюванню) приходять свердління, шліфування, розпилювання. Оскільки землеробський

цикл (посів, догляд, збирання урожаю) був тривалим, люди переходять до більш осілого способу життя. З виснаженням освоєних земельних ділянок вони переходили на інші, тобто землеробство було екстенсивним. В Україні відомі близько 500 стоянок епохи неоліту (Кам'яна Могила біля м.Мелітополя, с.Сенчиці на Рівненщині, поселення Оболонь на Волині та ін.).

Зрушення у господарстві та побуті вплинули на духовний світ людей. Неолітичні поховання і супровідний інвентар у них свідчать про віру у потойбічне життя. Жіночі прикраси з каменя, рогу та кістки, оздоблення одягу, нанесення візерунків на кераміку дають уявлення про естетичні ідеали людей. Із виникненням землеробства і скотарства з'являється ряд культів, обрядів, пов'язаних з цими видами господарювання.

Щодо суспільної організації, то у цей період виявилися такі тенденції: зростає роль парної сім'ї як суб'єкта господарювання; посилюється значення генеалогічного роду, який виступав колективним власником території, регулював внутрішнє і зовнішнє життя громади. Сукупність родових общин, пов'язаних родинними, соціальними, господарськими зв'язками складала вождівство, або плем'я.

Епоха міді та бронзи на території сучасної України

Енеоліт – мідний, або мідно-кам'яний вік (IV – III тис. років тому). Цей період характерний подальшим утвердженням відтворювального господарства – землеробства і скотарства. В енеоліті бере початок металургійне виробництво, бо саме у цей період люди навчилися виготовляти перші металеві речі з *міді*. Хоча мідь через свої механічні властивості не могла конкурувати із твердішими кам'яними знаряддями, освоєння технології виробництва цього металу мало надзвичайно важливе значення, адже воно підказало шлях пошуку нових металів, якими згодом стали бронза і залізо. До важливих зрушень енеолітичної

доби слід також віднести появу орного землеробства з використанням тягової сили бика, приручення коня, експлуатацію колісного транспорту.

У цей період на території України сформувалися дві господарські зони: *землеробсько-скотарська* з осілим способом життя (у Лісостепу) і *скотарсько-землеробська* (Степ).

Період енеоліту на сучасній території України представлений рядом археологічних культур, кожна з яких являє собою сукупність подібних пам'яток у межах певної території та певного часу творцем яких є окремий етнос чи група споріднених етносів. В епоху міді в Україні були поширені гумельницька, лендельська, середньостогівська, ямна та інші культури. Проте найвиразніше мідний вік в Україні представляє *Трипільська* археологічна культура.

Цю культуру відкрив у 1893 р. видатний український археолог В.Хвойка. Її назва походить від назви с.Трипілья на Київщині, де було виявлено перші пам'ятки. У період найвищого піднесення ця культура була поширена майже на третину сучасної території України. Хронологічні межі Трипільської культури – IV-III тис. до н.е.

Основними заняттями трипільців були землеробство, скотарство, ремесло. У землеробстві домінувало зерновиробництво (ячмінь, просо, жито, пшениця). Основним знаряддям обробітку ґрунту було *рало*. Серед знарядь праці траплялися мідні, але домінували кам'яні і крем'яні. Ремесло було представлене керамічним виробництвом, зароджується металургія (виробництво міді). Загалом *тип господарства* трипільців визначається як *землеробсько-скотарський*. Основним типом житла було глинобитне прямокутне з двосхилим дахом. В окремих поселеннях зустрічалися навіть двоповерхові житла із кількома приміщеннями. Серед поселень траплялися як невеликі (50 – 60 осіб), так і великі селища (протоміста), в яких проживало до 10 тис. осіб.

Для *соціальної організації* трипільців була характерна триступенева структура: нижчу ланку становила сім'я, група споріднених сімей утворювала общину, група общин об'єднувалася у племена. Загалом трипільська спільнота складалася із групи споріднених племен.

Духовний світ трипільців був багатий і різноманітний. Прикладне мистецтво головним чином представлене орнаментованою керамікою. Орнаментальні сюжети поєднують геометричні, рослинні сюжети, в які іноді вписані символічні зображення тварин, людей. Іноді орнамент виконувався у кольоровій гамі. Окремі види трипільського посуду були пов'язані з ритуальними та магічними обрядами. Серед культових та ритуальних предметів зустрічаються скульптури тварин, статуетки жінок; у символіці переважають мотиви добробуту, родючості.

Важливим, але не з'ясованим до кінця, є питання етнічної приналежності трипільців. Окремі дослідники вважають трипільське населення автохтонами на території України, предками слов'ян та українців. Інші вважають трипільців не місцевим, прийшлим населенням, заперечують їх етнічний зв'язок із слов'янами й українцями.

Епоха бронзи (II – поч. I тис. до н.е.). Основними зрушеннями у господарському житті стали: виробництво бронзи – першого штучного металу, який за механічними властивостями значно переважав мідь і згодом став основним матеріалом для виготовлення знарядь праці, зброї, прикрас; виокремлення в окрему галузь металургійного виробництва; завершився перший великий поділ праці – скотарство відокремилося від землеробства. У цей час на території України склалося кілька господарсько-культурних зон: Степ, Лісостеп та Полісся. У Степу домінувало скотарство, а в Лісостепу і на Поліссі переважало землеробство. В українському Степу у добу бронзи були поширені ямна, катакомбна, зрубна та інші археологічні культури, у Лісостепу та на Поліссі – тшинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихінська та ін.

У сфері суспільних відносин в епоху бронзи сталися суттєві зміни: на зміну матріархату приходить патріархат із визначенням родоводу по батьківській лінії; у структурі суспільства посилюється роль і значення малої (ендогамної) сім'ї; у суспільстві посилюється майнова і соціальна диференціація. У середині племен, племінних об'єднань на ґрунті посилення внутрішніх господарських зв'язків і необхідності боротьби за власну територію посилюється

процес політичної та етнічної консолідації, у межах окремих археологічних культур складаються ранні етнічні утворення.

Духовна сфера: для релігійних уявлень були характерні різноманітні культури – предків, сонця, вогню, у зоні Степу, де переважало скотарство – культ бика. Про поширення анімізму свідчать поховання, в які поруч з покійником клали знаряддя праці, зброю, посуд, прикраси, їжу тощо. Очевидно із цим культом пов'язане спорудження складних поховальних споруд – курганів. Мистецтво мало переважно прикладний характер (різноманітними орнаментами прикрашали зброю, зброю, посуд тощо). Новим явищем у мистецтві є поява перших схематичних скульптурних зображень людини на кам'яних стелах.

Стародавнє населення ранньозалізної доби

Ранньозалізна доба характеризується новими явищами у господарстві, суспільній організації, матеріальній і духовній культурі населення. Найголовнішими з них були: відкриття технології виробництва заліза, зброї і т.п. Це була свого роду технічна революція, яка вплинула на всі сфери людської діяльності, особливо військової справи, землеробства, скотарства, ремесла; населення Північного Причорномор'я і Надазов'я остаточно переходить до кочового скотарства, а основою економіки населення Лісостепу стає орне землеробство; важливим чинником господарського, культурно-історичного розвитку Північного Причорномор'я та сусідніх регіонів стали грецькі колонії, утворені у VII – VI ст. до н.е.; на території України виникають окремі племінні союзи та ранньодержавні утворення. Початок I тис. до н.е. відкриває нові можливості для вивчення історії, оскільки поряд із речовими пам'ятками з'являються *писемні джерела*, які несуть детальнішу та достовірнішу історичну інформацію.

Кіммерійська доба. Першим народом в Україні, справжнє ім'я якого зафіксовано у писемних джерелах і дійшло до наших днів, були *кіммерійці*.

Найдавніша писемна згадка про них міститься у поемі Гомера “Одіссея”. Кіммерійці – іраномовні племена, які прийшли імовірно з Нижнього Поволжя і проживали у степах Північного Причорномор’я та Приазов’я у IX – VII ст. до н.е. Основу їх господарства становило *кочове скотарство*, засноване на *конярстві*. Кіммерійці першими на території України освоїли виробництво заліза. Кочовий спосіб господарства спонукав до просторової експансії, тому кіммерійці мали сильне, добре озброєне кінне військо. Вони вели війни у Малій та Передній Азії, проникали в український Лісостеп, де мешкали землеробські племена чорноліської культури. Як реакція на ці вторгнення виникають укріплені городища на межі зі Степом. У VII ст. до н.е. кіммерійці були витіснені більш войовничими племенами – скіфами.

Зону *осілого землеробства* у кіммерійську добу представляє чорноліська археологічна культура, поширена у зоні українського Лісостепу від середнього Дністра на заході до середньої течії р.Ворскли на сході. Основним типом чорноліських пам’яток є поселення (наприклад добре збережене поселення Інбек у басейні р.Тясмин). Городища із кількох десятків жител були оточені валами, на яких споруджувались зруби із дерев’яних колод. З боку поля викопувався один чи кілька ровів, з інших боків використовувався природний захист (ліс, річка, пагорб тощо).

Основу господарства чорнолісців становило *орне землеробство* та *осіле скотарство*. Головними сільськогосподарськими культурами були просо, ячмінь, жито, з худоби розводили велику рогату, кіз, овець, свиней та коней. Ремісниче виробництво представлене гончарством, бронзоліварством, виробництвом та обробкою заліза (підтвердженням цьому є залізний меч із Суботівського городища – один із найбільших на той час у Європі).

Щодо етнічної належності чорноліської культури то ряд дослідників (М.Артамонов, Б.Рибалова, С.Березанська та ін.) пов’язують її із франкомовним населенням, а інші (О.Треножкін, О.Трубачов, Б.Рибаков та ін.) вважають цю культуру протослов’янською.

Скіфи. Спочатку ця назва поширювалася лише на кочові племена, які сформувалися у Передкавказзі, а згодом вона стала збірною назвою для всіх народів, які увійшли до Великої Скіфії. Найдетальніший опис Скіфії надав грецький історик Геродот (V ст. до н.е.) у 4-й частині його історії. Він повідомляє, що скіфське суспільство поділялося на *царських скіфів, скіфів-кочовиків, скіфів-орачів і скіфів-землеробів*. Панівне становище займали царські скіфи та скіфи-кочовики – власне кочові скотарські племена, які проживали у Причорноморських та Приазовських степах. Скіфи-орачі і скіфи-землероби, очевидно, мешкали у Лісостеповій зоні і цілком імовірно могли бути праслов'янськими осілими землеробськими племенами. Економіка Скіфської держави була багатогалузевою, у ній поєднувалися кочове скотарство, землеробство, ремісниче виробництво, торгівля як внутрішня так і зовнішня, особливо з грецькими колоніями. Скіфи мали сильне, добре озброєне військо. Вони вели війни у Малій Азії, де панували 28 років, успішно протистояли нападку перського царя Дарія (513 р. н.е.). Проте у 339 р. до н.е. скіфи зазнали поразки від Філіпа II Македонського. Скіфи домінували у Північнопричорноморському і суміжних регіонах із VII по II ст. до н.е. Найвищого розквіту Велика Скіфія досягла у V – IV ст. до н.е., особливо за царя Атея. З III ст. до н.е. Скіфська держава починає поступово занепадати. Причинами цьому були наступ сусідніх кочових племен, погіршення природно-кліматичних умов, збідніння рослинного покриву, який не забезпечував кормової бази для кочового скотарства. У II ст. до н.е. скіфи були витіснені сарматами.

Культура Скіфії. Для релігійних уявлень скіфів був характерним політеїзм (багатобожжя). Основними божествами були *Табіті* – головна богиня скіфів, берегиня домашнього вогнища, окремих родів і скіфського народу загалом, *Панай* – володар неба, *Арей* – бог війни та ін. Усім богам, крім Арея, скіфи приносили у жертву тварин, Арею ж приносили у жертву людей (кожного сотого полоненого). Для скіфського мистецтва характерний *зооморфний*, або “звіриний” стиль. Візерунками із зображеннями коней, оленів, левів, птахів тощо вони прикрашали зброю, зброю, предмети побуту. Для скіфів була характерна

певна система обрядів, звичаїв. Вони шанували і берегли могили предків, мали досить складний поховальний обряд, який поєднував урочистість і жорстокість, особливо це стосувалося поховання царів і знаті. Своїх царів скіфи ховали у могильних ямах, кладучи разом з померлими багато коштовних прикрас, зброї, посуду, одягу тощо, а зверху насипали високий курган. Ці курганні поховання є одним із важливих джерел вивчення скіфської культури. Найвідоміші з них Чортомлик, Гайманова могила, Товста могила та ін.

Сармати – збірна назва, якою античні автори назвали групу кочових іраномовних племен (язигів, роксоланів, аорсів, аланів та ін.), які об'єдналися у державний союз. Вони витіснили скіфів із Північного Причорномор'я та Приазов'я у II ст. до н.е. і встановили своє панування на цих територіях. Сармати зайняли практично всю степову і частину лісостепової смуги. У лісостеповій смузі з півночі вони межували з осілими землеробними племенами ранньослов'янської зарубинецької культури. Їхнє господарство і побут, як зазначають античні автори, були подібними до скіфського. Сармати були войовничими племенами. Вони вели війни з Римом, у Малій Азії, на Закавказзі, з племенами Лісостепу. У III – IV ст. н.е. сармати були витіснені готами та гунами.

Античні міста-держави у Північному Причорномор'ї. Заснування вихідцями з Греції міст-держав у Північному Причорномор'ї – один із напрямів так званої Великої грецької колонізації (VIII – VI ст. до н.е.), що охопила практично все Середземномор'я. Існує кілька теорій, які пояснюють причини колонізації: *аграрна* (колонізація зумовлена необхідністю пошуку джерел сільськогосподарської продукції), *торговельна* (накопичення торговельного капіталу у Греції спонукало до пошуку нових торговельних ринків), *сировинна* (греки прагнули знайти ринки для поповнення своєї країни сировиною, будівельним лісом, металом тощо). Крім цих існує ще ряд теорій – *демографічна, соціальна, воєнна*. На наш погляд, жодна з них сама по собі не може повною мірою пояснити причини колонізації – їх варто розглядати у сукупності.

Особливістю грецької колонізації Північного Причорномор'я було те, що переселення греків на ці території не мало характеру військового завоювання і не супроводжувалось підкоренням місцевого населення.

Першим поселенням греків у Північному Причорномор'ї була колонія Борисфеніда на о.Березань біля м.Очаків Миколаївської обл. Згодом виникають міста-колонії Ольвія (біля с.Парутине Миколаївської обл.), Пантікапей (біля м.Керчі), Тіра (м.Белгород-Дністровський), Херсонес (біля м.Севастополя) та багато інших. Грецькі колонії мали *полісну* структуру – склалися із двох основних частин: власне міста і сільської округи – *хори*. Така структура забезпечувала функціонування цих колоній як єдиного господарсько-економічного, політичного механізму, тому їх ще називали міста-держави.

За формою державно-політичного устрою ці колонії являли собою *рабовласницькі демократичні, або аристократичні республіки*. Вища законодавча влада у них належала народним зборам, виконавча – *колегіям і магістратам*, окрему гілку представляла судова влада. Громадянські права, у тому числі виборче, мали широкі верстви населення, окрім рабів, іноземців та жінок. В аристократичних республіках провідні посади займали вихідці із заможної верхівки. Типовим зразком рабовласницької демократичної республіки є Херсонес, а аристократичної – м.Ольвія. Крім окремих міст-держав на території Північного Причорномор'я було утворено велике державне об'єднання – Боспорське царство, яке мало *монархічний* державно-політичний устрій.

Населення грецьких міст-держав займалося сільським господарством (у сільських округах), ремеслами, промислами, особливо рибальством, була добре розвинена внутрішня та зовнішня торгівля.

У культурному розвитку ці колонії успадкували традиції античної культури. Для релігійних уявлень мешканців був характерним політеїзм, вони поклонялися Аполону, Зевсу, Афіні та ін. У містах поширеною була освіта (існували школи-гімнасії), розвивалися наука, театральне і музичне мистецтво, фізична культура і спорт.

Грецькі міста-колонії занепали у III – IV ст. під натиском *готів* та *гунів*.

Давні слов'яни

Слов'янська проблема. Давні слов'яни у I – VII ст. н.е. Щодо походження та раннього періоду історії слов'ян існує низка до кінця не з'ясованих питань, які у своїй сукупності становлять *слов'янську проблему*. Найважливішими її складовими є визначення *прабатьківщини* та з'ясування основних етапів етногенезу слов'ян.

Щодо визначення *прабатьківщини* слов'ян існують дві основні теорії – автохтонічна (місцева) та міграційна. Прихильники першої (М.Грушевський, В.Петров, В.Баран та ін.) вважають, що слов'яни як етнос сформувалися на території сучасного слов'янського масиву і є спільнотою місцевого походження, автохтонами на своїй території. Модифікаціями автохтонічної теорії є Вісло-Дніпровська, Вісло-Одерська, Дніпро-Одерська теорії. Згідно з іншою теорією (прихильники С.Соловйов, О.Шахматов, Г.Лом'янський та ін.) – слов'янська спільнота сформувалася за межами сучасного масиву (наприклад в Азії) і згодом через різні обставини переселилася на нинішні слов'янські землі.

Перші писемні згадки про слов'ян датуються до I – II ст. н.е. Римські історики цього періоду (Пліній, Тацит, Птоломей) згадують їх під назвою *венеди*. Пізніші історики, зокрема *Йордан* (VI ст.) згадує *антів і склавинів*, які походять від одного кореня – венедів. Ці писемні згадки дають можливість з'ясувати окремі етапи етногенезу слов'ян. Археологічними відповідниками перших писемних згадок є *зарубинецька* (III ст. до н.е. – II ст. н.е.) та *черняхівська* (II – VII ст. н.е.) археологічні культури.

Писемні та археологічні джерела свідчать, що *основу господарства* давніх слов'ян становили землеробство, скотарство, промисли (мисливство, рибальство, бортництво), ремесло (керамічне виробництво, металовиробництво та металообробка). Щодо *суспільного устрою*, слов'яни на цьому етапі жили племенами, на чолі яких стояли вожді. Під впливом, основним чином, зовнішніх

чинників слов'янські племена об'єднувалися у великі військові союзи (наприклад антський союз).

Слов'яни і Велике переселення народів (II - VII ст.) Першопочатком цьому процесу поклало переселення *готів* із Прибалтики до Причорномор'я. У III ст. вони утворили державу із багатьох народів. Історичні джерела згадують про спільні походи слов'ян і готів на римські провінції на початку готського панування та про війни між собою. У 375 р. готи були розбиті *гунами* - племенами тюркського походження, що прийшли з Монголії та Китаю. Слов'яни з гунами (то як союзники, то як підлеглі) проклали шлях на Балкани. Після смерті гунського вождя Атіли (453) держава гунів занепадає. Слов'яни (анти), позбувшись залежності від гунів рушили на землі Візантії, зайняли північну частину Балканського півострова, де потім виникли південнослов'янські держави Болгарія, Сербія, Хорватія. У VI ст. у слов'янські землі з Центральної Азії вторглися *авари*, які заснували на середньому Дунаї свою державу – Аварський каганат. Під натиском аварів у 602 р. антський союз розпався. З цього часу в історичних джерелах анти не згадуються. Етнічні угруповання, що проживали на території України, згадуються під назвою “склавини”, яка згодом трансформувалась у “слов'яни”.

Ряд істориків вважають, що міграційні процеси у II – VII ст. дали поштовх для виокремлення і початку формування окремих етносів, у тому числі й українського. Так М.С.Грушевський вважав, що предками українського народу є анти (анти у перекладі з давньоіранської мови означає “край”, “окраїна”, а отже ті, що мешкають на окраїні, на краю – українці). Сучасні дослідження на основі вивчення ряду археологічних культур, пов'язаних зі слов'янами доводять, що етнічними попередниками українців були, головним чином, *склавини* і лише частково *анти*.

Київська Русь

Напередодні утворення держави Київська Русь на її території існувало близько 15 східнослов'янських племінних об'єднань: *поляни, сіверяни, древляни, дуліби, білі хорвати, уличі, тиверці* та ін. У VI – VIII ст. ці об'єднання еволюціонують у протодержавні утворення – племінні князівства. Одним із перших таких утворень був Дулібський племінний союз із центром у Зимненському городищі (на Волині). Подібне протодержавне об'єднання, до якого входили як слов'янські, так і неслов'янські племена, виникло навколо ільменських племен із центром в м.Новгороді. Навколо Києва також утворився сильний полянський союз. Київ, за даними історичних джерел, було засновано у другій половині V ст. (у 1982 р. відзначали 1500-річчя міста). За легендою його заснували брати Кий, Щек і Хорив та їхня сестра Либідь. Окремі дослідники вважають Кия першим полянським князем. У середині IX ст. це об'єднання стало називатися “Руська земля”. Найбільшої могутності воно досягло за часів правління Аскольда і Діра (? – 882). З Аскльдом історики пов'язують успішні морські походи на Візантію (860, 866), а також спробу запровадити християнства на Русі.

Київська Русь у IX – у першу третину XII ст. Початок процесу утворення Київської Русі можна зарахувати до часів князювання *Олега (882 – 912)*. Саме Олег у 882 р. посів київський престол і відтоді Київ стає політичним центром, навколо якого розпочалося об'єднання східнослов'янських племінних союзів. Олег підкорив древлян (883), сіверян (884) і радимичів (885), обклав їх даниною. Уличі і тиверці не підкорилися і Олег, очевидно, уклав з ними союзну угоду, бо вони брали участь у поході 907 р. на Константинополь. У 907, 911 рр. Олег здійснив успішні походи на Константинополь, у ці самі роки уклав вигідні для Русі торговельні договори.

Ігор (912 – 945). продовжив політику збирання руських земель. Він підкорив древлян, які вийшли із покори після смерті Олега, приєднав уличів. У 915 р. уклав мир з печенігами; у 941, 944 рр. здійснив походи на Візантію (підписав договір менш вигідний, ніж Олег у 911 р.). У джерелах згадуються

також похід Ігоря на Закавказзя у 944 р. У 945 р. Ігоря вбили древляни за спробу вдруге взяти у них данину.

Ольга (945 – 964). Посівши престол вона остаточно підкорила древлян, ліквідувала їхню князівську династію. Княгиня здійснила низку реформ: впорядкувала збір данини і визначила її види – устави, уроки й оброки; визначила місця збирання данини – погости; на територіях підвладних племен установила державні володіння – займища, ловища. У зовнішній політиці Ольга надавала перевагу дипломатичним методам. У 957 р. вона здійснила подорож до м.Костантинополя з метою встановлення добросусідських відносин і, на думку деяких дослідників, щоб охреститися самій і за допомогою Візантії охрестити Русь. У 959 р. княгиня послала посольство до германського імператора Отона I з проханням послати на Русь місіонерів для поширення християнства. Отон I задовольнив прохання, послав на Русь єпископа Альберта, але місія успіху не мала.

Святослав (964 – 972). У 969 р. здійснив адміністративну реформу. Для зміцнення влади київської династії він поставив на князювання своїх синів: у древлян – Олега, у Новгороді – Володимира, Ярополка – в Києві. Святослав здійснив у 964 – 966 рр. успішні походи, внаслідок яких підкорив в'ятичів, волзьких болгар, буртасів, розгромив Хазарський каганат, підкорив на Північному Кавказі ясів та касогів і на Керченському перешийку заснував Тмутараканське князівство. Він здійснив два походи на Балкани у 968 і 969 рр. Після битви при Доростолі 971 р. було підписано угоду з Візантією, за якою князь зобов'язався не воювати проти неї, відмовився від претензій на Болгарію і Крим. У 972 р., коли повертався з походу, був убитий печенігами.

Ярополк (972 – 978). Після смерті батька Ярополк пішов війною на брата Олега у древлянську землю. Під час сутички Олег загинув. Довідавшись про смерть молодшого брата, Володимир втікає із Новгорода до варягів, а Ярополк посилає у Новгород своїх урядників. Таким чином Ярополк зосередив у своїх руках владу над усіма батьківськими землями. Проте Володимир за допомогою

варягів завдав поразки Ярополку, наказав вбити його і у 979 р. посів київський престол.

Володимир (979 – 1015) завершив об'єднання східнослов'янських земель (приєднав у кінці X ст. західні землі); провів масштабну адміністративну реформу (замінив племінних князів на своїх 12 синів) і домогся максимальної централізації влади; провів військову реформу, почав карбувати гроші; у 988 р. запровадив християнство як державну релігію; побудував багато міст (Васильків, Володимир) і храмів, піклувався про розвиток культури (відкрито перші школи, започатковано літописання). Володимир Великий вів успішну боротьбу з печенігами, побудував низку укріплень з боку степу. За допомогою династичних шлюбів князь встановив добросусідські відносини з Польщею, Швецією, уклав угоду зі Священною Римською імперією, після хрещення підтримував добрі стосунки з Візантією.

Святополк (1015 – 1019), прозваний Окаянним за вбивство братів Бориса, Гліба та Святослава. Після смерті Володимира розпочав боротьбу за Київський престол. Прагнувши позбутись конкурентів, убив братів. За підтримки свого тестя, польського короля Болеслава, вів війну за престол з братом Ярославом, проте зазнав поразки.

Ярослав Мудрий (1019 – 1054). завершив правове оформлення держави. За часів його правління було написано правовий кодекс Київської держави “Руська правда”. Прагнувши звільнити державу і церкву з під патронату Візантії він заснував Київську метрополію (1039), уперше поставив митрополитом русича Іларіона (1051). За Ярослава Мудрого було збудовано собор св.Софії, Золоті ворота; відкрито багато шкіл, створено книгозбірні, засновано Києво-Печерський монастир. Найвищого розвитку у цей період досягли ремесло та торгівля. У 1036 р. Ярослав завдав остаточної поразки печенігам. Він встановив добросусідські відносини з європейськими державами (Францією, Угорщиною, Норвегією та ін.) і закріпив їх династичними шлюбами, за що його називали “тестем Європи”. У 30-х рр. XI ст. князь відвоював у поляків Червенські землі.

Ярославичі (1054 – 1113) До 1068 р. *Ізяслав, Святослав і Всеволод* правили спільно (окремі дослідники вважають, що у цей час склався тріумвірат, хоча історичні джерела не згадують про угоду між синами Ярослава). У 1068 р. після невдачі у битві з половцями кияни повстали проти Із'яслава і на деякий час вигнали його. Проте у цьому самому році Ізяслав повернув собі престол. У 1073 р. його вдруге вигнали. У 1073 – 1076 рр. князює *Святослав*. У цей час починаються міжусобні війни між князями. Після смерті Святослава престол знову зайняв Ізяслав. У 1078 р. він був вбитий. У 1078 – 1093 рр. князував *Всеволод*. У внутрішній політиці він намагався подолати міжусобні чвари, у зовнішній – організувати відсіч половцям. У 1093 – 1113 рр. князував *Святополк Ізяславич*. У цей період намітилась тенденція до примирення князів. Свідченням цьому є феодальні з'їзди у містах Любечі (1097), Вітичеві (1100), Долобську (1103) та ін. Князі організували ряд успішних походів на половців (1103, 1107, 1109).

Володимир Мономах (1113 – 1125) на деякий час відновив єдність Київської Русі, зосередивши 75% її колишньої території під своєю владою. Князь відзначився активною законотворчою діяльністю. Зокрема, він доповнив “Руську правду” і схвалив “Устав”, що поліпшував становище селян і міщан. Володимир Мономах здійснив ряд успішних походів на половців. За часів його правління Київська Русь підтримувала добрі стосунки з Візантією, Англією, Швецією, Норвегією, Данією та іншими державами. Після Володимира Великого й Ярослава Мудрого князування Володимира Мономаха вважають найуспішнішим.

Мстислав Володимирович (1125 – 1132) продовжував традиції внутрішньої і зовнішньої політики свого батька. Він намагався не допустити феодальних усобиць, забезпечити стабільність у державі, організувати боротьбу з половцями.

Феодальна роздробленість Русі. У 30-х рр. XII ст. починається період феодальної роздробленості Русі. Причинами цього процесу були: розвиток феодального землеволодіння, зміцнення його вотчинної форми; різний етнічний склад населення; велика територія, слабкі комунікації, що не забезпечило тісного

зв'язку центру з окраїнами; відсутність чіткого механізму престолонаслідування. Проте не слід вважати, що Київська Русь припинила своє існування, а варто погодитись із думкою окремих дослідників про те, що вона на початку 30-х рр. XII ст. змінила форму державно-політичного устрою: з централізованої феодалної монархії Давньоруська держава перетворилась на конфедерацію удільних князівств.

На території сучасної України виникло 5 князівств: Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке і Волинське.

Київське князівство – найбільше і найбагатше. У Києві мешкало близько 50 тис. людей. На території князівства було близько 80 міст і містечок (Вишгород, Білгород, Васильків та ін.). Більшість земель розташувалась на Правобережжі. За Київ вели боротьбу чернігівські, переяславські, ростово-суздальські, смоленські та інші князі. Найбільших руйнувань Київ зазнав у 1169 р. під час нападу Андрія Боголюбського, після чого практично втратив роль політичного центру.

Територія *Чернігівського князівства* охоплювала Лівобережні землі в басейнах річок Десни, Сожу, Сейму і верхньої Оки. Головними містами були Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ. Управляли чернігівськими землями династії Ольговичів та Давидовичів. У 1139 – 1146 рр. Ольговичі володіли навіть Київським престолом. На чернігівські землі здійснювали напади половці. Після поразки Ігоря у 1185 р. ці напади почастишали, що завдало князівству значних збитків.

Переяславське князівство було порівняно меншим. На сході і півдні воно межувало з кочовиками, тому на території князівства було багато укріплених міст (найсильніше – Переяслав). Найвищого піднесення князівство зазнало за правління Володимира Глібовича. Після його смерті помітно посилилась залежність Переяславщини від Києва.

Галицьке князівство утворилося на початку XI ст. Політично це князівство відособилось за часів правління династії Ростиславичів. Основними землями князівства були Галицька, Терехівська, Звенигородська і Перемишлянська. В

одне князівство їх об'єднав Володимирко Володарович на поч. 40-х рр. XII ст. Найбільшої могутності князівство досягло за правління Ярослава Володимировича (Осмомисла) (1152 – 1187). У цей час значно розширюються кордони князівства, розвиваються ремесла, торгівля, промисли (особливо соляні, що давали великі прибутки). Особливістю політичного розвитку князівства був великий вплив бояр на князівську владу.

Волинське князівство у політичному відношенні відособилось від Києва за часів правління династії Мстиславичів. Найбільші землі князівства – Володимирська, Луцька, Берестейська, Дорогичинська, Пересопницька та ін. Їх об'єднав в одне князівство Роман Мстиславич. За часів його правління було припинено феодальні усобиці, князь домігся максимальної централізації влади. Князь Роман вів успішну боротьбу з половцями, підтримував стосунки з Польщею, Угорщиною, Візантією. У 1199 р. він об'єднав Волинь і Галичину в одне князівство.

Боротьба Русі з монголо-татарами. Держава монголо-татар утворилася на початку XIII ст. На всемонгольському феодальному з'їзді (курултайі) 1206 р. розрізнені племена (меркїти, караїти, ойрати та ін.) об'єдналися під владою верховного хана (чингізхана) Темучина. Вони відразу розпочали завоювання сусідніх народів, у 1221 р. завоювали середню Азію та Хорезм. У 1222 р. монголи через Кавказ вторглися у Причорноморські степи і у битві на Дону завдали поразки половцям. Половці попросили допомоги у руських князів. У 1223 р. русько-половецьке військо зустрілося з монголо-татарами у битві на р.Калці. Монголо-татари перемогли, розбивши половців і завдавши великих втрат руському війську. Проте і завойовники понесли великі втрати і наступ на Русь припинили. Наступ було відновлено у другій половині 30-х рр. XIII ст., коли верховним ханом став Батий. У 1237 – 1238 рр. було підкорено Рязанське, Суздальське, Володимирське, Московське та інші князівства. У 1239 р. монголо-татари підкорили міста Переяслав і Чернігів. У грудні 1240 р. вони взяли Київ, а у 1241 р. – Галичину і Волинь. Основною причиною поразки руських князів була їх політична і воєнна роздробленість. На Русі запанувало монголо-татарське іго.

У політичному плані залежність руських земель полягала у тому, що Золота Орда призначала князів у руські землі (видавала їм спеціальні грамоти – ярлики), руські князі мали надавати воєнну підтримку Орді. Руські князівства були змушені сплачувати данину Золотій Орді. Залежність українських земель від Золотої Орди була ліквідована у середині XIV ст.

Культура Київської Русі. У Давньоруській державі високого рівня розвитку набула культура. Цьому сприяли активні міжнародні зв'язки Русі, запровадження християнства (988), багаті культурні надбання східних слов'ян у додержавний період. За Володимира Великого і Ярослава Мудрого в Русі активно розвивалося шкільництво, великого поширення набули прикладні науки (математика, медицина), були започатковані літописання, бібліотечна справа. Видатними пам'ятками архітектури Київської Русі є Десятинна церква, Софійський собор та Золоті ворота в Києві, Успенський собор у м. Володимирі та ін. До пам'яток давньоруської літератури слід віднести “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона, “Повчання дітям” Володимира Мономаха, “Моління” Данила Затворника, “Слово о полку Ігоревім” (автор невідомий). Серед літописів найвідомішим є “Повість временних літ” Нестора. Джерела також згадують літописців Никона і Сільвестра. Цікавим і багатим є давньоруський народний епос – казки, билини, пісні, сказання (про заснування Києва, “Вольга і Микула Селянинович”, “Ілля Муромець і Соловей Розбійник” та ін.). Образотворче мистецтво Київської Русі представлене пам'ятками монументального живопису (фреска та мозаїка), іконописанням. Високохудожніми зразками давньоруського малярства є фрески собору св. Софії, на яких зображені сім'я Ярослава Мудрого, картини побуту княжих часів тощо, мозаїчне зображення Богородиці Оранти, Христа-Вседержителя та інші. До творів *прикладного мистецтва* належать ювелірні вироби, виготовлені у техніці скані, черні, зерні, перебірчастої емалі, вироби художнього ливарства (свічники, хрести, дзвони) тощо. Літописи донесли до наших часів ряд імен діячів давньоруської культури. Серед них іконописець та цілитель Алімпій, княжна Євпраксія Мстиславівна – авторка першого наукового трактату про мазі,

високоосвічені ченці Агапіт та Антоній, зодчі Петро Милоніг та Алексій, митрополити Іларіон, Клим Смолятич та багато інших. Давньоруська культура стала потужною духовною основою для розвитку української культури.

Роль і місце Київської Русі в історії Європи. В економічному відношенні Київська Русь мала великий вплив на процеси в Європі, оскільки завдяки своєму геополітичному розташуванню виконувала роль активного посередника у торгівлі між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем. У політичному відношенні Русь мала великий вплив на процеси в Європі, оскільки руські князі підтримували постійні стосунки з європейськими країнами і Київська держава була важливим чинником європейської політики. За часів монголо-татарської навали руські землі прийняли на себе основний тягар боротьби із завойовниками і цим значно послабили удар орди на європейські держави.

Галицько-Волинська держава

Утворення Галицько-Волинської держави. Роман Мстиславич. Галицько-Волинська держава утворилася шляхом об'єднання Волинського та Галицького князівств у 1199 р. волинським князем Романом Мстиславичем. Він стояв на чолі держави з 1199 р. по 1205 р. У внутрішній політиці князь намагався добитися державної консолідації галицько-волинських земель, послаблення впливу боярської верхівки та зміцнення князівської влади. Крім Галичини і Волині князь Роман поширив свій вплив на Берестейщину і Київщину. У зовнішній політиці він підтримував добрі стосунки із сусідніми Угорським та Польським королівствами, вів успішну боротьбу з половцями та литовськими племенами. Роман загинув під час походу у 1205 р. біля м.Завіхоста у Польщі.

Галицько-Волинське князівство у 1205 – 1245 рр. Цей період в історії Галицько-Волинської держави можна охарактеризувати як період політичної нестабільності. Основним його змістом була боротьба за владу у державі. Оскільки прямі спадкоємці Романового трону сини Данило і Василько були ще

дітьми і не могли самостійно князувати, різні боярські угруповання намагалися скористатися з цього і посадити на княжий престол своїх ставлеників. Спочатку в м.Галичі утвердилися представники чернігівської династії Ігоревичів. Проте у 1211 р. проти них виступили галицькі бояри і, отримавши підтримку від Угорщини, перемогли князів і стратили їх. Боячись потрапити в залежність від Угорщини бояри проголосили у м.Галичі князем десятирічного Данила, але намагалися самі керувати державою. У 1213 р. стався взагалі безпрецедентний випадок, коли князем себе проголосив знатний боярин Володислав Кормильчич. З 1214 р. Угорське та Польське королівства підпорядковують собі галицький престол, попередньо домовившись і проголосивши королем Галичини угорського королевича Коломана. Їх втручання реально загрожувало єдності та самостійності галицько-волинських земель. З початку 30-х рр. XIII ст. у боротьбу за престол активно включаються Данило і Василько Романовичі, які на цей час закріпилися на Волині. Зміцненню їх становища сприяла перемога над німецькими хрестоносцями під м.Дорогичином (1238). У цьому самому році галичани запросили Данила на батьківський престол. Проте остаточно він утвердився на галицькому престолі після перемоги у битві біля м.Ярослава (1245), де Данило подолав угорське військо і сили основного конкурента на престол – Ростислава (чернігівського).

Данило Галицький (1245 – 1264). відновив єдність Галицько-Волинської Русі, подолав боярську опозицію і намагався відродити свою державу після татарського погрому. Він відбудував зруйновані міста, заклав близько 70 нових, серед яких міста Львів і Холм. Основним своїм завданням Данило вважав визволення руських земель від монголо-татар. З цією метою він реорганізував і посилив власне військо, установив мирні відносини з Угорщиною, Польщею та іншими державами. У відносинах з Папством намагається схилити Рим до організації хрестового походу проти татар. Власне на таких умовах, після обіцянки Папи допомогти у боротьбі із завойовниками, Данило прийняв королівську корону у м.Дорогичині (1253). Не отримавши обіцяної допомоги, Данило Галицький сам розпочав боротьбу проти Орди. У 1254 р. він звільняє

частину руських земель подолавши монголо-татарське військо на чолі із воєводою Куремсою. Проте Орда, занепокоєна посиленням Галицько-Волинської Русі, у 1259 р. присилає нову велику орду на чолі з воєводою Бурондаєм. Побачивши перевагу противника в силі, не бажаючи нового кровопролиття і великих руйнувань, Данило змушений був прийняти умови Бурондая і зруйнувати укріплення головних міст князівства. Лише мешканці м.Холма зуміли відстояти своє місто. Сам Данило після приходу Бурондая переїхав до Польщі і ще кілька років намагався зібрати сили для боротьби з Ордою, але безуспішно. У 1264 р. Данило Галицький помер. Він був наймогутнішим володарем Галицько-Волинської держави.

Галицько-Волинська держава за наступників Данила. Першим наступником Данила Галицького став його син *Лев Данилович (1264 – 1301)*. Він князував у союзі із дядьком – волинським князем Васильком, а згодом із Володимиром Васильковичем та іншими представниками роду Романовичів. Лев Данилович прагнув зберегти єдність своєї держави, розширити її кордони. Він здійснив успішні походи на Литву, Польщу, взяв під свій контроль частину Закарпаття. У стосунках з Ордою намагався звести її вплив на Галицько-Волинську державу до мінімуму. Князь надавав татарам лише воєнну допомогу для організації походів, хоча і сам вдало використовував ординців для реалізації своїх намірів. Після нього на чолі держави став *Юрій I Львович (1301 – 1315)* який носив королівський титул, як і його дід Данило. Час його князювання – період політичної стабільності й активного соціально-економічного розвитку держави. Про могутність і авторитет князя свідчить факт заснування ним власної Галицької митрополії (1303). У зовнішній політиці Юрій I надав перевагу дипломатичним методам, прагнучи встановити добросусідські відносини із сусідніми державами. З *1315 р. по 1323 р.* князували його сини *Андрій та Лев*. Вони іменували себе “князями усїєї Русі”. У зовнішній політиці князі орієнтувались на союз з тевтонцями та Польщею, намагаючись з їх допомогою послабити залежність від Орди. Існує припущення, що князі вели активну боротьбу з Ордою і у цій боротьбі загинули у 1323 р. Вони були останніми

представниками роду Романовичів на галицько-волинському престолі. Після них його посів Юрій II Болеслав (1325 – 1340) – син Марії (сестри Андрія та Лева) і мазовецького князя Тройдена. Цей князь у зовнішній політиці дотримувався орієнтирів своїх попередників. Щодо внутрішньої, то існує припущення, що він намагався послабити вплив місцевих бояр, зменшити економічні привілеї верхівки, протегував іноземців, підтримував католицьке духовенство. Саме це ускладнило політичну ситуацію у державі і спричинило змову проти князя. У квітні 1340 р. Юрій II Болеслав був отруєний у м. Володимирі.

Культура Галицько-Волинської держави успадкувала багату давньоруську культуру, розвинула її у поєднанні з місцевими традиціями. Основними центрами культурного та духовного життя були міста, княжі двори, церкви та монастирі. Провідну роль посідали стольні міста – Володимир, Галич, Холм. Літописи згадують про існування шкіл, які давали початкову освіту, спеціальних шкіл, де навчали ремеслам. Існує припущення, що крім початкових існували вищі школи, які давали знання іноземних мов і готували державних службовців, дипломатів. Найвідомішими пам'ятками *літописання і літератури* є Галицько-Волинський літопис та Галицьке Євангеліє. Літопис є не тільки історичним, а й літературним твором, насиченим переказами, приказками, прислів'ями, які свідчать про високий рівень розвитку усної народної творчості, фольклору. З *архітектурних* пам'яток відомі церкви Св.Іоана у м.Холмі та Св.Пантелеймона у м.Галичі, монастир Спаса на Самбірщині, Георгіївська церква в м.Любомлі та ін. Основними жанрами *живопису* були іконописання, фреска, мозаїка. Фрагменти настінного розпису збереглися в Успенському соборі у м.Володимирі, а про особливості іконопису дають уявлення ікони Богородиця Одигитрія з міст Дорогобужа і Луцька, Св.Георгія з Тур'ї на Самбірщині та ін. Високого рівня розвитку набуло *декоративно-ужиткове* мистецтво, представлене оздобленими обкладинками книг (Галицьке Євангеліє), прикрасами, зброєю, предметами побуту.

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (середина XIV – перша половина XVI ст.)

Політичне становище. У середині XIV ст. переважна більшість українських земель потрапила під вплив Великого князівства Литовського. Першою під вплив Литви потрапила Волинь, коли у 1340 р. на галицько-волинський престол було поставлено Любарта – сина великого литовського князя Гедиміна. Наступний литовський князь Ольгерд у 1355 – 1356 рр. зайняв Чегнігово-Сіверщину, а у 1362 р. перемігши ординців у битві на Синіх водах, підпорядкував своєму впливу Київщину, Переяславщину і Поділля. Таким чином, Волинь, Київщина, Чернігово-Сіверщина, Переяславщина і Поділля були включені до складу Великого князівства Литовського. Українське населення не чинило опору Литві, тому що литовські князі несли визволення з під ординського гніту, не порушували внутрішнього устрою руських земель, їх девізом був: “Ми старого не чіпаємо, а нового не запроваджуємо”, що цілком влаштовувало місцеве населення. Навпаки, руські землі, які перебували на вищому рівні суспільно-політичного, культурного розвитку, справили вплив на Литву: руська мова стала у державі офіційною, довгий час там діяли норми руського права, руський адміністративний устрій тощо. Не випадково це нове державне утворення називали Литовсько-Руським князівством.

Після розпаду Галицько-Волинської держави на її землі також претендували Польща й Угорщина. Польський король Казимир у 1340 р. вперше напав на Галичину, а у 1349, 1352, 1366 рр. спільно з угорським королем вів війну за галицькі землі з литовськими князями. За угодами 1350 і 1352 рр. Галичина практично потрапила до складу Польщі. З 1370 р. по 1387 р. Галичина за спеціальною угодою перебувала під владою Угорщини і з 1372 р. нею управляв родич угорського короля Володислав Опольський. У 1387 р. Галичина остаточно переходить до Польщі, де було утворене Руське воєводство, яке

згодом стало однією з провінцій Польщі. У 1377 р. Польща також захопила Холмщину і Белзщину. Таким чином, Галичина, Холмщина і Белзщина опинилися у складі Польщі. До 1434 р. ці землі ще лишалися удільними володіннями, якими управляли польські урядовці-старости, судді, воєводи, а у 1834 р. автономний устрій цих земель було ліквідовано.

Коли на литовський престол прийшов Ягайло (1371), проти нього виступили інші родичі – претенденти на князування. Ягайло змушений був шукати підтримки поза межами своєї держави, зокрема у Польщі, яка пропонувала йому союз. До союзу Литву і Польщу підштовхувала і спільна зовнішня загроза – Тевтонський орден. Ці обставини зумовили укладення угоди про унію обох держав. Акт унії було підписано *14 серпня 1385 р. (Кревська унія)*. Її основні умови передбачали наступне: Ягайло отримував польську корону і руку польської королеви Ядвіги; за це він мав приєднати до Польщі литовські й руські землі, прийняти католицтво й охрестити все литовське населення. Через унію польські магнати намагалися підпорядкувати собі литовські і руські землі, проте литовські феодали перешкодили цьому. Внаслідок їх опору Ягайло підписав у 1392 р. угоду з Вітовтом у м.Острові, за якою Литовське князівство зберігалося як держава і його правителем (намісником) пожиттєво був визнаний Вітовт. У 1413 р. за Городельською угодою польський король визнав, що і після смерті Вітовта Литовське князівство залишиться окремою державою. Отже, Кревська унія не була реалізована повною мірою, вона мала лише персональний характер. З середини XV ст. литовські феодали пішли у наступ на автономний устрій українських земель. У 1452 р. було ліквідоване Волинське удільне князівство, у 1471 р. – Київське, й українські землі були перетворені на звичайні провінції Литви.

Буковина після розпаду Галицько-Волинської держави потрапила частково під владу молдавських князів, що визнавали зверхність угорського короля, частково – до Угорщини та Польщі. У 1359 р. у Молдавії владу здобув трансільванський князь Богдан, який домігся незалежності Молдавії і встановив владу над Буковиною.

Закарпаття ще на початку XI ст. потрапило під владу Угорщини. З кінця XIV ст. 2 округи (Берег і Марош) належали також і литовським князям.

Південь України (крім пониззя Дніпра, Приазов'я) перебували у складі Кримського ханства, яке утворилося 1449 р. унаслідок розпаду Золотої Орди. У 1475 р. на півдні також утворилась турецька провінція, до якої увійшли міста Херсонес, Балаклава, Керч та ін. У 1478 р. кримський хан визнав себе васалом турецького султана. З 1482 р. розпочалися щорічні напади ординців на українські землі. За підрахунками сучасних дослідників людські втрати з українських земель у кінці XV – XVI ст. становили 2 – 2,5 млн фізично знищених або вивезених у полон.

Московське царство, яке до кінця XV ст. перетворилося на сильну державу, з 1492 р. з перервами до 1503 р. вело війну з Литвою і після поразки Литовського війська у 1503 р. приєднало до себе *Чернігово-Сіверщину*.

Таким чином, на початку XVI ст. українські землі входили до складу таких держав: до *Литовської держави* – Волинь, Київщина, Переяславщина, Східне Поділля; до *Польщі* – Галичина, Холмщина, Белзщина, Західне Поділля; до *Московського царства* – Чернігово-Сіверщина; до *Молдавії* – Пн. Буковина; до *Угорщини* – Закарпаття; до *Кримського ханства* – Південь України.

Соціальний устрій та господарське життя. Основними суспільними верствами були: *шляхта* (князі, пани, середня та дрібна шляхта); *духовенство*; *міщани* (патриціат – купці, промисловці), бюргерство (цехові майстри, середні торговці), плебс (нижчі верстви); *селяни* (данники, тяглі та служилі).

Характерними рисами господарського життя були: концентрація земель у магнатів; утворення фільваркових господарств; активний розвиток ярмаркової торгівлі; збільшення кількості міст і посилення їх ролі як центрів ремесла і торгівлі; у промисловості відбувається подрібнення ремісничих спеціальностей, у містах виникають цехи. Великі феодальні господарства вимагали постійного надходження робочої сили, тому у другій половині XV – XVI ст. відбувається поступове закріпачення селян, прикріплення їх до феодала. Так у Великому князівстві Литовському в 1447 р. було заборонено феодалам приймати на свої

землі селян-втікачів, у 1477 р. селянин був позбавлений права залишити пана, не знайшовши собі заміни. Майнові та правові привілеї феодалів були закріплені у тогочасних кодексах – Литовських статутах 1529, 1566 та 1588 рр. Останнім статутом практично було узаконене кріпосне право.

Як реакція на посилення феодального та національного гноблення у литовсько-руську добу були масові народні виступи українського населення. Найбільшим з них було повстання 1490 – 1492 рр. на Покутті і в Північній Буковині під проводом Мухи (до 1491 р.), яке згодом продовжив А.Борула. На першому етапі повстанці зайняли навіть ряд міст (Снятин, Коломию, Галич), але повстання було придушене. На Закарпатті найбільшим виступом було повстання під проводом Д.Дожі. Міське населення виступало за надання містам магдебурзького права. *Магдебурзьке право* – міське право, що передбачало звільнення міста з-під управління та юрисдикції місцевих феодалів та представників державної адміністрації і створення міського самоврядування. За цим правом містом керував виборний орган – магістрат, на чолі якого стояв вїйт. Це право також встановлювало порядок організації цехів, регулювало питання торгівлі, податків, визначало міру покарання за різні злочини. (Магдебурзьке право надавалося Великим князем чи королем, за що місто вносило певну суму до казни. Магдебурзьке право мали міста Львів, Тереховля, Луцьк та ін.).

Культура другої половини XIV – першої половини XVI ст. На розвиток культури негативно вплинуло те, що українці у цей період не мали власної державності, їх землі були розділені між іноземними державами, які проводили колонізаторську політику. Особливістю розвитку культури було проникнення в Україну ідей Реформації, Гуманізму і Відродження. Важливе значення для культурного піднесення мало зародження східнослов'янського кириличного друкарства. Українці другі після чехів у Східній Європі отримали друковану книгу. Так, у 1491 р. на замовлення української громади в краківській друкарні були видрукувані “Октоїх”, “Часослов”, “Псалтир”.

Початкову освіту здобували у школах при церквах, монастирях, іноді міські чи сільські громади відкривали для своїх дітей школи власним коштом.

Вищу освіту українці здобували за кордоном (наприклад Юрій Дрогобич, який навчався у Кракові, Болонї і потім став ректором Болонського університету, С.Оріховський, П.Русин та ін.). Основними жанрами в *літературі* були: літописання (короткий Київський, Острозький літописи та ін.); релігійна література (Псалтир, Часослов, Євангелія); перекладна світська література (“Ізмарагд”, “Александрія” та ін.), зароджується поетичний жанр. В *архітектурі* новим явищем стали замки. Пам’ятками цього періоду були Луцький, Острозький, Кам’янець-Подільський, Меджибізький замки, Хотинська й Акерманська фортеці. Основними жанрами в *образотворчому мистецтві* були: іконопис (Красівська богоматір, ікона Юрія Змієборця); графіка, представлена книжковою мініатюрою (Київський пластир), монументальний живопис, представлений фресками та іконостасом. *Усна народна творчість* була представлена історичними піснями, баладами та думами (“Дума про козака Голоту”, “Дунаю, Дунаю ...” та ін.).

Особливості *церковного* життя були зумовлені такими основними обставинами: православна церква не мала державної підтримки; в українських землях поступово починає поширюватись католицизм; активну місіонерську діяльність розпочинають католицькі ордени домініканців, францисканців та ін.

Українські землі у складі Речі Посполитої

Люблінська унія та її наслідки. Річ Посполита – литовсько-польська держава, що виникла унаслідок об’єднання двох держав. Акт про унію Литви і Польщі було ухвалено сеймом 1 липня 1569 р. у м.Любліні. Основними умовами унії були: Польща і Литва об’єднувалися в єдину державу – Річ Посполиту; на чолі держави стояв один володар, що мав титул короля польського і великого князя литовського, який обирався на спільному польсько-литовському сеймі в Польщі; польські феодали отримали право володіти землями на території Литви (в тому числі і на руських землях у її складі), а литовські – у Польщі. Єдиними

для Литви і Польщі мали бути сейм і сенат, вводилися спільні гроші. Разом з тим Литовське князівство зберігало певну автономію: мало власну адміністрацію, судочинство, військо.

З одного боку, унія мала негативні наслідки для українських земель, бо після її укладення спостерігається засилля в Україні польських магнатів і шляхти, що супроводжується посиленням соціального, національного та релігійного гноблення українського населення. Річ Посполита намагалася підпорядкувати українські землі власним політичним та економічним інтересам. Але разом із тим варто відзначити і низку позитивних моментів, а саме: переважна більшість українських етнічних земель об'єдналися в межах однієї держави; через Річ Посполиту українські землі були включені в європейську торгівлю, економіку, отримали змогу долучитися до європейських культурних надбань.

На українських землях було запроваджено адміністративно-територіальний устрій за польським зразком. Тут було створено 6 воєводств (Руське, Белзьке, Подільське, Брацлавське, Волинське і Київське). На чолі воєводства стояв воєвода, який керував шляхетським ополченням, головував на місцевих сеймах, стежив за діяльністю земських судів. Воєводства поділялися на повіти. Їх очолювали старости і каштеляни. У кожному повіті діяли земські суди. До системи судочинства належали земські, підкоморні та гродські суди. Вищою судовою інстанцією був коронний трибунал, рідше – сейм.

Соціально-економічний розвиток українських земель. Одним із характерних явищ соціально-економічного розвитку у цей період було інтенсивне зростання магнатського, шляхетського та церковного землеволодіння й утворення великих латифундій, якими володіли роди Острозьких, Заславських, Чарторийських та ін. Активізація товарно-грошових відносин прискорила становлення фільваркових господарств. Оскільки ці господарства засновувались на панщинній праці, відбувається остаточне закріпачення основної маси селянства (сеймовою постановою 1573 р. та третім Литовським статутом 1588 р.). Розвиток фільваркових господарств відбувався як за рахунок господарського

освоєння нових земель, так і за рахунок зменшення земельних наділів селян. З розвитком товарно-грошових відносин інтенсивного розвитку набувають ремесло і торгівля. Розвиваються старі і виникають нові міста. У містах на провідні позиції виходить цехове ремесло. У середовищі міського населення поглиблюється майнова та соціальна диференціація. На початку XVII ст. більшість міст в Україні мали магдебурзьке право. Провідне місце у внутрішній торгівлі посідали торги й ярмарки. Через Річ Посполиту українські землі активно долучалися до зовнішньоторговельних ринків, особливо через Балтику. Загалом позитивними явищами в економіці були господарське освоєння нових українських земель, піднесення ефективності сільськогосподарського та ремісничого виробництва, активізація товарно-грошових відносин та розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Однак, в умовах відсутності української державності Річ Посполита намагалася підпорядкувати людський та економічний потенціал українських земель своїм інтересам. Соціально-економічне піднесення досягалося значною мірою за рахунок посилення експлуатації місцевого населення.

Церковно-релігійне життя. Після Люблінської унії (1569) українська православна церква почала занепадати. Причинами цьому були відсутність власної державності і державної підтримки, складне матеріальне становище, що не давало змоги розвинути культурно-освітницьку діяльність, наступ католицизму та єзуїтів. Намагаючись підняти престиж православної церкви, подолати дискримінацію православних віруючих ряд православних єпископів ухвалили рішення укласти унію православної церкви з римо-католицькою. Юридичне оформлення унії відбулося на церковному соборі у м.Бресті 18 жовтня 1596 р. За унією замість православної церкви в Україні й Білорусі створювалася уніатська (греко-католицька) церква. Вона підпорядковувалася Папі Римському, визнавала основні догмати католицької церкви, але обряди залишалися православними, богослужіння велося церковно-слов'янською мовою. Уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від податків, уніатська шляхта могла претендувати на державні посади. Уніатським

єпископам обіцялося місце в сенаті. Українська православна церква опинялася поза законом, хоча мала багато прихильників. Унія практично запроваджувалася насильно, відбираючи церкви і церковні маєтності у православних. Хоча й уніатська церква перебувала у складному становищі. З одного боку, православні вважали уніатів зрадниками, а католики не визнавали їх рівноправності. Таким чином, унія не усунула суперечностей, а навпаки роз'єднала православ'я, роз'єднала українців ще й церквами. Уніатську церкву на початковому етапі польська пануюча верхівка намагається використати як засіб поширення католицизму й ополячення.

Як реакція у відповідь на посилення національно-релігійного гніту Речі Посполитої, наступ католицизму й уніатства на православ'я в Україні виникають *братства* – національно-релігійні громадські організації православного населення. Братства проводили активну благодійницьку та культурно-освітню діяльність, засновували при своїх осередках шпиталі, друкарні, школи. Вони функціонували за рахунок добровільних пожертв братчиків. До братств входили представники різних станів міщанства, духовенства, селяни, православна шляхта. Одним із перших утворилося Львівське братство (80-ті рр. XVI ст.), у 1615 р. було засновано Київське братство, у 1617 – Луцьке. До середини XVII ст. братства в Україні відкрили близько 30 шкіл, частина з яких давала навіть середню освіту.

Виникнення українського козацтва. Запорізька Січ. У сучасній науковій літературі існує багато теорій, що пояснюють походження козацтва: “хозарська”, “татарська”, “автохтонна”, “уходницька”, “захисна”, “соціальна” та ін. Проте кожна із них сама по собі не пояснює повною мірою причин появи козацтва. Ці причини зумовлені обставинами суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку українських земель у XV – XVI ст. Основними з них є: зростання великого земельного феодалного володіння, що спричинило дефіцит землі на заселеній території і підштовхнуло населення до господарського освоєння та колонізації нових земель; посилення феодалного та національно-релігійного гноблення українського населення, що спонукало до масових втеч,

показання; необхідність захисту українських земель від турецько-татарської агресії.

Уперше українські козаки згадуються у хроніці Мартина Бельського, і ця згадка датується 1492 р. Першими козацькими ватажками були Дмитро Вишневецький, Михайло, Остафій та Богдан Ружинські родом з Волині. Перша Січ виникла на о.Мала Хортиця між 1552 і 1556 рр. Її засновником був староста канівський і черкаський князь Д.Вишневецький. Згодом Січ ще 7 разів міняла місце розташування. Запорізька Січ являла собою місто-фортецю. Вона будувалася, як правило, на острові у плавнях, укріплювалася валом і ровом, а вал зміцнювався частоколом (засікою), можливо від цього походить назва “січ”, баштами, в яких прорубувалися бійниці. У середині Січі був майдан з православною церквою, навколо якої були житла козаків – курені, оселі старшин, канцелярія. У січі постійно перебував гарнізон (2 – 3 тис. козаків). Вища влада на Січі належала козацькій раді, яка збиралася щороку 1-го січня. На раді обирали кошового отамана і старшину (писаря, суддю, осавула). Право і закон на Січі ґрунтувався виключно на традиціях козацького життя. Дослідники вважають Запорізьку Січ державно-політичним утворенням українського народу. З цим можна погодитись, адже на Запорозькій Січі була своя влада, Січ була суб'єктом міжнародних відносин (з нею підтримували стосунки монархи й уряди ряду держав – Кримського ханства, Московського царства, Молдавського князівства, Венеціанської республіки та ін.). Козаки мали свою символіку – клейноди (корогва, бунчук, булава, печатка з гербом та ін.).

Військова майстерність козаків привернула увагу уряду Речі Посполитої і він вирішив використати козаків на державній службі для охорони південних кордонів. Беручи козаків на службу, польський уряд також прагнув встановити контроль за козацтвом. Козаків, яких залучили на державну службу вносили до спеціального списку реєстру, звідси і назва – реєстрові козаки. Перший реєстр створено у 1572 р. і на службу було взято 300 козаків. Другий реєстр складено у 1576 р. – 600 козаків, у цьому самому році Стефан Баторій вручив козакам

клейноди. Реєстровці звільнялися від державних податків і повинностей і за військову службу отримували платню.

Козацтво прославалося боротьбою проти турецько-татарської агресії. Козацькі ватаги часто нападали на татарські загони, які грабували українські села і міста, відбивали у них здобич, визволяли бранців. Але не лише на своїх землях козаки боролися з нападниками, а й організовували ряд успішних морських походів на кримський та турецький береги. Так у 1606 р. козаки завдали удару по трьох найміцніших фортецях – Акерману, Кілії та Варні, у 1608 р. здобули Перекоп, знову атакували турецький берег. Найвдалішими і найрезультативнішими були морські походи на Трапезунд (1614) і на Кафу (1616), унаслідок чого було визволено з полону кілька тисяч бранців.

Особливо прославився походами на татар і турків Петро Конашевич-Сагайдачний. Він впорядкував козацьке військо, перетворивши його на добре організовану, дисципліновану, озброєну вогнепальною зброєю армію, до кількох сотень чайок збільшив козацький флот. Саме під його керівництвом козаки відіграли вирішальну роль у Хотинській війні 1621 р., в якій протистояли 35-тисячна польська і 150-тисячна турецько-татарська армії. Козацьке військо налічувало 40 тис. чол. Воно притягнуло на себе основні сили турків і татар, потім вдавшись до наступальної тактики, вирішило хід війни. Бойові дії велися понад місяць. Турки, втративши 80 тис. війська, 29 вересня 1621 р. уклали мирну угоду з Польщею. Це була перша велика суходільна перемога над Туреччиною, що спростувала міф про її непереможність. Сагайдачний у цій війні був поранений і згодом помер. П.Конашевич-Сагайдачний увійшов в історію України і тим, що послідовно захищав національні права українського народу, підтримував православну церкву. Саме з його ініціативи було відновлено ієрархію православної церкви, скасовану Берестейською унією. Разом з усім Кошем Запорозьким він вступив до Богоявленського київського братства, постійно підтримував його матеріально.

Таким чином, українське козацтво вийшло на історичну арену як носій українських державотворчих традицій, як сила, яка відстоювала національні та

релігійні права українського населення, захищала його від іноземних поневолювачів.

Козацько-селянські рухи в Україні наприкінці XVI – у 20 – 30-х рр. XVII ст.
Після Люблінської унії 1569 р. спостерігається наступ польських магнатів, шляхти на соціальні, національні та релігійні права українського населення. Це спричинило різні форми протесту українців. Пасивними формами опору були скарги на феодалів, втечі, масові переселення на вільні землі, відмова виконувати повинності. До активних форм належали напади селян на маєтки феодалів, повстання проти феодалів і їхніх слуг, опришківство, яке поширилось у Прикарпатті. Перші згадки про опришків зараховують до 1529 р. Опришківство – форма збройної боротьби селянства, заснована на партизанській тактиці. Об'єднані у невеликі загони, опришки нападали на маєтки панів, орендарів, на панські обози, відбирали майно, худобу тощо і роздавали бідним селянам.

Загальними причинами козацько-селянських повстань були: 1) посилення феодального гноблення, наступ на майнові та соціальні права селянства та козацтва, що виразилося в загарбанні польською шляхтою українських земель, запровадженні кріпацтва (сеймовою постановою 1573 р. та третім Литовським статутом 1588 р.), збільшенні феодальних повинностей, у намаганні Речі Посполитої підпорядкувати своєму контролю козацтво; 2) посилення національного та релігійного гніту. Ознаками цього було політичне безправ'я українського православного населення, насильницьке запровадження католицизму та унії.

Повстання під проводом Кишиштофа Косинського (1591 – 1593). Приводом до повстання стала суперечка між К.Косинським – гетьманом реєстрового козацтва і Янушем Острозьким – білоцерківським старостою і волинським воєводою з приводу – маєтку Рокитне. Цей маєток був наданий Косинському, але Острозькі його відібрали собі. Повстання розпочалося у грудні 1591 р. нападом повстанців - реєстрових козаків і селян на м.Білу Церкву. Повстання підтримали міщани і повсталі захопили місто та фортецю. У 1592-1593 рр.

повстання охопило Київщину, Волинь і Брацлавщину. Повстанці взяли міста Трипілля, Богуслав, Переяслав. Проти повстанців уряд послав військо на чолі з київським воєводою К.Острозьким, до якого приєднався з військом О.Вишневецький. Біля містечка П'ятки (Житомирщина) 23 січня 1593 р. повстанці були розбиті, але не припинили опору, а відступили. У травні 1593 р. козацьке військо вийшло із Запорізької Січі і підійшло до м.Черкас. Тут Косинського підступно схопили слуги Вишневецького і вбили, після чого повстання пішло на спад і згодом припинилося.

Повстання під проводом С.Наливайка (1594 – 1596). С.Наливайко походив із міщан (м.Гусятин на Поділлі). Навчався в Острозькій колегії, був на Січі, ходив на турків і татар. Потім повернувся до Острогу і служив сотником у князя Острозького. Улітку 1594 р. він зібрав загін нереєстрових козаків (2,5 тис.) і рушив у Молдавію, де розбив кримських татар, які йшли на Угорщину, захопив багату здобич. Коли повернувся на Брацлавщину, до нього почали примикати селяни, козаки. Разом із запорожцями він здійснив кілька успішних походів на Молдавію. Уже навесні 1595 р. на території України діяли понад десяток повстанських загонів, у які налічували 12 тис. осіб. Найактивніше повстанці діяли наприкінці 1595 – на початку 1596 р. Тоді селянсько-козацькі виступи охопили Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля та білоруське Полісся. На відміну від попереднього повстання С.Наливайко мав програму, яка передбачала створення незалежної козацької держави між Дністром і Бугом. Проти повстанців польський уряд послав коронне військо на чолі з С.Жолкевським. Наливайко відійшов до м.Білої Церкви, де об'єднався із загонами М.Шаули і Г.Лободи. Спочатку вони зупинили передові загони С.Жолкевського, але коли підійшли основні сили, повстанці змушені були відступити. Вирішальний бій відбувся в урочищі Солониця біля м.Лубен. Козацьке військо було оточене і розбите. Наливайка ув'язнили у Варшаві і у квітні 1597 р. стратили.

Ці два повстання мали важливе значення. Вони поклали початок консолідації українського народу у боротьбі проти польсько-шляхетського

панування, дали досвід організованих дій селян і козаків, показали, що лише разом вони зможуть відстояти свої соціальні та національні права.

Повстання під проводом М.Жмайла (1625). У червні 1625 р. король висунув вимогу скоротити реєстр до 4 тис. осіб, вигнати із Запоріжжя nereєстровців і припинити походи проти турків і татар. Козаки проігнорували цю вимогу і у вересні 1625 р. на козаків вирушило 30-тисячне військо на чолі із С.Конецпольським. Бій відбувся біля м.Канева, а згодом поляки зазнали відчутних втрат у битві біля Курукового озера і пішли на перемир'я. Було підписано Куруківську угоду, за якою реєстр мав становити 6 тис. козаків, створювалося 6 полків. Козаки мали відмовитися від морських походів і не підтримувати стосунків з іноземними державами.

Повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила) 1630 р. Козаки, які лишилися поза реєстром, не змирились із своїм становищем і були готові боротися за свої права. Ситуацію загостило і те, що польський уряд послав на Україну частину коронного війська, яке поводило себе як окупант. Крім того, не вщухали конфлікти на національно-релігійному ґрунті. Це все привело до нового виступу. Його очолив Тарас Трясило, якого nereєстровці обрали гетьманом. Згодом на його бік перейшли і реєстровці. Повстанці захопили міста Черкаси, Корсунь, рух охопив Лівобережжя, Київське Полісся, Запоріжжя. Уряд для придушення повстання послав коронне військо. Вирішальні бої відбулися під м.Переяславом. 20 травня 1630 р. повстанці здійснили вилазку і знищили так звану золоту роту – кращих жовнірів (“Тарасова ніч”). 29 травня 1630 р. було підписано Переяславську угоду. За нею реєстр збільшувався до 8 тис. козаків, вони отримали право самостійно обирати гетьмана.

Боротьба українських народних мас за свої права, у тому числі і повстання 1625 р. та 1630 р., змусили польський уряд піти на деякі поступки українцям. У 1632 р. ухвалено і затверджено у січні 1633 р. документ під назвою “Статті для заспокоєння руського народу”. Статті надавали право українському населенню вільно відправляти православні обряди, будувати церкви, засновувати братства і

школи, займати міські посади, дозволили мати церковну ієрархію на чолі з митрополитом.

Повстання під проводом І.Сулими (1635) було спрямоване проти рішення польських властей збудувати на Дніпрі фортецю Кодак, яка б утруднювала зв'язки українського населення із Запоріжжям. Повстання очолив обраний на січовій раді гетьманом Іван Сулима. У серпні 1635 р. військо Сулими вийшло із Січі, легко заволоділо фортецею і знищивши її відійшло на Запоріжжя. Урядовці заслали у табір повстанців під виглядом утікачів своїх агентів. За їх намовою І.Сулиму схопили і видали властям. У листопаді 1635 р. І.Сулиму засудили до страти.

Повстання під проводом Павлюка (Павла Бута) 1637 р. Було спрямоване проти рішення уряду переглянути реєстр і виписати з нього неблагонадійних. Рушійною силою було нереєстрове козацтво, яке обрало гетьманом сподвижника І.Сулими Павла Бута. До них приєдналися селяни. Основна битва між повстанцями й урядовими військами відбулася під м.Кумейками. Польське військо взяло в оточення повстанців. Частина війська на чолі з Павлюком і Скиданом відійшли до м.Черкаси, потім до м.Боровиця, де розпочався новий бій. Сили були нерівні і козацькі ватажки змушені були погодитись на переговори. 11 грудня 1637 р. Павлюк і четверо соратників вийшли з табору на переговори, але були підступно схоплені, відіслані до Варшави і страчені.

Повстання 1638 р. Після придушення повстання 1637 р. уряд Речі Посполитої у лютому 1638 р. схвалив документ “*Ординацію війська запорозького*”, за яким реєстр скорочувався до 6 тис. осіб, відмінялася виборність козацької старшини, козаки позбавлялися права жити в інших містах України, крім прикордонних із татарами, передбачалася відбудова фортеці Кодак.

Цей документ породив нову хвилю протесту в Україні. Після поразок під містами Кумейками і Боровицею повсталих очолили Яків Остряниця і Дмитро Гуня. Повстання охопило Подніпров'я, Київщину, Полтавщину. Повстанці захопили міста Кременчук, Хорол, Мельник. Основні бої з урядовими військами

відбулися під містами Голтвою і Жовнином. Першу битву виграли повстанці. Під час другої повстанці були розпорошені: Яків Остряниця з частиною війська відійшов у межі Московської держави, а Д.Гуня відвів залишки війська (10 тис.) до урочища Старець, де збудував табір і ще понад два місяці запекло оборонявся. 28 липня 1638 р. через нестачу харчів, фуражу, зброї повстанці припинили опір. Д.Гуня з частиною війська вирвався з табору і відступив на Дон. Після поразки повстання на козацьких радах у Києві (9 вересня) і Масловому ставі на Канівщині (4 грудня) реєстрові козаки змушені були визнати “Ординацію”.

Повстання 20 – 30-х рр. засвідчили, що в Україні сформувалася нова провідна верства – козацтво. Керівники повстань уперше звернулися до всього населення України із закликом підтримати козацтво, в універсалах сформулювали мету повстань – визволити українців від гніту Речі Посполитої, від соціальних, національних і релігійних утисків. Останні повстання хоч і зазнали поразки через неорганізованість, стихійність, розпорошеність сил, дали великий досвід боротьби з гнобителями, який згодом був використаний у визвольній війні українського народу середини XVII ст.

Культура України у другій половині XVI – першій половині XVII ст. розвивалася у складних умовах бездержавності, коли українські землі перебували у складі іноземних держав, а український народ зазнавав соціальних, національних та релігійних утисків. У сфері культури це виразилося у забороні української мови, у наступі на православ'я, на українське шкільництво, у намаганнях духовно поневолити українське населення. Але разом із тим відбувається процес консолідації українського народу, піднесення його національного самоусвідомлення, в Україну дедалі глибше проникають ідеї Гуманізму, Відродження та Реформації, що зумовило певні якісні зміни у розвитку культури. У зазначений період відбулися значні зрушення у сфері української мови, а саме утверджується літературо-писемна мова, яка базується на народнорозмовній мові. Зразком творів на цій мові є відоме Пересопницьке євангеліє (1556 – 1561). Ця рукописна книга є національною реліквією. Вона

довгий час зберігалася у гетьманів, а нині на ній складає присягу Президент України.

У системі *початкової освіти* функціонували школи при монастирях, церквах, громадські школи, у заможніших верствах практикувалося приватне навчання. *Середню освіту* давали братські школи, єзуїтські та протестантські колегіуми. До *вищих навчальних закладів* належали Острозька колегія (1578) та Києво-Могилянська академія (1632). Важливе значення для розвитку освіти, науки, культури загалом мало *книгодрукування*. В Україні книгодрукування започаткував І.Федоров, який відкрив друкарню у м.Львові і у 1574 р. надрукував “Апостол” і “Буквар”. Згодом він переїхав до м.Острога, де надрукував перше друковане видання Біблії слов’янською мовою – Острозьку біблію. Згодом друкарні відкривали братства, приватні особи. Разом в Україні у 1574 – 1648 рр. діяло 25 друкарень. В архітектурі слід відзначити значні зміни у містобудуванні. Забудова міст стала проводитись за спланованими проектами, які передбачали поділ на квартали і вулиці. Постійно зростає кількість мурованих будівель. Пам’ятками архітектури цього періоду є Острозький, Кам’янець-Подільський, Збаразький замки, львівська Успенська церква, Троїцький монастир у м.Дермані та ін.

Основними жанрами *живопису* були: *іконописання* (“Юрій Змієборець”, “Страшний суд”); *портретний живопис* (портрети К.Острозького, Р.Сангушка); *книжкова мініатюра* (Київський псалтир, Пересопницьке євангеліє). *Монументальний живопис* був представлений фрескою та іконостасом.

У *театральному мистецтві* на початку XVII ст. набула поширення шкільна драма. У шкільних театрах в основному ставили інтермедії (одноактні п’єси). У цей же час зароджується мандрівний український ляльковий театр – вертеп.

У *літературі* набули розвитку такі основні жанри: полемічна література (І.Вишенський “Послання ...”; Г.Смотрицький “Ключ царства небесного ...”; М.Смотрицький “Тренос” та ін.); поезія (С.Кленович “Роксоланія”);

літописання (Київський, Львівський, Острозький, Густинський літописи), церковна література.

Видатними діячами культури цього періоду були П.Могила (церковно-релігійне життя, освіта, література); С.Зизаній, Л.Зизаній, Г.Смотрицький, В.Суразький, Д.Наливайко (освіта, література); М.Смотрицький, П.Беринда, І.Ужєвич (філологія), Б.Гербест (математика).

Національно-визвольна українського народу середини XVII ст.

Основними *причинами* війни були: 1) посилення соціального гноблення українського населення (із запровадженням фільварків зросли темпи закріпачення селян, панщина досягла 5 – 6 днів на тиждень, збільшились норми різних відробітків та податків, селянство терпіло подвійний визиск орендарів; українських міщан також обмежували в заняттях ремеслом, торгівлею, обтяжували повинностями і податками); 2) обмеження прав козацтва (зменшення реєстру, позбавлення права обирати старшину, контроль над козацтвом з боку польської адміністрації і т.п.); 3) національне і релігійне пригноблення українського населення (позбавлення православного українського населення політичних прав, утиски в сфері національної культури, насильницьке запровадження католицизму та унії).

Оскільки основними завданнями у ході війни були ліквідація феодального гніту, визволення українського населення з-під національного гноблення, що передбачало також визволення від релігійного гніту, то за характером ця війна була *національно-визвольною, антифеодальною*.

У війні брали участь практично всі верстви українського населення (козацтво, селянство, міщани, православне духовенство, українська православна шляхта). Отже, війна була загальнонародною.

Визвольну війну українського народу розпочав Б.Хмельницький (1595 – 1657). Він походив із дрібної шляхетської родини, отримав добру освіту у львівському єзуїтському колегіумі. Після навчання був записаний до Чернігівської сотні реєстровців. У 1620 р. брав участь у поході проти турків. У битві під м.Цецорою потрапив у полон до турків, де перебував два роки. Після полону служив у Чернігівському полку, брав участь у Смоленській війні, у морських походах на турків. За часів повстань 30-х рр. XVII ст. виступав на боці козаків. Після конфлікту із польським шляхтичем Д.Чаплинським почав готувати повстання, але був викритий і ув'язнений. У грудні 1647 р. він втікає на Запоріжжя, де у січні 1648 р. його обирають гетьманом.

Визвольну війну українського народу середини XVII ст. умовно можна поділити на два основні етапи:

I етап – 1648–1657 рр. На чолі визвольної війни перебував Б.Хмельницький;

II етап – 1657–1676 рр. Основним його змістом були намагання наступників Б.Хмельницького за допомогою різних політичних комбінацій забезпечити визволення українських земель з-під іноземного гніту та зберегти українську державність.

I етап можна поділити на три періоди: 1) 1648–1654 рр. – боротьба Б.Хмельницького у союзі з Кримським ханством проти Речі Посполитої; 2) 1654–1656 рр. – укладення угоди в м.Переяславі про союз держави Б.Хмельницького з Московською державою і їх спільна боротьба проти Речі Посполитої; 3) жовтень 1656 – липень 1657 рр. – намагання Б.Хмельницького створити українсько-шведсько-семигородську коаліцію проти Польщі.

Перший період (1648 – 1654). У лютому 1648 р. Б.Хмельницький уклав союз із Кримським ханством. 5 – 6 травня 1648 р. повстанці перемогли польсько-шляхетське військо під *Жовтими Водами*, 15 – 16 травня цього самого року під *Корсунем*. У результаті цієї битви було знищено польську окупаційну армію. 11 – 13 вересня 1648 р. Б.Хмельницький здобув блискучу перемогу під *М.Пиливцями* на Поділлі і до кінця року практично звільнив усі українські землі,

дійшовши до Замостя. Таким чином, загальним підсумком 1648 р. було те, що повстанці заволодівши військово-стратегічною ініціативою, отримавши перемоги в усіх битвах, практично витіснили польське військо за межі України, хоча у політичному і дипломатичному відношенні ця перемога не була закріплена.

У лютому 1649 р. Б.Хмельницький оприлюднив свої наміри створити українську державу, незалежну від Польщі. До її складу мали увійти етнічні українські території. Однак у 1649 – 1651 рр. ініціатива перейшла до Польщі, і Хмельницький після поразок під містами Збаражем і Берестечком утратив практично всю територію, крім Київського воєводства.

Битва під *Збаражем і Зборовим* (серпень 1649 р.) була програна тому, що зрадили татари. Хмельницький змушений був підписати *Зборівський договір* (8 серпня 1649 р.). Основні його умови передбачали наступне: під владу гетьмана переходили 3 воєводства: (Київське, Брацлавське і Чернігівське); реєстр мав складати 40 тис. козаків. Повстанцям оголошувалась амністія. На інші території поверталася польська шляхта, селяни мали повертатися до своїх панів.

Цей договір, не зважаючи на значні поступки з боку Хмельницького, мав важливе значення. Уперше в історії від Речі Посполитої відмежувалася козацька територія, на якій почала формуватися українська державність. Ця держава увійшла в історію України під назвою Гетьманщина. Політико-адміністративний устрій Гетьманщини виглядав таким чином: найвищим законодавчим органом була Генеральна Рада – загальна рада всього війська, але згодом її функції перебрала на себе Старшинська Рада. Виконавча і судова влада належала гетьману і генеральній старшині, яка по суті була кабінетом міністрів. До неї входили генеральний писар, генеральний обозний, генеральний осавул, генеральний суддя та ін. Уся територія поділялася на полки і сотні (у 1649 р. було 16 полків). Кожен полк очолював полковник і полкова старшина. Гетьманщина мала своє військо (близько 100 тис. чол.). Воно також поділялося на полки та сотні і складалось із піхоти, кавалерії та артилерії. Як суверенна держава Гетьманщина проводила незалежну зовнішню політику, підтримувала

стосунки з Молдавією, Московською державою, Кримським ханством, Туреччиною, Венецією, Валахією, Трансильванією.

В умовах, коли Московська держава зволикала із наданням Б.Хмельницькому допомоги, а ненадійність Кримського ханства була очевидною, гетьман веде активну зовнішньо-політичну діяльність у пошуку нових союзників. У серпні 1650 р. він здійснив *перший молдавський похід*. Гетьман мав на меті залучити Молдову до союзу проти Польщі або, як мінімум, добитися її нейтралітету. Похід був вдалим, українське військо захопило столицю м.Ясси. Молдавський господар В.Лупул відмовився від союзу з Польщею, сплатив Хмельницькому контрибуцію, пообіцяв зміцнити міждержавні відносини династичним шлюбом – віддати доньку Розанду за Тимоша Хмельницького.

Річ Посполита не могла погодитись із появою української держави, навіть у межах трьох воєводств, і готує генеральну битву, щоб остаточно подолати повстанців. Ця битва відбулася 18 – 30 червня 1651 р. біля містечка *Берестечка* на Волині. У цій битві також зрадили татари, залишивши поле бою і захопивши у полон Б.Хмельницького. Козацьке військо потрапило в оточення, проте частині війська вдалося врятуватися. Ця битва була поразкою повстанців, проте вважати її цілковитою поразкою немає підстав, адже Хмельницький не капітулював, його армія уникла розгрому і більша частина її збереглася, хоча і розпорошилася.

Становище після Берестечка було закріплено *Білоцерківським договором* (18 вересня 1651 р.), який був важчим за попередній Зборівський. Гетьманські володіння обмежувалися лише Київським воєводством, реєстр мав зменшитись удвічі – до 20 тис. чол. Польські магнати і шляхта отримували свої довоєнні маєтки.

Переломний момент у війні настав після битви *під Батогом* (22–23 травня 1652 р.). Гора Батіг розташована на території сучасної Вінницької області на лівому березі р.Південного Бугу. У цій битві внаслідок блискуче спланованої операції Б.Хмельницький розбив військо коронного гетьмана Калиновського. За переказами козацьких літописців поляки втратили 30 тис. жовнірів. Це був

реванш за Берестечко. Б.Хмельницький в односторонньому порядку ліквідував Білоцерківський договір і відновив умови Зборівського договору. Унаслідок цієї битви, яку порівнюють з перемогою Ганнібала під Каннами, було ліквідовано польсько-шляхетську владу на більшій частині України.

Улітку 1652 р. Б.Хмельницький організує другий похід на Молдавію. Метою цього походу було примусити молдавського князя виконувати угоду 1650 р. У серпні 1652 р. угоду було відновлено і Тиміш взяв шлюб з Розандою. Проте згодом у Молдавії загострилася політична ситуація і Б.Хмельницький у квітні 1653 р. знову посилає туди своє військо. Українські війська пішли на допомогу В.Лупулові, якого змістили з престолу валаський та трансільванській володарі за допомогою Польщі. На деякий час Тиміш Хмельницький з військом відновили владу В.Лупула, проте згодом його знову вигнали і він звернувся по допомогу до Б.Хмельницького. Тиміш Хмельницький вирушив до м.Сучави, де у фортеці з гарнізоном переховувався князь. 2 вересня 1653 р. під час бою Т.Хмельницького було поранено і через 4 дні він помер. 9 вересня сучавський гарнізон капітулював. Козакам дозволили вільно вийти з Сучави і вивезти тіло гетьманича.

З початку 1653 р. Польща знову відновила напади на українські землі. Головне польське військо зустрілося з військом Б.Хмельницького восени 1653 р. під м.Жванцем (сучасна Хмельниччина). Польське військо очолював сам король. Повстанці з татарськими загонами оточили поляків і взяли їх в облогу. Проте і цього разу поляків врятувала зрада татар, які уклали з королем сепаратну угоду і наполягали, щоб Хмельницький уклав перемир'я з поляками. Проте у цей час Земський собор у Москві схвалив рішення про союз України з Росією і вислав до України посольство на чолі з В.Бутурліним. Хмельницький залишив біля м.Жванця частину війська на чолі з І.Богуном, а сам вирушив до м.Чигирин, а згодом до м.Переяслава.

8 січня 1654 р. у м.Переяславі відбулася рада, яка схвалила рішення про укладення союзу України з Москвою. У Переяславі не було підписано жодних угод, рада лише дала згоду на союз із Москвою. Офіційно міждержавні стосунки

були оформлені пізніше, у березні 1648 р. Тоді Б.Хмельницький послав до Москви посольство на чолі з П.Тетерею і С.Зарудним із переліком умов, на яких мав будуватись цей союз. У результаті тижневих переговорів було схвалено документ із 11 пунктів, який увійшов в історію під назвою “*Березневі статті*”. Він містив такі основні положення: гетьмана й старшину козаки обирали на раді незалежно від Москви; українська адміністрація і суд були незалежними; збирання податків в Україні покладалось на український скарб; чисельність реєстру становила 60 тис. чол. Як видно із цього документу, його умови не обмежували суверенітету України. Цей договір при його дотриманні був рівноправний і вигідний для обох сторін. Об’єднання Москви й України мало відбутися на конфедеративних засадах, коли обидві сторони у цьому союзі зберігають суверенітет. Б.Хмельницький, очевидно, вважав цю угоду як союз рівного з рівним і, у першу чергу, сподівався на допомогу Москви у війні з Польщею.

Однак, слід зауважити, що в українському суспільстві союз із Москвою був сприйнятий не усіма верствами. Проти нього виступило українське православне духовенство на чолі з митрополитом С.Косівим, частина старшини (полковники Й.Глух, І.Сірко, І.Богун), частина міщан.

З 1654 р. розпочинається *другий період* першого етапу, особливість якого у тому, що Б.Хмельницький воює проти Польщі у союзі із Московською державою (1654 – жовтень 1656 рр.).

Український гетьман і московський цар у 1654–1655 рр. вели військові дії проти Польщі у двох напрямках: у Білорусії і на Смоленщині, де московському цареві допомагало 20-тисячне козацьке військо на чолі з І.Золотаренком, та в Україні, де на допомогу Б.Хмельницькому прийшло московське військо на чолі з воєводою Г.Ромодановським. Військові дії були успішними для московських і українських військ на обох напрямках, особливо в Білорусії та на Смоленщині. В Україні активний наступ на поляків почався весною 1655 р. Б.Хмельницький звільнив Брацлавщину, Поділля, у вересні українська армія вщент розбила

польське військо С.Потоцького під Городком (за 25 км від Львова) і звільнила значну частину Західної України.

У цей час із Заходу на Польщу напала Швеція. Польща, якій довелося вести війну на 2 фронти опинилася на грані військової катастрофи. Польський король попросив через своїх дипломатів перемир'я у московського царя, обіцяючи Олексієві польську корону. Московсько-польські переговори завершилися підписанням 24 жовтня 1656 р. *Віленського перемир'я*. За ним припинялися військові дії проти Польщі і вона була практично врятована від розгрому, а питання звільнення України по суті відкладалося на невизначений час.

Третій період (жовтень 1656 – липень 1657 рр.) Віленське перемир'я було сприйняте Хмельницьким і його оточенням як порушення договору 1654 р., як зрада з боку Москви. Хмельницький вирішив шукати нових союзників проти Польщі. Його вибір зупинився на трансільванському князеві Ю.Ракоці та шведському королеві К.Густаві. У жовтні 1656 р. було укладено угоду про спільні дії проти Польщі між Трансильванією і Військом Запорозьким, у грудні Ю.Ракоці підписав угоду зі Швецією. Після тривалих переговорів у червні 1657 р. до м.Чигириня прибули послы зі Швеції й уклали угоду з Б.Хмельницьким. Так сформувався українсько-шведсько-трансільванський союз проти Речі Посполитої. Проте цей союз не виявився стійким. Спочатку після нападу на Швецію Данії із нього вийшли шведи, згодом не зважаючи на те, що в результаті успішних дій союзники зайняли міста Перемишль, Варшаву, Краків (українське військо у цьому поході очолював А.Жданович), перед загрозою татар капітулював Ю.Ракоці. Козаки на чолі з А.Ждановичем повернулися в Україну.

Звістка про невдалі дії погіршила стан здоров'я Б.Хмельницького і 27 липня 1657 р. він помер.

Хоча Б.Хмельницькому не вдалося повністю реалізувати свої плани, основним здобутком його було відновлення, хоча б на частині українських земель української державності. Гетьманщина стала об'єднувальним ядром для всіх українських суспільних верств, які попри станові інтереси виступили

єдиним фронтом за національне визволення. У період, коли на чолі визвольних змагань стояв Б.Хмельницький, викристалізувалося ядро українського повстанського війська, визначилися пріоритетні напрями у зовнішньополітичних зв'язках, що створило передумови для подальшої боротьби за визволення українського народу.

II етап визвольної війни можна поділити на такі періоди: 1) 1657 – 1663 рр. – гетьманування Ю.Хмельницького та Ю.Виговського, пошук різних орієнтирів у зовнішній політиці для продовження боротьби за українську державність; 2) 1663 – 1676 рр. – період політичного розколу в Україні, поділ її на Лівобережну і Правобережну зі своїми гетьманами. У цей період відбувається активне втручання в українські справи Московії, Речі Посполитої та Туреччини.

I період (1657 – 1663) І.Виговського обрано гетьманом на Старшинській раді у м.Чигирині (23–26 серпня 1657 р.) до повноліття Ю.Хмельницького. Згодом у жовтні 1657 р. і лютому 1658 р. на Радах були підтверджені його повноваження як гетьмана. У внутрішній політиці він орієнтувався на задоволення інтересів старшинської верхівки та української козацької шляхти, прагнучи здобути їхню підтримку, надаючи їм землі та станові привілеї. Це викликало невдоволення незаможного козацтва і селянства, що призвело до повстання проти гетьмана у травні 1658 р., яке очолили М.Пушкар і Я.Барабаш. Повстання було придушене. У зовнішній політиці І.Виговський змінив московську орієнтацію на польську, уклав з Польщею *Гадяцький трактат* (6 вересня 1658 р.). За його умовами Польща, Литва й Україна (у межах Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводств) створили федеративну державу. Україні забезпечувалась широка автономія: власна законодавча і виконавча влада, судова, фінансова система, військо (30 тис. – реєстр + 10 тис. найманців), православна церква отримувала рівні права з іншими, передбачались демократичні права і свободи для населення). Проте Гадяцький трактат викликав незадоволення Москви. Московський цар грамотою закликав українців до непокори гетьманові, Виговський у відповідь оголосив про розрив стосунків із Москвою. Це спровокувало московсько-українську війну. У червні 1659 р.

І.Виговський у союзі з поляками і кримським ханом розбив московське військо біля м.Конотопа. Проте частина козацької старшини не підтримала ідеї Гадяцького трактату. У вересні 1659 р. на раді під Германівкою вони висловили недовіру І.Виговському і той зрікся булави.

Гетьманом було обрано Ю.Хмельницького. Прагнучи врегулювати відносини з Москвою, він 17 жовтня 1659 р. уклав Переяславські статті, які порівняно із Березневими значно обмежували самостійність України. Так до найбільших полкових міст (Київ, Переяслав, Умань, Ніжин та ін.) мали прибути московські воєводи з залогами; гетьманський уряд позбавлявся права вести самостійно зовнішню політику; заборонялося обрання гетьмана без дозволу царя тощо. Далі Ю.Хмельницький на чолі українсько-московського війська йде на західноукраїнські землі, щоб звільнити їх від поляків. Проте біля Слободищ (20 км від м.Чуднова) він із частиною війська був оточений поляками і змушений вступити з ними у переговори. 7 жовтня 1660 р. гетьман підписав *Слободищенський трактат* із поляками, який із деякими змінами повторював умови Гадяцької угоди. Лівобережжя не визнало нової угоди. У 1661 і 1662 рр. Ю.Хмельницький ходив походами на Лівобережжя, але без успіху. На початку січня 1663 р. на раді у м.Чигирині він зрікся гетьманства і на його місце було обрано П.Тетерею. Лівобережні козаки не визнали влади Тетері. 17 – 18 червня 1663 р. у м.Ніжині була скликана Чорна рада, на якій гетьманом було обрано І.Брюховецького.

II період (1663 – 1676). Таким чином, із червня 1663 р. Україна була поділена на Лівобережну із своїм гетьманом І.Брюховецьким і Правобережну на чолі з П.Тетерею. Лівий берег орієнтувався на союз із Москвою, Правий – на союз із Польщею. Ця обставина згубно вплинула на подальшу національно-визвольну боротьбу, оскільки національні сили були роз'єднані, між різними таборами українців по суті розпочалася громадянська війна. Відсутність єдності серед українців часто використовували на свою користь іноземні держави, які не були зацікавлені у здобутті Україною незалежності. 60 – 80-ті рр. XVII ст. в історії України називають Руїною. Дійсно, українські землі у прямому розумінні

знали величезних руйнувань, матеріальних і людських втрат. Крім того, у політичному відношенні ситуація також нагадувала руїну: українські землі були поділені між іноземними державами, в середовищі козацько-старшинської політичної еліти відбувся розкол.

П.Тетеря (1663 – 1665) намагався з допомогою Польщі поширити свою владу на Лівобережжя. З цією метою він разом із королівськими військами здійснив похід у 1663 – 1664 рр. на Лівий берег, але без успіху. З початку 1664 р. на Правобережжі визріває антигетьманське повстання. Восени 1665 р. П.Тетеря, втративши підтримку козаків і старшини, зрікся гетьманства і втік до Польщі. Гетьманом Правобережжя було обрано П.Дорошенка.

І.Брюховецький (1663 – 1668) проводив відверту промосковську політику. Він перший із гетьманів поїхав до московського царя і у 1665 р. уклав Московські статті, які ще більше посилювали залежність Лівобережної України від московського царя: московські воєводи із залогоми отримали право перебувати майже у всіх полкових містах, податки мали тепер збирати московські воєводи, вибори гетьмана проводилися лише з дозволу царя, українська церква мала перейти у підданство Московського патріархату, гетьману не дозволялося вести самостійну зовнішню політику.

На Правобережжі у 1665–1676 рр. гетьманував П.Дорошенко. У внутрішній політиці він намагався забезпечити політичну стабільність, відновити господарсько-економічне життя. У цей час змінилася зовнішньополітична ситуація. Виснажені тривалою війною Польща і Московія 30 січня 1667 р. уклали Андрусівське перемир'я на 13,5 року. За його умовами Лівобережжя і Київ відходили до Москви, а Правобережжя – до Польщі. Запоріжжя мало перебувати під протекторатом обох цих держав. Після примирення Москви і Польщі у зовнішній політиці П.Дорошенко починає орієнтуватися на Кримське ханство і Туреччину. На початку 1668 р. з його ініціативи старшинська рада схвалює рішення об'єднати українські землі під протекторатом Туреччини. На Лівобережжі у цей час розпочалося антимосковське повстання. З цього скористався П.Дорошенко і хотів об'єднати

Лівобережжя з Правобережжям. У червні 1668 р. він переправився на Лівий берег і після смерті І.Брюховецького на деякий час став гетьманом по обидва боки Дніпра. Проте через невідкладні справи Дорошенко повертається на Правобережжя, а наказним гетьманом на Лівобережжі залишає Д.Многогрішного, якого згодом обрали повноправним гетьманом. Таким чином, П.Дорошенку не вдалося самостійно об'єднати українські землі.

У час гетьманування на Правобережжі П.Дорошенка лівобережними гетьманами були Д.Многогрішний та І.Самойлович. Д.Многогрішний (1669–1672) прагнув об'єднання українських земель під владою одного гетьмана, зміцнення гетьманської влади і послаблення впливу козацької старшини, для чого створив наймане військо. У зовнішній політиці намагався подолати промосковські настрої старшини, відстоював автономність Гетьманщини. Гетьман підписав із Москвою *Глухівські статті*, за якими московські воєводи залишалися лише у 5 містах, були обмежені у правах. Податки збирати мала право лише старшина. Реєстр устанавлювався у кількості 30 тис. чол., узаконювалося наймане військо. Порівняно із попередніми статтями Глухівські дещо розширювали права гетьмана і старшини в українських землях, хоча мали і низку обмежень, зокрема гетьман не мав права вільних зносин з іноземними державами. Генеральна старшина звинуватила його у прагненні до надмірного збагачення своєї родини, у самоуправстві та у зв'язках із Дорошенком. У березні 1672 р. Д.Многогрішний був заарештований і відправлений до Москви. На його місце обрали І.Самойловича (1672–1687). Він прагнув зміцнити аристократичну старшинську верхівку, обмежити права козацьких низів в управлінні державою. Для цього гетьман сприяв економічному зміцненню старшини, утримував наймане військо для підтримки своєї влади, мав намір зробити її спадковою. У зовнішній політиці І.Самойлович орієнтувався на Москву. У 1672 р. він підписав *Конотопські статті*, які порівняно із Глухівськими ще більше обмежували владу гетьмана.

Зазіхання Московської держави і Речі Посполитої на українські землі спонукали правобережного гетьмана П.Дорошенка до союзу з Туреччиною. У

березні 1669 р. генеральна старшинська рада в м.Корсуні схвалила рішення про офіційне прийняття турецького протекторату. Улітку 1672 р. Оттоманська Порта розпочала воєнні дії проти Польщі у союзі з П.Дорошенком. До жовтня вони зайняли частину Правобережжя і західноукраїнських земель. 18 жовтня 1672 р. польський уряд уклав Бучацький мир з Портою. За цим миром Поділля відійшло до Туреччини, за Польщею лишались Галичина, Волинь і Північна Київщина, а Дорошенку залишилися Брацлавщина і Південна Київщина. Таким чином, ситуація на Правобережжі ще більше ускладнилася. Царський уряд вирішив піти у наступ на Правобережжя, що не було б порушенням Андрусівського договору. Наприкінці 1673 р. воєвода Ромодановський і лівобережний гетьман Самойлович пішли у наступ на Дорошенка і взяли його в облогу у м.Чигирині. На допомогу Дорошенку вирушила турецька армія, яка на своєму шляху руйнувала, грабувала українські села і міста. Московсько-українське військо залишило Чигирин, але ситуація на Правобережжі значно ускладнилась, головним чином через незадоволення присутністю турецьких військ. П.Дорошенко почав втрачати підтримку українського населення. Бачачи, якою ціною дається турецька допомога, і зрозумівши безперспективність подальшої боротьби він 19 вересня 1676 р. здав клейноди лівобережному гетьманові І.Самойловичу і присягнув на вірність московському цареві.

П.Дорошенко був останнім гетьманом, який у XVII ст. вів боротьбу за створення єдиної самостійної української держави. Його капітуляція означала кінець визвольної війни українського народу середини XVII ст. Українському народу не вдалося повністю визволити свої землі від іноземного панування і створити власну незалежну державу. Причинами цьому були відсутність досвіду національно-державного будівництва, неузгодженість у діях українського політичного проводу, його прорахунки у внутрішній і зовнішній політиці, постійне втручання з боку іноземних держав, спрямоване на придушення національно-визвольних і державотворчих процесів в Україні. Проте ця боротьба українського народу не була повністю безрезультатною. Основним її здобутком стало створення Гетьманщини – українського державного утворення, що на

правах автономії в складі Російської держави проіснувало до 80-х рр. XVIII ст. Історичне значення визвольної війни полягає також і у тому, що вона прискорила національну консолідацію українського суспільства, викристалізувала українську національно-державну ідею, дала важливі історичні уроки для наступних поколінь у їх боротьбі за незалежність України.

Українські землі наприкінці XVII – у XVIII ст.

Поділ українських земель між Росією і Річчю Посполитою наприкінці XVII ст. Із припиненням боротьби українського народу за незалежність і державність не припинилася боротьба іноземних держав за українські землі. В епіцентрі цієї боротьби опинилося Правобережжя. Основними суперниками, які претендували на нього, були Річ Посполита, Туреччина і лівобережний гетьман І. Самойлович, підтримуваний Москвою.

Прикриваючись намаганням проголосити гетьманом Юрія Хмельницького Туреччина організує два походи на м.Чигирин. Перший похід (1677) був відбитий козаками І.Самойловича і московською залогою. Унаслідок другого походу (1678) Чигирин було зруйновано. Частина населення була переселена на Слобідську Україну, а Правобережжя формально опинилося під владою Ю.Хмельницького. Проте Юрій не мав підтримки в українського населення і у 1681 р. був усунутий від влади турками. У цьому самому році Росія і Туреччина уклали *Бахчисарайський* мирний договір. За ним Туреччина визнала за Московію право на Лівобережжя, Запоріжжя і Київ з околицями, а за Туреччиною залишалася Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля. Територія між Дністром і Південним Бугом визнавалася нейтральною.

Наступним важливим актом, який визначив долю українських земель, було підписання між Московією і Річчю Посполитою „*Трактату про вічний мир*” (1686 р.). За цим договором Польща визнала за Московію Лівобережжя і Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверщину. Польща закріпила своє панування над

Північною Київщиною, Волинню та Галичиною. Брацлавщина і Південна Київщина визнавалися нейтральними територіями, а Поділля перебувало під Туречиною. Проте за Карловицьким договором (1699) між „Священною лігою” (Австрія, Венеція, Польща і Росія) та Османською імперією Польща повернула собі практично всі турецькі володіння на Правобережній Україні.

Таким чином, на кінець XVII ст. переважна більшість українських земель була поділена між Московією і Річчю Посполитою: до Московії відійшли Лівобережжя і Київ, Слобожанщина та Запоріжжя, а Польська держава встановила своє панування на Правобережжі.

Українські землі на початку XVIII ст. На Лівобережжі на кінець XVII ст. постало українське державне утворення – *Гетьманщина*. Воно мало ознаки автономного державного устрою хоча в окремих питаннях залежало від Московської держави. Стосунки між Гетьманщиною і Москвою визначалися статтями – договором, укладеним між гетьманом і царським урядом. Найвищою посадовою особою у Гетьманщині був гетьман. У його компетенції були практично всі внутрішньополітичні справи. Центральним виконавчим органом була Генеральна військова канцелярія, нижчими адміністративними ланками були полкова та сотенна старшини. В адміністративному плані гетьманщина поділялася на 10 полків, які у свою чергу ділилися на сотні.

Запоріжжя відіграло провідну роль у війні за часів Б.Хмельницького. З кожним роком кількість мешканців Запоріжжя зростає. Запорожці намагаються посилити свій вплив на державно-політичне життя в Україні. Після смерті Б.Хмельницького успіх його наступників значною мірою залежав від стосунків із Запоріжжям. У внутрішньополітичних справах Січ займала іноді суперечливу позицію, проте у зовнішній політиці запорожці продовжували боротьбу з поневолювачами українських земель, особливо з татарами і турками. Досить активною і успішною була ця боротьба, коли кошовим отаманом був І.Сірко (? – 1680). Його понад 10 разів обирали кошовим. Проти татар і турків він провів понад 60 битв, не зазнавши жодної поразки. Кошовий намагався вести незалежну зовнішню політику. Прізвище І.Сірка фігурувало у тогочасній

європейській пресі, хроніках, українському епосі. Запорізька Січ активно розвивалася у господарсько-економічному плані. Основою економіки Запоріжжя були сільське господарство, промисли і торгівля.

Слобожанщина простяглася на схід від Гетьманщини. Вона почала заселятися у 30-ті рр. XVII ст. Основні міста Харків, Охтирка, Суми, Лебедин та ін. У другій половині XVII ст. адміністративно поділялася на п'ять полків, на чолі яких стояли полковники. На території Слобожанщини були утворені Харківський, Сумський, Острогозький, Охтирський та Ізюмський полки. На чолі полку стояв полковник із старшиною. Його посада була виборною. Він керував адміністрацією полку, схвалював судові постанови, роздавав поселенцям вільні землі. На відміну від Лівобережжя, полковники тут підпорядковувалися не гетьману, а білгородському воєводі. Основні суспільні стани: козаки, селяни, міщани. У системі землеволодіння існувало право займанщини, коли кожен переселенець міг привласнити собі стільки землі і угідь, скільки міг обробити. Основу економіки також становили сільське господарство, промисли, ремесла і торгівля.

Правобережжя. Під час визвольної війни українського народу середини XVII ст. Правобережжя зазнало великих матеріальних і людських втрат і після її завершення виглядало пусткою. За вічним миром 1686 р. воно відійшло до Польщі. Щоб заохотити українське населення до повернення на Правий берег, до відродження господарсько-економічного життя, польський уряд обіцяв надати козацтву “давні права та вольності”, відновити козацький устрій та самоврядування. Так, на Правобережжі було утворено 4 полки (Богуславський, Корсунський, Фастівський та Брацлавський). На чолі полків стояли українські полковники. Проте у 1699 р. Варшавський сейм вирішив ліквідувати правобережне козацтво, розпустити полки, взяти українське населення під владу польської адміністрації. Це спричинило опір з боку українського населення, що згодом переріс у велике повстання 1702–1704 рр. під проводом С.Палія. Воно мало за мету звільнення Правобережжя від національного, соціального та релігійного гноблення, від польського панування та об'єднання правобережних

земель з Лівобережною Україною. Початок йому поклато рішення козацької ради у м.Фастові про організацію всенародного повстання. Воно розпочалося весною 1702 р. на Поділлі, а згодом охопило значну частину Правобережжя. С.Палій, прагнучи прилучити Правобережжя до Гетьманщини, вів переговори з І.Мазепою, проте московський уряд, пов'язаний Вічним миром з Польщею, не давав згоди на цю акцію. Польський уряд був занепокоєний розмахом повстання і вислав проти повстанців 15-тисячне військо, проте воно не змогло зупинити повстанців. За таких умов польський уряд звернувся по допомогу до московського царя. Весною 1704 р. цар віддав наказ Мазепі перейти із військом на Правобережжя і придушити повстання. Коли Мазепа перейшов на Правий берег, до нього негайно приєдналися місцеві козацькі полки. 31 липня 1704 р., коли С.Палій прибув до табору Мазепи під м.Бердичевом, він був заарештований, згодом відправлений до Москви, а у 1705 р. – до Сибіру в м.Тобольськ.

Іван Мазепа, його внутрішня та зовнішня політика. І.Мазепа (1687–1709) у внутрішній політиці домагався стабілізації економічного і політичного життя у Гетьманщині, прагнув об'єднання всіх українських земель під однією булавою, зміцнення реальної влади гетьмана та козацької старшини. Він підтримував старшинську верхівку, надавав їй рангові маєтності, привілеї, намагався сформувати міцний прошарок козацької еліти. Проте його спроба розмежувати селянський і козацький стани викликала незадоволення селянства. Гетьман дбав про розвиток освіти, науки, прославився як меценат-будівничий. У зовнішній політиці І.Мазепа орієнтувався на Московську державу. Стосунки з Москвою визначалися Коломацькими статтями (25 липня 1687 р.). Ці статті передбачали посилення впливу московського царату у Гетьманщині, обмежували права гетьмана у розпорядженні військовими землями, у зовнішній політиці, у вирішенні кадрових питань. Царський уряд розглядав ці статті як засіб посилення впливу на українські землі. Проте І.Мазепа намагався звести московські впливи до мінімуму. Під час Північної війни він переорієнтувався на союз із Швецією. Причиною цьому було нехтування московським царем

інтересами України, його курс на ліквідацію політичної автономії Гетьманщини. На цьому ґрунті у Мазепи визрів план зберегти українську державність і свою владу за допомогою шведського короля. Для цього він ще приблизно у 1705 р. вступив у таємні переговори через посередників з Карлом XII. У 1708 р. Мазепа зі Карл XII уклали договір, за яким Швеція зобов'язувалася захищати Україну, всі землі українські, відвойовані у Московії, мали відійти до українського князівства, довічним князем якого мав бути І.Мазепа. Для стратегічних потреб гетьман мав надати шведському війську 5 стратегічних міст (Стародуб, Батурин, Полтаву, Гадяч, Мглин). Згодом до цього союзу приєдналися запорожці.

У відповідь на дії Мазепи Петро I вщент зруйнував гетьманську столицю м.Батурин, піддав І.Мазепу церковному прокляттю і замість нього на раді у м.Глухові за наказом царя гетьманом було обрано І.Скоропадського. Згодом, у травні 1709 р. було зруйновано Чортотлицьку Січ.

Навесні 1709 р. Карл XII у союзі з Мазепою відновив військові дії проти Московії. Генеральний бій відбувся 27 червня 1709 р. під м.Полтавою. Петро I мав значну перевагу (50 тис. війська проти 31 тис. у Карла XII) і це стало основною причиною поразки шведського війська. Після капітуляції Карл XII та Мазепа із залишками війська і найближчими прихильниками відступили на територію Туреччини. У ніч з 21 на 22 вересня 1709 р. Мазепа помер у таборі біля м.Бендер.

І.Мазепа продовжив традиції Б.Хмельницького – на початку XVIII ст. очолив боротьбу українського народу за незалежність. Найвищим виявом цієї боротьби стало антиколоніальне повстання проти Московської держави, хоча складність ситуації, окремі прорахунки гетьмана призвели до поразки. В історію України І.Мазепа увійшов як видатний політик, будівничий і меценат, борець за українську державність.

Пилип Орлик та його конституція. Після смерті І.Мазепи козаки і старшина, які пішли за ним на козацькій раді у Бендерах (Молдавія) обрали гетьманом Пилипа Орлика – колишнього генерального писаря, людину освічену, відданого борця за українську державність. 5 квітня 1710 р. на козацькій раді

було схвалено “Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького”. Цей документ складався із вступу і 16 статей. У вступі подавалися причини, чому Україна розриває союз із Московією і приймає шведський протекторат. Статті визначали державно-політичний устрій України: проголошувалося, що по обидва береги Дніпра Україна є вільною і незалежною, визначалися її кордони; Україна визнавалася республікою, де гетьманська влада обмежувалася Генеральною радою, яка мала збиратися тричі на рік; гетьманові заборонялося підтримувати секретні зносини з іноземними державами, втручатися у діяльність генерального суду; старшина була виборною, гетьман її лише затверджував; державною релігією оголошувалося православ'я ; конституція також визначала права і вольності запорожців.

У 1710 р. П.Орлик уклав новий договір зі Швецією, на початку 1711 р. – із Кримським ханством. До антимосковської коаліції приєдналися польські сили, які підтримували С.Лещинського. 31 січня 1711 р. військо під керівництвом П.Орлика вийшло із Бендер і почало просуватися на Правобережжя. По дорозі до них приєдналися татарські і польські сили. Частина правобережних полків визнали Орлика гетьманом і приєдналися до нього. Армія Орлика досягла 16 тис. чоловік. Лівобережний гетьман І.Скоропадський вислав свої сили проти Орлика, однак ці сили були розбиті під Лисянкою. У березні 1711 р. П.Орлик взяв в облогу Білу Церкву, однак захопити місто не вдалося. Весною 1711 р. Петро I оголосив війну Туреччині і зі своїм військом вирушив через українські землі до Молдавії. Вступивши на Правобережжя вони витіснили П.Орлика з військом. Зрада союзників – татар і турків, укладення Росії з Туреччиною Прутського миру (12 липня 1711 р.) зашкодили державотворчим планам П.Орлика, який так і залишився гетьманом в еміграції.

Наступ Російського царизму на українську автономію в середині та наприкінці XVIII ст. Після невдалих спроб І.Мазепи та П.Орлика позбавити Україну московської опіки російські царі посилили колоніальну політику щодо українських земель. У Гетьманщині були розташовані московські гарнізони, при гетьманові було призначено царського резидента А.Ізмайлова, який мав

контролювати дії гетьмана й адміністрації, Москва застосувала жорсткі економічні санкції щодо України.

Серйозним ударом по автономії Гетьманщини була заборона обрати гетьмана після смерті І.Скоропадського. Із 1722 р. по 1729 р. Лівобережною Україною фактично керувала *I Малоросійська колегія* на чолі з бригадиром С.Вельяміновим. На цей орган покладалися обов'язки нагляду за генеральною та полковою старшиною, встановлення та стягнення податків до царської казни, роздачі землі офіцерам тощо.

Спробу відновлення державних прав Гетьманщини здійснив наказний гетьман П.Полуботок (1722–1724). Він звертався до царя з клопотаннями про обрання гетьмана та скасування Малоросійської колегії. За наказом Петра I П.Полуботка заарештували і ув'язнили в Петропавлівській фортеці, де після тортур він помер.

У 1727 р. загострилися стосунки між Росією і Туреччиною. Щоб здобути прихильність козацької старшини і козацтва та використати їх у війні, царський уряд ліквідує Малоросійську колегію і дозволяє обрати гетьмана. Ним став прилуцький полковник *Д.Апостол* (1727–1734). У 1728 р. на коронації Петра II у Петербурзі він подав царю петицію про відновлення державних прав України. У відповідь на це уряд видав “Рішительні пункти”, як і ще більше мали обмежити права гетьмана та автономію Гетьманщини. Так, гетьман позбавлявся права вести переговори з іншими державами, затверджувати кандидатури на вищі військові посади, вищою судовою інстанцією оголошувався генеральний суд (3 росіян, 3 українців), який формально очолював гетьман, бо головним суддею вважався цар; скасовувалася заборона купувати росіянам землі в Україні. Однак Д.Апостол провів низку реформ внутрішнього устрою (судову, фінансову), упорядкував рангові землі. Він також домігся обмежити кількість московських полків у Гетьманщині до 6, зумів добитися дозволу на заснування у 1734 р. Нової Січі на р.Підпільній. Завдяки цим заходам гетьману вдалося на деякий час загальмувати процес позбавлення Гетьманщини ознак державності.

Після смерті Д.Апостола російський уряд знову не дозволив обирати гетьмана. Обов'язок управляти Гетьманщиною був покладений на *Правління гетьманського уряду* (3 українців і 3 росіян), на чолі якого перебував князь О.Шаховський. У своїй діяльності цей орган мав керуватися положеннями “Рішительних пунктів” від 1728 р. Час його правління тривав до 1750 р. і позначився ще більшим наступом на права українців.

Гетьманство було відновлене 22 лютого 1750 р. і гетьманом було проголошено К.Розумовського. Для зміцнення державного устрою Гетьманщини він здійснив низку реформ: реформу судочинства, військову реформу, змінив систему чинів серед козацької старшини, відмінив митниці на українсько-російському порубіжжі. З початку 60-х рр. К.Розумовський прагне посилити гетьманську владу, зменшити вплив Москви на Гетьманщину. Щоб укріпити автономію, він робить спробу добитися спадкового гетьманства. Заходи Розумовського зумовили невдоволення Катерини II, яка у 1764 р. викликала його до Петербурга і змусила зректися гетьманської влади. Згодом цариця видала указ про ліквідацію гетьманства і створення II Малоросійської колегії на чолі з П.Рум'янцевим, яка мала управляти Лівобережжям та Запоріжжям. Це був відчутний удар по автономії цих українських земель. З цього часу розпочався цілеспрямований наступ на автономні права Гетьманщини. У 1765 р. було скасовано козацький устрій на Слобожанщині і перетворено її на Слобідсько-Українську губернію; у 1775 р. було ліквідовано Запорізьку Січ. Запорожцям належало записатися до селянського та міщанського стану. Козацька старшина зазнала переслідувань, так останнього кошового П.Калнишевського було ув'язнено в Соловецькому монастирі, де він перебував 25 років, суддю Головатого та писаря І.Глобу заслали до м.Тобольська. Після зруйнування Запорізької Січі більшість козаків залишилося жити на попередніх місцях, а частина (близько 5 тис. чол.) переселилися у пониззя Дунаю на землі, підвладні Туреччині, і там у Добруджі заснували *Задунайську Січ*. Під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. задунайці на чолі з кошовим Й.Гладким перейшли на бік російської армії. Після війни ці козаки утворили на Азовському узбережжі

між містами Маріуполем і Ногайськом Азовське козацьке військо (1829–1865 рр.).

Щодо козаків, які лишилися в Україні, то напередодні російсько-турецької війни 1787–1791 рр. російське командування сформувало з них Військо вірних козаків (згодом *Чорноморське козацьке військо*). Це військо відзначилось у боях біля міст Очакова, Кінбурна, Ізмаїла, активно діяла Чорноморська козацька флотилія. Проте російський уряд не допустив відродження козацтва на території України між Південним Бугом і Дністром, він лише дав дозвіл на переселення чорноморців на землі між Кубанню та Доном. Наприкінці серпня 1792 р. 3877 козаків-чорноморців прибули на Таманський півострів, що стало початком формування Кубанського козацького війська. У 1781 р. було ліквідовано козацький устрій на Лівобережжі, де було створено Малоросійське генерал-губернаторство у складі трьох намісництв, а згодом губерній. У 1783 р. було ліквідоване козацьке військо і реорганізоване у 10 регулярних полків російської армії; у цьому самому році на Лівобережжі і Слобожанщині запроваджувалося кріпацтво. Таким чином, унаслідок цих заходів московського уряду Лівобережжя, Слобожанщина та Запоріжжя втратили автономію і були перетворені на провінції Російської держави.

Національно-визвольна та антикріпосницька боротьба в Україні у середині і другій половині XVIII ст. Найактивнішим та масовим народним рухом був *гайдамацький рух*. Він розгорнувся на Правобережжі. Його спричинили були посилення соціального гніту та національно-релігійні утиски українського населення. Формування загальної спрямованості руху відбувалося поступово: на перших етапах домінували соціальні мотиви, а згодом до них долучилося прагнення визволення українського народу з-під іноземного панування. Перше велике повстання 1734 р. охопило Брацлавщину, Поділля, Волинь. Його очолив сотник Верлан. Проте польські і російські каральні війська придушили це повстання. У 1750 р. численні гайдамацькі загони знову активізують свої дії на Правобережжі. Уряд частково ці повстання придушував, але в цілому гайдамацький рух придушити не вдалося і у 1768 р. він вилився у найбільше

гайдамацьке повстання – *Коліївщину*. Причини цього руху ті самі, але напередодні повстання ситуація загострилася ще й унаслідок активного наступу на православне населення так званої Барської конфедерації (військово-політичного об'єднання польської шляхти й католицького духовенства). У 1768 р. ця конфедерація зібрала 10-тисячне військо і почала похід Правобережжям. Він супроводжувався жорстокими репресіями. У відповідь на це на Правобережжі починає готуватися велике повстання. Його ідейним керівником став ігумен Мотронинського монастиря М.Значко-Яворський, а військову організацію взяв на себе колишній запорожець М.Залізняк. Саме в келіях монастиря відбувалися таємні наради і звідсіля розходилися у всі регіони повстанці із закликом до повстання. Повстання розпочалося у травні 1768 р. За короткий час від польської влади були звільнені Жаботин, Черкаси, Сміла, Корсунь та інші міста. 10 червня повстанці зайняли важливий стратегічний пункт – м.Умань. Тут на бік повстанців перейшов надвірний полк на чолі із сотником І.Гонтою, що і вирішило хід битви. З цього часу на чолі повсталих стали М.Залізняк та І.Гонта. Польський уряд, наляканий розмахом повстання звернувся по допомогу до Росії. Сподіваючись на підтримку російського війська у боротьбі з конфедератами, ватажки повстання вступили в переговори із російським військовим керівництвом. Проте 26 червня 1768 р. у наметі російських офіцерів Залізняка і Гонту підступно схопили, а 27 червня було оточено табір повстанців (у полон потрапило близько 3 тис. гайдамаків). Багато повстанців було страчено, І.Гонта був закатований поляками, а М.Залізняка, як підданого Російської держави, засудили до тілесних покарань і потім заслали на каторгу до Сибіру. Хоча основні сили гайдамаків були розпорошені, народне повстання тривало ще майже рік.

На західноукраїнських землях визвольна боротьба була представлена *опришківським рухом*. Опришки збиралися у невеликі мобільні загони і використовували партизанську тактику. Найбільший розмах цього руху пов'язаний з іменем О.Довбуша, який організовував походи у 1738–1745 рр. Його загін діяв у взаємодії із місцевим населенням, кількість бійців у ньому

коливалася від 10 до 50. Опришки нападали на маєтки шляхти, на торгові обози, відібране майно роздавали бідним, а панів карали. Для боротьби з опришками шляхта організовувала наймані каральні загони, вдавалася до підкупу населення з метою визначення місця перебування опришків. У 1745 р. О.Довбуша було підступом схоплено і вбито. Опришківський рух був поширений у Підкарпатті та на Закарпатті. Крім О.Довбуша тут діяли загони В.Баюрака, П.Орфенюка. З різною інтенсивністю цей рух тривав аж до XIX ст.

Загарбання українських земель Росією та Австрією. У другій половині XVIII ст. Росія приєднує південноукраїнські землі. Після російсько-турецької війни 1768-1774 рр. та підписання *Кючук-Кайнарджійського* договору 1774 р. до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дніпром. Крим оголошувався незалежним від Османської імперії. У 1783 р. Катерина II підписала маніфест про приєднання до Російської держави Кримського півострова, а згодом там було утворено Таврійську область. Після російсько-турецької війни 1787–1791 рр. та підписання *Яського миру* (1791) до Росії відходили українські землі між Південним Бугом і Дністром. Правобережна Україна була приєднана до Росії внаслідок другого (1793) та третього (1795) поділів Польщі між Росією, Австрією та Прусією. За першим поділом 1772 р. до Австрії відійшла Галичина. Так, на кінець XVIII ст. українські землі було поділено між двома великими імперіями – Російською й Австрійською. До Російської відійшли Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщина, Запоріжжя і Південь, а до Австрійської – західноукраїнські землі (Східна Галичина, Буковина та Закарпаття). Ці держави поширили на західноукраїнські землі новий адміністративний устрій, підпорядкували їх своїй адміністрації. Українські землі перебували у колоніальній залежності від цих імперських держав, оскільки були підпорядковані економічним та політичним інтересам метрополій, а українське населення терпіло утиски у соціальній, національно-релігійній та культурній сферах.

Розвиток культури наприкінці XVII – у XVIII ст. На розвитку української культури негативно позначилося те, що українські землі було поділено між

іноземними державами, українське населення піддавалося гніту у національно-культурному житті (цензурні утиски у сфері книговидання, обмеження у вживанні в літературі української мови, контроль над освітніми закладами, церковно-релігійним життям тощо). Але разом з тим на розвиток української культури позитивно вплинули піднесення національної свідомості українців, зумовлене визвольними рухами XVII–XVIII ст., проникнення у духовно-культурну сферу ідей гуманізму та просвітництва, загальний науково-технічний та культурний поступ людства.

У XVIII ст. українська культура справила значний вплив на розвиток культури Російської держави. Навчальні заклади, особливо Києво-Могилянська академія, готували інтелектуальні кадри для всієї російської держави (тут здобули освіту 21 із 23 ректорів московської академії, 95 із 125 професорів), українські співаки, композитори, живописці працювали у Москві та Петербурзі (наприклад, композитори М.Березовський, Д.Бортнянський, художники Д.Левицький, А.Лосенко та багато інших).

У системі *початкової* освіти діяли парафіяльні, громадські та братські школи, спеціальні школи на Запоріжжі. Початкова освіта була досить поширеною. У середині XVIII ст. у Гетьманщині діяло близько 900 шкіл. *Середню* освіту давали колегіуми (Харків, Чернігів, Переяслав). *Вищим* навчальним закладом була Києво-Могилянська колегія, яка з 1701 р. набула статусу академії. Тут у середньому навчалися 2 тис. студентів, термін навчання становив 12 років. Необхідною умовою для розвитку освіти, поширення наукових знань був розвиток *книгодрукування*. Найбільшим видавничим центром була друкарня Києво-Печерської лаври. Друкарні діяли в містах Чернігові, Львові, Луцьку, Кременці, Почаєві. Особливістю книгодрукування цього періоду є те, що поряд з церковно-релігійною літературою видається багато книг світського змісту, підручників. Книги друкувалися українською, церковнослов'янською, польською та латинською мовами.

До видатних діячів *науки* цього періоду належать Ф.Прокопович – філософ, філолог, з 1710 р. – ректор Києво-Могилянської академії;

Я.Козельський – вчений-енциклопедист, автор підручників з фізики, математики, філософії; І.Полетика – професор німецької медичної школи та ін.

Література XVIII ст. представлена такими жанрами як поезія (Г.Сковорода, К.Зінов'єв, І.Некрашевич, Д.Братковський); драма (Ф.Прокопович, С.Полоцький); історико-мемуарна проза (літописи С.Величка, Г.Грабянки та Самовидця); ораторсько-проповідницька проза (Л.Баранович, І.Голятовський); паломницька література (В.Барський).

У *театральному* мистецтві поряд із традиційними вертепом та шкільним театром виникають примаєткові кріпосні театри. У 1798 р. у Харкові створено театральну трупу. Видатними українськими композиторами XVIII ст. були Д.Бортнянський, М.Березовський, А.Ведель, у галузі музичної теорії працював М.Дилецький.

У *живописі* найпоширенішими жанрами були іконописання (І.Руткович, І.Бордлакович, Й.Кондзелевич); портретний живопис (А.Лосенко, Д.Левицький).

В *архітектурі* був поширений стиль бароко. В Україні він мав специфічні риси, зумовлені місцевими традиціями, тому часто його називають українським, або козацьким бароко. Найвидатніші пам'ятки цього стилю – Андріївська церква (В.Растреллі), Успенський собор Почаївської лаври (Г.Гофман). Чудові зразки барокової архітектури створили українські архітектори І.Григорович-Барський, С.Ковнір, зодчі – Я.Погребняк, П.Шелудько.

Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

Наддніпрянська Україна у складі Російської імперії. До Російської імперії були включені Слобожанщина, Лівобережжя, Правобережжя і південь України. До середини XIX ст. тут утвердився загальноросійський адміністративно-територіальний поділ. Усю територію було поділено на генерал-губернаторства та губернії: Малоросійське (1802), а з 1835 р. на його місці утворені Харківське і

Чернігівське генерал-губернаторства з Харківською, Полтавською та Чернігівською губерніями; Новоросійсько-Бесарабське (Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії); Київське (Київська, Волинська і Подільська губернії). На середину XIX ст. тут проживало 13,5 млн населення (11% - міщани; майже 81% - сільський стан; близько 8% – інші стани).

У першій половині XIX ст. в Україні спостерігається занепад кріпосницьких та зародження ринкових відносин. В *аграрній* сфері характерними явищами були домінування поміщицького землеволодіння, низька ефективність сільськогосподарського виробництва, що базувалося на застосуванні старих виробничих відносин і застарілих способах господарювання; посилення експлуатації селянства, його майнова диференціація; зростання надлишку робочої сили, поступова руйнація натурального господарства, розширення товарного виробництва. У *промисловості* інтенсивно збільшується кількість підприємств, розпочинається промисловий переворот, освоюються нова техніка та технології, кріпосницькі мануфактури поступово витісняються капіталістичною фабрикою, виникають нові галузі промисловості, зростає роль вільнонайманої праці.

Промисловий переворот в Україні розпочався у 20–30-х рр. XIX ст. Його суть у поступовому переході від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики, де використовуються нова техніка і передові технології. Він розпочався у цукровій промисловості. У 1843 р. у селі Ташлик на Смілянщині фірма “Брати Яхненки і Семиренко” побудували цукроварню, де використовувалась замість старої вогневої нова парова технологія виробництва цукру. Згодом промисловий переворот охопив переробну та інші галузі.

Активно розвивається внутрішня і зовнішня торгівля. У внутрішній торгівлі головну роль відігравали сільські та міські торги та базари. У зовнішній торгівлі понад 57% становила продукція землеробства, понад 20% – тваринництва. У 1812–1859 р. через українські порти було вивезено 41% зернового експорту з Європейської Росії і більше половини вовни.

Криза феодально-кріпосницької системи, що супроводжувалася посиленням експлуатації селянства, призвела до активізації антикріпосницької боротьби. Із 13,5 млн населення кріпаки і державні селяни становили 10,5 млн. Вони виступали проти кріпацтва та посилення експлуатації з боку феодалів. Найбільшими виступами були повстання: 1819 р. у м.Чугуєві на Харківщині з вимогою ліквідації військових поселень. У 1829 р. подібне повстання в Шебелинській слободі на Слобожанщині. Починаючи з 1812 р. 23 роки тривала боротьба на Поділлі під проводом У.Кармелюка. У цій боротьбі було задіяно 20 тис. селян, здійснено близько 1000 нападів на поміщицькі маєтки. Загалом упродовж першої половини ХІХ ст. відбулося понад 300 селянських виступів.

Суспільно-політичний рух в Наддніпрянській Україні. У першій половині ХІХ ст. спостерігається поживлення суспільно-політичного життя, спричинене кризою російського самодержавства у всіх її виявах, піднесенням національної самосвідомості українців (виявилось у становленні і поширенні української мови, у зацікавленні історією та культурою українського народу), проникненням революційних настроїв та ідей із Заходу. Цей рух набув різних форм. Найбільш виразними були масонство, декабристський рух, таємні політичні організації.

У першій половині ХІХ ст. в Україні існували масонські ложі: “Понт Евксинський” (1917 р., Одеса), “Любов до істини” (1918 р., Полтава), “З’єднаних слов’ян” (1918 р., Київ) та ін. Основним завданням масони вважали піднесення політичної свідомості українського дворянства. Серед їх членів були І.Котляревський, С.Кочубей, В.Капніст, М.Новиков, В.Лукашевич та ін.

В Україні діяла одна із *декабристських* організацій “Південне товариства” на чолі із П.Пестелем. Воно мало управи в містах Тульчині, Василькові, Кам’янці. Програмний документ – “Руська правда” П.Пестеля. Основними програмними вимоги товариства були повалення самодержавства і відміна кріпосного права. Реалізувати свої плани декабристи мали шляхом воєнного перевороту. У вересні 1925 р. до цього товариства приєдналося “Товариство об’єднаних слов’ян”, утворене 1823 р. у м.Новоград-Волинському. Їхня програма – “Правила” у соціально-політичних питаннях збігалася із декабристською, а у

вирішенні національного питання вони відстоювали ідею створення федерації слов'янських народів, в якій кожному з них було забезпечено право на вільний політичний, національно-культурний розвиток. Апогеєм декабристського руху в Україні було повстання Чернігівського полку після невдалого повстання в Петербурзі (14 грудня 1825 р.). Це повстання тривало з 29 грудня 1825 р. по 3 січня 1826 р. На чолі повстання були С. та М. Муравйови-Апостоли, В.Соловйов, М.Щепило. Повстання було придушене царськими військами, повстанців жорстоко покарано, а 5 керівників декабристського руху страчено.

Першою таємною політичною організацією в Наддніпрянщині було Кирило-Мефодіївське товариство. Воно утворилося на основі гуртка “Київська молода” на початку 1846 р. До основного складу увійшли 12 чоловік (В.Білозерський, М.Костомаров, П.Куліш та ін.). Програмний документ – “Книга буття українського народу”. Члени товариства виступали проти самодержавства і кріпосництва, у національному питанні відстоювали ідею рівноправності народів і майбутнє України бачили у слов'янській федерації. Кирило-мефодіївці вели активну пропагандистську та культурно-просвітницьку діяльність. Весною 1847 р. товариство було викрите, 12 постійних учасників заарештовано і відправлено до Петербурга. Найжорстокіше покарали Т.Шевченка, очевидно, тому що під час обшуку у нього знайшли антикріпосницькі, антисамодержавні твори – поеми “Сон”, “Кавказ”. Його на 10 років заслали рядовим солдатом до Оренбурзького окремого корпусу із забороною писати і малювати. Основне значення діяльності товариства у тому, що воно вперше після ліквідації царизмом Української козацької держави виступило з ідеєю відродження української державності. Його ідеї лягли в основу діяльності майбутніх українських громадських та політичних організацій.

Наддніпрянщина у системі міжнародних відносин. Наддніпрянська Україна через Російську імперію була включена у систему міжнародних відносин. Росія у першій половині XIX ст. вела війни з Іраном, Швецією, Туреччиною, Францією. У російсько-турецьких війнах українські землі були тилом російської армії, на їх території відбувалися набори до регулярних військ,

ополчення, проводилися реквізиції худоби, фуражу, продовольства. Частина українських земель була об'єктом протистояння воюючих сторін. Так після російсько-турецької війни 1806–1812 рр. було укладено Бухарестський мирний договір, за яким до Росії відійшли землі між Дністром і Прутом (Бессарабія), де переважало українське населення (Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти).

Україна у російсько-французькій війні 1812 р. посідала також важливе місце. Так, у планах Франції передбачалося відірвати українські землі від Росії, частиною їх розрахуватися із своїми союзниками Австрією і Туреччиною, а на іншій частині створити округи – “наполеоніди”, які б перебували у колоніальній залежності від Франції. Під час цієї війни українські землі стали ареною бойових дій. Улітку 1812 р. велися бойові дії на території Волині, де 3-я армія генерала Тормасова протистояла австрійському і польсько-саксонському корпусам Ренъє і Шварценберга. Під їхню окупацію потрапила західна частина Волинської губернії і зазнала збитків на 2,5 млн крб. Населення чинило опір окупантам, вело партизанську боротьбу. Загалом населення України взяло активну участь у цій війні і зробило великий внесок у перемогу Росії над Францією. Так у регулярних військах Росії несли службу близько 50 тис. українців. В Україні було сформовано 22 полки козацького і 20 полків селянського ополчення (близько 70 тис. чол.). Один із полків Полтавщини своїм коштом спорядив І.П.Котляревський. Населення українських земель пожертвувало понад 9 млн крб. грішми, 13,5 пудів срібла і золота. У Бородінській битві взяли участь понад 10 тис. українців, багато з них виявили героїзм і були нагороджені (М.Карпенко, І.Галченко та багато інших). Багато українців у складі російських частин брали участь у закордонному поході і разом з вихідцями із Росії і Білорусі завдали поразки наполеонівській Франції.

Багато українців брали участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. Під час війни у 1828 р. 1,5 тис. козаків Задунайської січі відмовилися воювати на боці Туреччини і на чолі з кошовим Й.Гладким перейшли на бік російських військ. З них було створено Дунайський козацький полк, який виявив героїзм у

боях проти турків, особливо при взятті фортеці Ісакчі. Після війни задунайці були поселені на узбережжі Азовського моря між Бердянськом і Маріуполем. З них було сформоване Азовське козацьке військо. У 1862–1864 рр. 1000 сімей азовців насильно було переселено на Північний Кавказ в станиці Анапського округу та Закубанської області. Азовці підняли повстання, яке було придушене, а у 1865 р. царським указом Азовське козацьке військо було ліквідоване.

Українські землі у складі Австрійської імперії. Соціально-економічний розвиток. До австрійської імперії увійшли Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття. Східна Галичина разом із частиною польських земель утворила королівство Галіції і Лодомерії. Воно складалося з 19 округів, 12 з яких становили українські землі. Адміністративним центром королівства було м.Львів. У 1876 р. до Галичини на правах окремого округу була приєднана Буковина з центром у м.Чернівцях. Адміністрацію королівства очолював губернатор, а округів – староста. Закарпаття входило до Братиславського намісництва, становлячи 4 його округи – жупи. Адміністрацію округів очолювали жупани. Територія цих земель становила 70 тис. кв. км. На початку ХІХ ст. тут проживало 3,5 млн населення у тому числі 2,4 млн українців.

Австрійська імперія була однією з відсталих держав Європи. Щодо українських земель вона проводила колонізаторську політику: тут панував жорстокий феодално-кріпосницький гніт, регіон утримувався як аграрно-сировинний придаток, ринок збуту австрійських товарів. Інвестиції в економіку краю були мізерними. Не зважаючи на те, що в західноукраїнських землях українці становили близько 70% населення, австрійський абсолютизм намагався його асимілювати, денаціоналізувати. Порівняно з українцями значно більше прав у Галичині мала польська, на Буковині – румунська, а на Закарпатті – угорська аристократія. Таким чином українці потрапили під подвійний національний гніт.

Значний вплив на розвиток західноукраїнських земель мали реформи Марії-Терезії та Йосифа ІІ, які проводилися у 70 – 80-х рр. ХVІІІ ст. Вони охопили сфери управління, соціальну, релігійну, культурну. У 1779 р. видано

“патент” (указ) Марії-Терезії про необхідність поміщиків ставитися до селян “по-людські”. У 1882 р. Йосиф II скасував особисту залежність селян від дідичів, у 1886 р. обмежив панщину до 3 днів. У 1784 р. сільським громадам було надане право самоврядування. У релігійній сфері церкву було підпорядковано державі, а священники отримали статус державних службовців. У 1773 р. ліквідовано орден єзуїтів, указом 1781 р. зрівняно в правах католицьку, протестантську та греко-католицьку церкви. У сфері освіти передбачалося створення мережі навчальних закладів, переведення їх на державний кошт, проголошувалося введення загальної середньої освіти, надавався дозвіл користуватися рідною мовою у початковій школі. Реформи у галузі релігійного життя та освіти стали важливою передумовою для відродження національно-культурного життя українців. Проте не всі ці реформи повною мірою реалізувалися, бо після Йосифа II у правлячих колах поступово на зміну реформаторству і лібералізму приходить консерватизм.

Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст. На початку XIX ст. спостерігається активізація суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях. У 30-х рр. XIX ст. утворено гурток “Руська трійця” у Львові. Його засновниками були троє студентів Львівського університету – М.Шашкевич, І.Вагілевич, Я.Головацький. Головним своїм завданням вони бачили культурно-просвітницьку діяльність, піднесення статусу української мови, розширення сфери її вжитку. Це все мало сприяти пробудженню національної свідомості українців. Члени гуртка підготували добірки численних матеріалів з української фольклористики, народознавства, історії. У 1834 р. вони підготували до друку збірку “Зоря”, у 1836 р. у м.Будапешті вийшов друком ними альманах “Русалка Дністровая”. Ідейне спрямування збірок – засудження іноземного панування, уславлення визвольної боротьби українців, заклик до єднання. Діяльність “Руської трійці” мала важливе значення, бо її учасники зломали консервативну латино-польсько-німецьку традицію у видавництві, україномовними виданнями заявили про український

народ на західноукраїнських землях, що сприяло його національному пробудженню.

Значний вплив на суспільно-політичне життя західноукраїнських земель мала революція 1848–1849 рр. в Австрійській імперії. Під впливом революційних подій у березні 1848 р. імператор Фердинанд змушений був проголосити конституцію, пообіцяти буржуазно-демократичні права і свободи. У Галичині, на Буковині і Закарпатті пройшла хвиля маніфестацій, почали формуватися підрозділи національної гвардії. Великі надії на революцію покладало селянство. Боячись масових селянських виступів, Фердинанд видав указ про скасування панщини з 15 травня 1848 р. в Галичині, з 1 липня – на Буковині. На Закарпатті панщину скасовував закон угорського сейму від 18 березня 1848 р. Революція зумовила пожвавлення національного руху. 2 травня 1848 р. у м.Львові українська інтелігенція і духовенство створили політичну організацію – Головну руську раду у складі 30 осіб на чолі з уніатським єпископом Г.Яхимовичем. З 15 травня почала виходити друком перша у Львові газета українською мовою “Зоря галицька”, у першому числі якої була надрукована відозва Головної руської ради. Рада ухвалила національну символіку (герб – золотий лев і жовто-блакитний прапор). Вимоги Головної руської ради стосувалися захисту конституційних прав і свобод, задоволення національно-культурних потреб населення. Істотною вимогою було відокремлення Західної (польської) від Східної (української) Галичини і утворення окремих адміністративних одиниць. Для реалізації своїх намірів Головна руська рада утворила на місцях 12 окружних і 50 деканальних і сільських руських рад. Вони відкривали українські хати-читальні, бібліотеки, клуби. У Львівському університеті було відкрито кафедру української мови і літератури. Улітку 1848 р. відбулися вибори до Рейхстагу. Із 383 депутатів у Галичині було обрано 100. Четверту частину становили українці, в їх числі було 14 селян. Буковина послала 7 селян від 8 депутатів. Найактивнішими з них були І.Капушак та Л.Кобилиця. Українські селяни разом з іншими виступали за безплатне скасування кріпацтва, за покращення становища селянства. Селянські

депутати не лише активно виступали у рейхстазі, а й підіймали селян на боротьбу з кріпосницькими порядками. Особливо активним був селянський рух на Буковині під керівництвом депутата Л.Кобилиці. Він організував збори 2600 селян Вижницького виборчого округу і закликав їх не коритися панам, обирати органи самоврядування, відбирати у панів ліси і полонини. До цих селян приєднувалися інші, створювали військові загони. Уряд використав війська. З 10 січня 1849 р. на Буковині і в Галичині було уведено стан облоги, Л.Кобилицю позбавлено депутатського мандата, а у квітні 1850 р. – заарештовано. Після жорстоких катувань він помер у жовтні 1851 р. Проте слід зауважити, що селянський рух хоч і був ослаблений цим, але продовжувався, будучи складовою частиною загального революційного руху.

Апогеєм революційних подій 1848 р. були листопадові події у Львові. Тут перед наближенням урядових військ 1 листопада робітники й студенти збудували 23 барикади. Повстанці налічували кілька тисяч осіб. Проте 2 листопада після інтенсивного гарматного обстрілу повстання було придушене, а у місті запроваджено стан облоги. Згодом розгорнувся наступ реакції. Після придушення угорської революції було відновлено абсолютизм, який пішов у наступ на завоювання революції. У 1851 р. було ліквідовано Головну руську раду.

Революція 1848–1849 рр. хоча і не була до кінця послідовною, справила значний вплив на суспільно-політичне життя західноукраїнських земель. У ході революції тут було скасоване кріпосне право, активізувалось суспільно-політичне життя і національний рух, що сприяло консолідації українців для подальшої боротьби за визволення.

Українська культура у першій половині XIX ст. На розвиток української культури у першій половині XIX ст. значний вплив справив процес національного відродження, який у цей період охопив культурно-гуманітарну сферу: художню літературу, мовознавство, народознавство, історію, етнографію тощо. Ознаками цього були поява української літературної мови, підвищений

інтерес до минувшини українського народу і поява ґрунтовних українознавчих праць, літературна творчість І.Котляревського, Є.Гребінки, Т.Шевченка та ін.

Проте розвиток культури в Наддніпрянській Україні стримувала антиукраїнська політика російського царизму. Вона виявилася у забороні української мови, навіть самої назви Україна, у запровадженні цензури, у намаганні перетворити навчальні заклади на засіб русифікації, у жорстокому переслідуванні діячів українського культурно-просвітницького руху. Особливо нещадна боротьба з будь-якими національними виявами велася за часів правління Миколи I (заборонено назви Україна і Малоросія, українській мові надавався статус російського діалекту, навіть офіційна російська історіографія заперечувала факт існування та самобутності українського народу).

У системі *початкової освіти* в Наддніпрянщині діяли церковно-парафіяльні та громадські школи, повітові школи. У 1856 р. у Наддніпрянщині було 1300 початкових шкіл на 13,5 млн населення і у них навчалися лише 67 тис. учнів, що свідчить про низький рівень освіченості населення. Середніми навчальними закладами були 4-річні гімназії та ліцеї в містах Одесі (1817), Ніжині (1820), Кременці на Волині (1919) та ін. Вищу освіту надавали університети. У 1805 р. відкрито Харківський, у 1834 р. – Київський університет ім. св. Володимира. Ці університети у дореформенний період підготували 4342 спеціалісти. Вони також стали основними науковими центрами. Крім того, у першій половині XIX ст. виникають наукові гуртки та товариства (філотехнічне на Харківщині, Товариство наук при Харківському університеті, Товариство київських лікарів та ін.). У галузі історії плідно працювали М.Маркевич і М.Костомаров, М.Максимович працював у галузі ботаніки, зоології, фізики, історії, автор більше як 260 праць у цих галузях. У галузі математики працювали Т.Осиповський та М.Остроградський, медицини – С.Хотивицький, філології – О.Павловський, права – М.Балудянський, І.Орлай.

Українська література була представлена творами Т.Шевченка, Є.Гребінки, Г.Квітки-Основ'яненка, П.Гулака-Артемовського, П.Куліша.

У першій половині XIX ст. популярним в Україні було мистецтво бандуристів, лірників, кобзарів, які у своїх піснях прославляли героїчну минувшину українського народу. До наших днів збереглися імена А.Шута, О.Вересая, І.Крюковського.

У театральному мистецтві провідна роль належала театральним колективам Києва (1805), Харкова (1812), Одеси (1804). Проте ці колективи були російськими. Видатними акторами були М.Щепкін та К.Соленик.

Образотворче мистецтво було представлене творами Т.Шевченка (“Катерина”, серія “Живописна Україна” та ін.), І.Сошенка (пейзажі, портрети), А.Мокрицького (портрети) та ін.

В архітектурі як провідний стиль утвердився класицизм. Пам’ятки цього стилю: корпус університету св. Володимира в Києві (В.Беретті), Будинок театру в Києві (А.Меленський). Видатними українськими архітекторами були П.Ярославський та А.Шостак.

На західноукраїнських землях українська культура також терпіла утиски з боку австрійських властей, до яких додавалася політика ополячення в Східній Галичині, румунізації на Буковині, мадяризації на Закарпатті. Особливо це було відчутним у галузі освіти. Якщо у початкових школах подекуди навчали українською мовою, то до середніх навчальних закладів (гімназій) її не допускали. В єдиному вищому навчальному закладі – Львівському університеті – навчання велося німецькою та польською мовами. З професійних навчальних закладів у Львові діяла технічна академія, заснована у 1844 р.

Видатними діячами української культури в Галичині у першій половині XIX ст. були: М.Шашкевич, І.Вагілевич, Я.Головацький (культурно-просвітницька та видавнича діяльність). На Закарпатті відомим був педагог і письменник О.Духнович, автор віршів “Я русин бил есьм і буду”, “Піснь простонародна”. Серед науковців у галузі історії працював Д.Зубрицький, філософії – В.Довгович, філології – І.Лаврівський. Значну культурно-просвітницьку діяльність на західноукраїнських землях здійснювали священики української греко-католицької церкви. Серед них варто зазначити М.Левицького,

який будучи перемишльським єпископом у 1818 р. видав постанову про відкриття парафіяльних шкіл з українською мовою викладання, разом з І.Могильницьким видали: буквар і катехізис для дітей. З метою поширення освіти І.Могильницький та М.Левицький у 1816 р. створили “Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письмами просвіти й культури серед вірних”. І.Могильницький написав і видав 5 шкільних підручників.

Українські землі у другій половині XIX ст.

Скасування кріпосного права в Наддніпрянщині. Реформи 60–70-х рр. XIX ст. Особливості економічного розвитку українських земель напередодні 1861 р.: 1) провідну роль в економіці посідало сільськогосподарське виробництво; 2) в аграрному секторі спостерігається занепад поміщицьких господарств, які функціонували за рахунок екстенсивних методів господарювання і посилення експлуатації селян; 3) у промисловості починає формуватися капіталістичний сектор, розвиток якого гальмує кріпосне право, що стримувало формування ринку вільної робочої сили – однієї з необхідних передумов розвитку капіталістичної промисловості та підприємництва; 4) усі ці чинники зумовили відставання Росії й українських земель у її складі від економічно розвинених європейських держав.

Криза феодално-кріпосницької системи і загострення на цьому ґрунті соціальних суперечностей зумовили активізацію суспільного руху за модернізацію суспільства. Головним питанням цього руху була ліквідація кріпосного права. Основною рушійною силою проти кріпосництва виступило селянство. Саме воно масовими протестами підштовхувало правлячі кола до реформ. У суспільному русі напередодні реформи сформувалося 2 течії: революційна, яка виступала за радикальні зміни у суспільстві шляхом революційного повалення царизму і самодержавства, та ліберальна,

представники якої виступали за ліквідацію феодальних залишків шляхом реформ. Необхідність реформ усвідомлювали і урядові кола. Для підготовки реформи 8 січня 1858 р. було створено спеціальну організацію – Головний комітет у селянській справі, який мав координувати роботу губернських дворянських комітетів, збирати пропозиції, подані ними, і на цій основі виробити єдиний проект реформи. У губернських комітетах засідали поміщики, тому більшість проектів зводились до того, що селян потрібно звільнити, але при цьому дати їм якомога менші наділи, причому не відразу і за викуп.

Підготовлені проекти були розглянуті Державною радою і 19 лютого 1861 р. цар Олександр II підписав маніфест та Положення про скасування кріпосного права. Основні принципові положення цього документу передбачали: по-перше, ліквідацію особистої залежності селян від поміщиків. Селяни переставали бути власністю поміщиків і переводилися у стан вільних сільських обивателів, могли вільно обирати рід занять, володіти рухомим і нерухомим майном, без втручання поміщиків влаштовувати сімейні справи. Передбачалося також створення органів селянського управління. По-друге, наділення селян землею і визначення повинностей за неї. Щодо розміру наділу, то він був дещо більшим у регіонах, де земля була менш родючою, у чорноземних районах наділи були мізерними. У степових районах розмір наділу становив 3 – 6,5 десятин на душу, у чорноземних – від 1 – до 4,5 десятин. Загалом після наділення землею селяни отримали землі на 20% менше, ніж було в них у користуванні до реформи, 220 тис. українських селян залишилися без землі, 94% господарств володіли наділами до 5 десятин. Щодо викупу, то він проводився за рахунок селян. Хто не міг викупити наділ, міг взяти державну позику на 49 років під проценти. *Особливостями здійснення реформи в Україні* було те, що на відміну від Росії, де 95% селян жили общиною і земля передавалася у власність общини, в українських землях більшість землі було передано в індивідуальну власність. Крім того, на Правобережжі селяни мали право отримати той розмір наділу, який визначався інвентарними правилами 1847–1848 рр.

Таким чином, реформа 1861 р. дала селянам особисту свободу, але у земельному питанні вона здійснювалася за рахунок селян. Переважна їх більшість отримали мізерні наділи, що не дало їм економічної свободи. Проте надання селянам особистої свободи стало важливою передумовою їх господарської активізації, започаткувало формування ринку вільної робочої сили – необхідної передумови розвитку капіталістичної промисловості.

Земська реформа (1864) передбачала створення виборних місцевих органів самоуправління – земств. Губернські і повітові земства мали діяти відповідно до законодавства і до сфери їхньої компетенції належали розгляд господарських справ, нагляд за народною освітою, медичним обслуговуванням, благоустрій на визначених територіях.

Судова реформа (1864) запроваджувала у судочинство низку прогресивних принципів: безстановість, незалежність суддів від адміністрації, гласність судового процесу, змагальність сторін. Було також запроваджено інституцію присяжних засідателів у кримінальному судочинстві.

Шкільна реформа (1864) запроваджувала єдину систему початкової освіти, основу якої складала початкові народні училища – безстанові заклади, які мали працювати за єдиними програмами. У системі середньої освіти основою мали стати реальні та класичні гімназії, які також оголошувалися безстановими. Неповну середню освіту давали прогімназії. Основним типом вищого навчального закладу лишався університет.

Військова реформа розпочалася у 1864 р. і тривала 15 років. За нею відмінялися рекрутські набори і вводилася загальна військова повинність. Термін служби скорочувався до 6 років у сухопутних військах і до 7 років – на флоті. В армії заборонялися тілесні покарання.

Фінансова реформа 1862 р. передбачала передачу управління фінансовими справами міністерству фінансів. Було встановлено гласність бюджету, державний розпис видатків і прибутків став публікуватися в пресі.

Реформа міського самоуправління 1870 р. передбачала запровадження у містах безстанових органів міського управління – міських дум, які обиралися на

4 роки, і участь у виборах мали брати платники податків віком від 25 років. Відповідно до суми податків вибори проводилися по трьох куріях. Міські думи, як і земства, відали в основному господарськими справами, опікали комунальну та соціальну сфери.

Реформи 60 – 70-х рр., незважаючи на те, що не вирішували всіх проблем в економічній, правовій, військовій, адміністративній та соціальній сферах не мали системного характеру, в цілому започаткували прогресивні зміни у суспільстві, сприяли розвитку більш прогресивних, порівняно з феодальними, капіталістичних відносин.

Економічний розвиток українських земель у другій половині XIX ст.
Економічна політика російського царизму в Наддніпрянській Україні була спрямована на утвердження капіталістичного устрою в економіці, мала на меті підпорядкувати народногосподарський комплекс України імперським економічним інтересам. Для успішного економічного розвитку царський уряд реорганізував фінансово-кредитну систему, створив у Наддніпрянщині мережу державних та комерційних банків, які фінансували промисловість і торгівлю. Для урядової економічної політики був характерний *протекціонізм* – підтримка галузей, що мали важливе загальноросійське значення (металургія, машинобудування), запровадження практики державних замовлень за підвищеними цінами на виробництво металу, паровозів, вагонів тощо. Крім того в Наддніпрянщину царським урядом спрямовувався приплив іноземного капіталу з Бельгії, Франції, Англії та Німеччини. Українська промисловість в цілому розвивалася швидше порівняно із загальноімперськими темпами. Загалом для другої половини XIX ст. характерні значні кількісні зміни у промисловості. Так, загальна кількість підприємств збільшилась із 2147 у 1860 р. до 30 310 у 1895 р., а кількість робітників – відповідно із 86 тис. до 205 тис. Якісні зміни були значною мірою зумовлені результатами промислового перевороту, який завершився у 60–80-х рр. XIX ст. Характерною його особливістю є те, що у цей період він охопив переважно галузі важкої індустрії – залізорудну, вугільну, металургійну та машинобудівну. Модернізація української промисловості

збільшила її частину у загальному виробництві європейської частини Російської імперії з 9,4% у 1854 р. до 21% у 1900 р. Розвиток економіки на капіталістичних засадах дав поштовх урбанізаційним процесам. З 1863 р. по 1897 р. кількість міського населення зросла на 97%. На цей час в Україні офіційно налічувалося 130 міст. За кількістю населення найбільшими були Одеса (понад 400 тис.), Київ (247 тис.), Харків (174 тис.). У 80 – 90-х рр. XIX ст. покращується благоустрій міст, з'являються міські електростанції, водогін, а у 1892 р. в Києві вперше у Російській імперії пішов трамвай.

У торгівлі спостерігається розширення внутрішнього ринку, збільшується частка України у загальноросійському зовнішньоторговельному обороті. Зростає кількість торговельних центрів – базарів і ярмарок, формується міська торговельна мережа (магазини, палатки, ларки). У 1894 р. в Україні відбулося 4 тис. ярмарків, приблизно чверть загальноросійських. Розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі сприяв активний розвиток транспорту, особливо залізничного. У 1865 р. стала до ладу перша залізниця Одеса – Балта. До 1900 р. довжина залізниць в Україні зросла від 219 до 8417 км. Розвивається річковий і морський транспорт. До початку 90-х рр. XIX ст. по річках Наддніпрянщини плавало 220 пароплавів, а до портів Чорного та Азовського морів було приписано 280 суден.

У сільському господарстві також розвиваються капіталістичні відносини. Ознаками цього були зміни у землеволодінні та землекористуванні, зумовлені перетворенням землі на товар, використанням вільнонайманої праці, застосуванням техніки у землеробстві, утвердженням товарного характеру сільськогосподарського виробництва. Усе це привело до збільшення посівних площ, покращення структури посівів, зростання виробництва і реалізації сільгосппродукції. Україна стала важливим центром сільськогосподарського виробництва Російської імперії. Так, частка України у загальноросійському експорті зерна становила 90%. В Україні збирали 43 % світового врожаю ячменю і 20% пшениці. Помітною стала сільськогосподарська спеціалізація регіонів. Так, у південних степових регіонах України поширеним було зерновиробництво, на

Правобережжі, Харківщині та Чернігівщині значні площі відводились під цукрові буряки, у Полтавській і Чернігівській губерніях були зосереджені основні посіви тютюну, конопель. На кінець XIX ст. в Україні у 4 рази збільшилися посіви цукрових буряків і досягли 350 тис. га – 75% посівів по всій Росії. Піднесення ефективності сільськогосподарського виробництва було зумовлене також і за рахунок вільнайmanoї праці. Так на 1900 р. у землеробстві в Україні було зайнято близько 1 млн постійних робітників і 200 тис. поденних батраків. Найбільше сільськогосподарських робітників було зосереджено на Півдні та у тих районах, де переважав американський, або фермерський шлях розвитку капіталізму на селі.

Аграрна реформа 1861 р. і становлення сільського господарства на шлях капіталістичного розвитку привели до певних змін соціальної структури села. Дедалі чіткіше став виявлятися процес поділу селянства на дві протилежні групи – сільську буржуазію, з одного боку, і сільських найманих робітників (наймитів, батраків, поденщиків і т.п.), – з іншого.. Разом з тим утворився прошарок самодостатніх середняцьких господарств. Загалом на кінець XIX ст. в Україні бідне селянство становило 60%, середняки – 25%, багатії – 15%.

Що стосується західноукраїнських земель, то революція 1848–1849 рр. в Австрії також започаткувала ліквідацію феодально-кріпосницьких і зародження капіталістичних відносин. В економіці переважав аграрний сектор. Промисловість мала переважно дрібний, кустарно-ремісничий характер. Великих капіталістичних підприємств на західноукраїнських землях було близько 220. Найрозвиненішими були нафтова й озокеритна промисловість у Бориславо-Дрогобицькому басейні, деревообробна – на Закарпатті, переробна – на Буковині. Характерною особливістю промислового розвитку регіону було те, що він відбувався за рахунок іноземного капіталу (австрійського, німецького, французького, американського), хоча на кінець XIX ст. виникають українські фінансові і торгово-промислові об'єднання “Дністер”, “Карпатія” та ін. Найбільшими промисловими містами були Львів, Борислав, Ужгород, Хуст. На

початку 70-х рр. західноукраїнські землі отримали залізничне сполучення із Заходом, що поживило господарсько-економічне життя.

У сільському господарстві після аграрної реформи 1848 р. селян хоча і було наділено землею, проте наділи були мізерними, що не позбавило бідніше селянство економічної залежності від поміщиків. У процесі реформи відбулося здрібнення селянських господарств (кількість господарств до 5 га зросла в 1,5 раз). На рубежі XX ст. близько 25% сільського населення було безземельним, 80% господарств становили бідняцькі, 15% - середняцькі і лише 5% - заможні. Але перехід сільського господарства на капіталістичні засади в цілому позитивно вплинув на його ефективність. Протягом другої половини XIX ст. рільнича продукція Галичини, Буковини і Закарпаття збільшилася в 1,5 разу.

Не маючи підтримки з боку держави українське населення західноукраїнських земель змушене було вдатися до організації самопомоги. Одним із дієвих засобів у цій справі стала кооперація. Українські кооперативи у регіоні почали виникати у 70-х рр. XIX ст. (1873 р. – кооператив “Віра” у Тисмениці Тлумацького повіту). У 1883 р. у Львові було організоване кооперативне підприємство “Народна торгівля”. За характером ці кооперативи були кредитними та споживчими. Проте до кінця XIX ст. цей рух перебував у зародковому стані: мережа кооперативів була нечисленною, не було створено необхідних організаційних структур.

Земельний дефіцит, низькі заробітки та безробіття спонукали західноукраїнських селян до пошуку кращої долі за кордоном. Починаючи із 1890 р. розпочинається еміграція до Канади, США, Аргентини. Наприкінці XIX ст. зі Східної Галичини та Північної Буковини емігрувало 250 тис. осіб, із Закарпаття – 170 тис. На рубежі XX ст. цей процес мав тенденцію до зростання.

Такими були основні тенденції соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. Вони були зумовлені колоніальним становищем регіону у складі Австро-Угорської імперії та процесами, спричиненими руйнуванням старих феодално-кріпосницьких відносин і зародженням та розвитком капіталізму.

Суспільно-політичне життя в Україні у другій половині XIX ст., піднесення національно-визвольного руху. Соціально-економічна і національна політика російського царизму щодо України мала колоніальний характер і була спрямована на боротьбу із найменшими національними виявами у політичній, духовній, економічній сферах. Царський уряд усіма засобами намагався заперечити самобутність українського народу, його право на вільний національний розвиток. Ставлення правлячих кіл Російської імперії до українського населення найвиразніше відбилася у двох офіційних документах – Валуєвському циркулярі й Емському акті. Так Валуєвський циркуляр 1863 р. заперечував факт існування української мови і забороняв друкування цією мовою книг, а Емський акт 1876 р. пішов ще далі – забороняв не лише друкування українською мовою оригінальної та перекладеної літератури (навіть тексти пісень), а й завозити до Російської імперії українські книги, видані за кордоном. Заборонялося також влаштовувати концерти українських пісень, ставити п'єси українською мовою.

З одного боку, гноблення українців, а з іншого – піднесення національної свідомості, спричинене процесами національного відродження у першій половині XIX ст., зумовили активізацію національного руху. Однією з його течій був громадівський рух (від назви гуртків – “громад”, до яких входили переважно представники інтелігенції). Перша громада виникла в Києві у 1859 р. До неї увійшли В.Антонович, М.Драгоманов, П.Чубинський, Т.Рильський та інші. Згодом громади утворилися у Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах. Члени громад вважали своїм обов'язком проведення культурно-просвітницької роботи серед населення, відкриття недільних шкіл, видання підручників тощо. Через те, що громадівці працювали з широкими верствами населення, особливо у селянському середовищі, польські реакційні елементи називали їх хлопоманами. Самі себе громадівці іменували українофілами. Ідеологом цієї течії був В.Антонович, який основні засади хлопоманства виклав у статті “Погляди українофілів”.

У середині 70-х рр. у середовищі ліберально настроєних громадівців починають виникати більш радикальні гуртки, які почали називатися молодими громадами (Київ, Харків, Полтава). Учасники цих гуртків не обмежувалися культурницькою діяльністю, а вважали за необхідне вести революційну діяльність, і більшість із них переходили в народницький рух.

На початку 60-х рр. ХІХ ст. піднесення революційно-демократичного руху посилювало визвольний рух інших поневолених російською імперією народів, зокрема поляків. Він був спрямований на визволення поляків з під влади царизму і відновлення незалежної Польської держави. Найбільшим піднесенням цього руху було повстання 1863–1864 рр. Воно почалося у ніч з 22 на 23 січня 1863 р. нападом повстанських загонів на гарнізони царських військ. У квітні 1863 р. воно перекинулося на Правобережжя і охопило частину Київської та Волинської губерній. Тут діяло 20 повстанських загонів. На Волині діяв загін Е.Ружицького у складі 500 осіб. У польському повстанні взяли участь близько 500 українців, росіян та білорусів. Серед них був українець А.Потебня, який очолив один із повстанських загонів і загинув у бою. Повстання не отримало масової підтримки з боку українського населення, тому що керівництво ігнорувало соціальні інтереси українського селянства, а Правобережжя у разі перемоги повстанців мало відійти до складу Польщі. У 1864 р. повстання було придушене царськими військами.

У 70–80-х рр. ХІХ ст. у Наддніпрянській Україні набув поширення народницький рух. Його соціальною базою були вихідці із дворянської та різночинської інтелігенції. Народники вважали безперспективним для Росії капіталістичний шлях розвитку. На їх думку, необхідним було встановлення соціалістичного устрою на основі селянської общини. Основним шляхом створення якого вони вважали революцію. З 1874 р. народники розпочали практику “ходіння в народ” з метою поширення революційних ідей. В Україні діяли такі народницькі організації: “чайківці”, “Київська комуна”, гуртки в Одесі, Харкові, Житомирі та інших містах. Активними діячами були Я.Стефанович, Л.Дейч, І.Бохановський. Згодом народники переходять до позиції

політичної боротьби із самодержавством. Наприкінці 70-х рр. народництво поділялося на 2 течії: помірковану, уособленням якої стала організація “Чорний переділ”, і радикальну – “Народна воля”. Таким чином, народництво пройшло шлях від революційної агітації до активної політичної боротьби та тероризму. Народницький рух мав значний вплив на суспільно-політичну ситуацію в Україні. Одним із його проявів була “Чигиринська змова” (1877) – спроба створити серед селян революційні організації – “таємні дружини” для підготовки повстання проти дворян, чиновників, вищих станів. До “таємних дружин” вступило понад тисячу селян. Вони таємно збиралися на сходки і готували повстання на 1 жовтня 1877 р. Але змовників було викрито, багато з них заарештовано.

Великий вплив на національну свідомість українців справила діяльність М.Драгоманова (1841–1895) – видатного публіциста, історика, літературознавця, філософа. Він очолював ліве крило Київської громади. У своїх творах М.Драгоманов виступав проти соціального і національного поневолення українського народу російським царизмом і австрійською монархією. Він відстоював право на українського народу на самовизначення у демократичній федеративній державі, популяризував його культурні надбання. Основні його історико-публіцистичні твори: “Про українських козаків, татар і турків”, “Шевченко, українофіли і соціалізм” та ін. У 1876 р. він емігрував і заснував у Женеві українську друкарню, де видавав політичний журнал “Громада”. Останні роки життя провів у Болгарії, але підтримував зв’язки з Україною.

Наприкінці XIX ст. спостерігається політизація українського національного руху, виникають політичні організації та партії. Однією з таких організацій було “Братство тарасівців” (1891), засновниками якого стали М.Базькевич, І.Липа, В.Боровик та ін. Відділи товариства (по 8–10 чол.) діяли більш як у десяти містах. Спочатку “тарасівці” стояли на самостійницьких позиціях, але згодом перейшли на автономістсько-федералістські позиції, що знайшло відображення у “Символі віри” – їхньому програмному документі. У 1893 р. розгромлено харківський гурток товариства, але інші ще деякий час

продовжували свою роботу самостійно, або об'єднувалися з іншими організаціями.

На західноукраїнських землях у суспільно-політичному русі було дві основні течії: народовство і москвофільство. Народовці відстоювали самобутність і єдність українців західного регіону і Наддніпрянщини, здійснювали, головним чином, культурно-просвітницьку діяльність, спрямовану на утвердження української літературної мови, піднесення освітнього та культурного рівня народу. Вони видавали українські періодичні видання: “Нива”, “Мета”, “Діло” та ін., заснували ряд культурно-освітніх та наукових товариств. Найдієвішим із них було товариство “Просвіта”, засноване 1868 р. у Львові на чолі з А.Вахнянином. Товариство мало читальні, клуби, бібліотеки. До кінця XIX ст. у його структурі діяло 19 філій, кількість членів становила близько тисячі. Зусиллями народовців у 1873 р. засноване літературне товариство ім. Т.Шевченка, яке реорганізувалося у Наукове товариство ім. Т.Шевченка (НТШ). У ньому діяли філологічна, історико-філософська та природничо-лікарська секції. Першим його головою був Ю.Целевич, а з 1894 р. на тривалий час очолив академік М.Грушевський. Товариство мало свій часопис “Записки наукового товариства ім. Шевченка” і з 1892 по 1939 р. видало 155 томів. М.Грушевський одночасно був професором Львівського університету. З 1898 р. він почав видавати основну свою працю “Історію України-Руси”. До активних народовців належали В.Шашкевич, Ю.Романчук, О.Барвінський, К.Левицький та ін.

Народовці 24 жовтня 1895 р. створили у Львові свою політичну організацію “Народну раду” на чолі з Ю.Романчуком. Вона продовжила традиції Головної руської ради, стояла на позиціях єдності галицьких і наддніпрянських українців, наголошувала на окремішності українців від поляків і росіян.

Москвофільство як течія виникло у 1848 р. До неї належали Д.Зубрицький, Б.Дідицький, А.Добрянський та ін. Москвофіли орієнтувалися на російський царизм, відстоювали думку, що на всій території Російської імперії живе єдиний “руський” народ з єдиною мовою, українського народу як самостійного не існує, є лише українське відгалуження “руського народу” і єдиної “руської” мови. Самі

вони користувалися “язичієм” – сумішшю російської, української, сторослов’янської та польської мов. Мали друкований орган – газету “Слово”, діставали підтримку у тому числі грошову від урядових царських установ.

Поряд з народовством та москвофільством з середини 70-х рр. XIX ст. став розвиватися радикальний рух (діячі І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький та ін.). У соціальному питанні діячі цього руху виступали за ліквідацію залишків кріпосництва, викривали експлуататорську суть капіталізму і вимагали його заміни на справедливий соціалістичний лад. У національному питанні радикали боролися проти національного поневолення українців імперськими державами і за об’єднання всіх українських земель. Радикальний рух набув чіткіших організаційних форм. У 1890 р. його представники утворили “Русько-українську радикальну партію” – першу легальну політичну партію європейського зразка. Це започаткувало виникнення інших партій: Української народно-демократичної – УНДП (1899), Русько-українського християнського союзу (1896).

Наприкінці XIX ст. нові ідеї з’являються в українській політичній думці. У 1895 р. вийшла книга Ю.Бачинського “Україна уярмлена”, де автор чітко сформулював і аргументував ідею про необхідність політичної самостійності України. Згодом ця ідея лягла в основу програм багатьох українських політичних партій.

Українська культура у другій половині XIX ст. На розвиток української культури другої половини XIX ст. в Наддніпрянській Україні згубно вплинула політика русифікації, найреакційнішим виявом якої було видання “Валуївського циркуляру” (1863) і “Емського акту” (1876), які забороняли друкування українських книг, ввезення їх із-за кордону, постановку п’єс українською мовою без особливого дозволу тощо.

Розвиток *освіти* регламентувала шкільна реформа. У системі початкової освіти вона передбачала створення єдиного типу шкіл – початкових народних училищ, навчання в яких тривало 5 років і велося за єдиними програмами і планами. Проте навчанням у початкових школах була охоплена лише третина дітей і на 1897 р. серед населення віком від 9 до 49 років письменними були

лише 24%. У середній освіті передбачалось створення 4-річних прогімназій і 7-річних гімназій (реальних і класичних). Потім реальні гімназії були реорганізовані у реальні училища. До кінця XIX ст. в Україні діяло 129 гімназій.

Основними вищими навчальними закладами були університети. В Наддніпрянщині їх було три: Харківський (1805), Київський (1834) і Новоросійський (1865).

Щоб підвищити рівень освіченості українського населення, запровадити у навчальний процес українську мову представники демократичної інтелігенції, особливо громадівці, відкрили мережу недільних шкіл, де могли навчатися як діти так і дорослі. Першу таку школу відкрито в Києві у 1859 р. До 1862 р. було відкрито 110 недільних шкіл, але у цьому самому році царський уряд їх заборонив. Із 1864 р. їх функціонування було дозволено, але з великими обмеженнями.

У другій половині XIX ст. помітно прогресує українська *наука*. У галузі історичної науки працювали В.Антонович – засновник документальної школи дослідників, М.Костомаров, О.Лазаревський, розпочали свою діяльність Д.Багалій, Д.Яворницький, М.Грушевський. У галузі математики плідно працювали М.Ващенко-Захарченко, І.Тимченко; у геології – В.Тарасенко, Н.Борисяк; у біології – М.Гамалія, Д.Заболотний, І.Мечніков; у медицині – П.Перемежко, Ю.Шимановський. Основними науковими центрами були університети. У 70–90-х рр. створено ряд наукових товариств: Харківське математичне, Київське фізико-математичне, історичне товариство Нестора Літописця в Києві.

На західноукраїнських землях освіта була у занедбаному стані. Так, на 1890 р. у Галичині неписьменне населення становило 66,4%, на Буковині – 75% загальної кількості. У системі початкової освіти існували 4-річні українські школи, які не могли охопити освітою більшість дітей шкільного віку. Середню освіту можна було здобути в іншомовних закладах – гімназіях, де викладання здебільшого велось німецькою чи польською мовою. У гімназіях українці становили 8 – 17% загального складу. Із вищих навчальних закладів у регіоні

існувало 2 університети – Львівський і Чернівецький, відкритий у 1875 р. У Львівському університеті навчання здебільшого велося польською мовою, у Чернівецькому – німецькою (у 1896 р. із 320 студентів тут навчалося лише 20 українців). На хвилі піднесення національного руху в Галичині у 1894 р. в Львівському університеті було засновано кафедру української історії, а у 1900 р. – кафедру української літератури. На цих кафедрах викладали М.Грушевський, С.Томашівський (історики), Я.Головацький, К.Студинський (філологи). Основним науковим центром було Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка у Львові.

У такій ситуації важливе значення мала культурно-освітня діяльність товариства “Просвіта”, перша організація якого була створена у Львові в 1868 р. Воно розгорнуло активну видавничу діяльність і лише у 1869–1876 рр. видало 22 підручники накладом 15 100 примірників. При філіях товариства відкриваються читальні, заснуються бібліотеки. Це сприяло піднесенню загального культурного рівня українського населення краю. Активними діячами “Просвіти” були А.Вахнянин, О.Огоновський, Ю.Романчук, О.Патрицький та ін.

В українській літературі другої половині XIX ст. утвердився реалістичний напрям. На цей період припадає діяльність таких видатних письменників, як П.Мирний – зачинатель жанру соціально-психологічного роману (“Хіба ревуть воли як ясла повні?”, “Повія”), М.Вовчок (“Народні оповідання”), І.Франко (збірки “З чужого поля”, “Зів’яле листя”, прозові твори “Захар Беркут”, “Борислав сміється” та багато інших). Крім згаданих варто виділити ще П.Грабовського, Ю.Федьковича, С.Руданського, Л.Глібова, у другій половині XIX ст. починали свою діяльність Леся Українка, М.Коцюбинський, О.Кобилянська.

Друга половина XIX ст. – період становлення української драматургії і театру. Значний внесок у драматургію зробили М.Кропивницький (понад 40 п’єс), М.Старицький (25 п’єс), І.Карпенко-Карий (понад 25 п’єс). М.Кропивницький і М.Старицький є також творцями українського професійного театру. У 1882 р. М.Кропивницький створив першу українську професійну трупу

у м.Єлисаветграді. У серпні 1883 р. під час гастролей у Києві вона об'єдналася з аматорською трупю М.Старицького. У цьому колективі працювали такі талановиті актори, як М.Заньковецька, М.Садовський і П.Саксаганський – обидва рідні брати І.Карпенка-Карого, який також блискуче виконував ролі.

В *архітектурі* утвердився еkleктизм – змішання елементів різних стилів, почали використовуватись нові матеріали, зокрема, залізобетон. Видатними архітекторами були О.Бекетов (Харківське комерційне училище, земельний банк), О.Захаревич (будинок Львівської політехніки), З.Горголевський (оперний театр у Львові).

Живопис другої половини ХІХ ст. представлений такими майстрами як: С.Васильківський (близько 3 тис. різножанрових полотен), Т.Копистинський (картини з життя галицького селянства); К.Трутовський (пейзажі, побутові картини); М.Пимоненко (картини з сільського побуту).

У галузі *музичного мистецтва* другої половини ХІХ ст. помітним явищем було створення першої української опери – “Запорожець за Дунаєм” С.Гулака-Артемовського (1863). У цей період українська музика виокремлюється із загальноросійської і набуває властивого їй національного колориту. У цьому контексті важливе значення мала діяльність М.В.Лисенка – основоположника української класичної музики. У його доробку обробка близько 600 зразків українських народних пісень, 80 творів на шевченківську тематику, опери “Тарас Бульба”, “Різдвяна ніч” та багато інших. Значний внесок у розвиток української музичної культури другої половини ХІХ ст. зробили також П.Сокальський, П.Ніщинський, М.Вербицький.

Загалом, не зважаючи на складні умови розвитку, українська культура другої половини ХІХ ст. досягла високого рівня й українські митці своїми високохудожніми творами поповнили скарбницю світової культури.

Україна на початку ХХ ст.

Наддніпрянина. Для соціально-економічного розвитку українських земель у цей період характерні такі риси: 1) висока концентрація виробництва в основних галузях (наприклад, 5 південних українських металургійних заводів виробляли близько 25% загальноросійського чавуну, українські цукрозаводчики виробляли більш як половину загальної кількості цукру Російської імперії); 2) монополізація виробництва. (у металургійній, кам'яновугільній, машинобудівній галузях виникають монополістичні об'єднання – синдикати “Продвагон” (1901), “Продамет” (1903), “Продуголь” (1904); 3) значний вплив іноземного капіталу; 4) вищі від загальноімперських темпи промислового розвитку; 5) нерівномірність розвитку окремих регіонів, особливо активна індустріалізація степових регіонів; 6) підпорядкованість української економіки імперському центру.

Для визначення місця української економіки в загальноросійській можна навести такі дані: на 1913 р. в Україні вироблялося 69% чавуну, 57% – сталі, 58% – прокату, 20,2% – машинобудівної і металообробної продукції.

У 1900–1903 рр. у Росії, як і у Європі, мала місце економічна криза. Її вияви були і в Україні. Через зниження цін і попиту на товари скоротилися обсяги виробництва в основних галузях економіки, почали закриватися підприємства. Так, із 79 рудників Криворіжжя діяв лише 41, із 56 доменних печей Півдня працювали 23. Було скорочено багато робітників (близько 35 тис. в основних галузях).

Становище робітників у роки кризи значно погіршилося: кожен четвертий був безробітний, робочий день тривав 12–16 год., заробітна плата скоротилась на 30–40%. Підприємці широко застосовували працю жінок і підлітків. Були відсутні охорона праці, техніка безпеки, медичне обслуговування. Більшість робітників проживали у казармах і землянках. В аграрному секторі також загострилися суперечності, спричинені поглибленням майнової диференціації та посиленням експлуатації селянства, погіршенням його матеріального становища. Усе це спричинило хвилю страйків і демонстрацій у промислових центрах (у 1903 р. відбулося понад тисячу виступів селян). Активізувався земсько-

ліберальний рух, соціальну основу якого становили поміщики, буржуазія, інтелігенція. Земці домагалися демократичних перетворень шляхом реформ “зверху”. Земці-ліберали збиралися на збори, з’їзди, складали петиції до уряду з проханням провести реформи.

Крім соціального гноблення українське населення терпіло жорстокі національні утиски, що зумовлювало активізацію національного руху. Його особливостями на початку ХХ ст. були: розширення соціальної бази, активніше залучення до нього робітництва, студентства, селянства; посилення політичного акценту в національному русі. Зовнішньою ознакою цього було виникнення українських політичних партій. Першою в Наддніпрянщині була Революційна українська партія (РУП). Її створено у Харкові у 1900 р. під проводом Д.Антоновича, Б.Камінського, М.Русова. Першим програмним документом партії була брошура М.Міхновського “Самостійна Україна”. Однак частина членів РУП почали відхилятися від ідеї самостійності і тоді радикали на чолі з Міхновським вийшли зі складу цієї партії і створили у 1902 р. нову – Українську народну партію (УНП). Ця партія, хоча не була численною, послідовно відстоювала ідею самостійності України і до цього закликала у своїх відозвах і прокламаціях. Найвідомішим і найрезонантнішим став твір М.Міхновського “Десять заповідей УНП”. У ряді заповідей проголошувалося, що росіяни, поляки, мадяри й євреї є ворогами українського народу, Україна має бути лише для українців, а всіх “ворогів-зайд” потрібно виганяти. Ці тези по суті були взяті на озброєння української націоналістичної ідеології і руху. У 1904 р. були створені Українська демократична партія (УДП) (О.Лотоцький, Є.Чикаленко) і Українська радикальна партія (УРП) (Б.Грінченко, С.Єфремов). У національному питанні ці партії відстоювали засаду автономії. У кінці 1904 р. частина членів РУП відмежувалась від партії і створила “Українську соціал-демократичну спілку”. “Спілка” задекларувала перевагу класових пріоритетів над національними. У 1905 р. вона увійшла до складу РСДРП як автономна частина. Члени РУП після відмежування “Спілки” у грудні 1905 р. перейменували свою

партію в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Її очолили В.Винниченко, С.Петлюра, М.Порш.

Крім українських, у Наддніпрянщині діяли загальноросійські партії – Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП) та партія соціалістів-революціонерів (есери). Вони ставили за мету повалення самодержавства, встановлення республіки, загальнодемократичних перетворень. Осередки цих партій діяли в Одесі, Харкові, Полтаві та інших містах.

Західноукраїнські землі. Для промисловості краю були характерними техніко-економічна відсталість, значний приплив іноземного капіталу. Основними галузями були нафтовидобувна і нафтопереробна, солевидобувна, харчова, деревообробна. Інші галузі промисловості мали кустарно-ремісничий характер. На початку ХХ ст. на західноукраїнських землях промисловою діяльністю були зайняті близько 300 тис. осіб, з них промислові робітники становили лише 60 тис. Усього у краї налічувалося понад 700 переважно дрібних підприємств. У видобувній та переробній галузях спостерігається великий приплив капіталу з німецьких, англійських, французьких, бельгійських та інших компаній. Так, лише у 1905–1906 рр. у нафтовидобувній галузі виникло близько 50 нових акціонерних компаній з іноземним капіталом. На Закарпатті у деревообробній промисловості діяли синдикат “Міндус” з австро-американським капіталом, компанія “Сольва”, де крім австрійського були задіяні англійський, французький та американський капітали.

Для сільського господарства були характерними проникнення й утвердження капіталістичних відносин. Ознаки цього: товаризація виробництва, здавання землі в оренду, розвиток кооперації та ін. На селі помітнішим стає процес майнової диференціації. Так, на початку ХХ ст. на західноукраїнських землях поміщицькі господарства становили лише 5% загальної кількості, середняцькі – близько 15%, бідняцькі – близько 20%. Для західноукраїнського села були характерні аграрне перенаселення, земельний дефіцит, що спричинило активну еміграцію населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття

до США, Канади, Аргентини тощо. Протягом 1901–1911 рр. потік емігрантів зріс більше ніж у 13 разів і сягнув 75 432 осіб.

Для суспільно-політичного життя західноукраїнських земель на початку ХХ ст. характерна активізація національного руху. Тут діяли українські політичні партії, гуртки, товариства. Серед політичних партій вимогу національної автономії на етнічних українських територіях Галичини та Буковини відстоювали Українська радикальна й Українська національно-демократична партії. Значно активізувало свою діяльність товариство “Просвіта”, яке до 1914 р. у Галичині створило 77 філій, близько 3 тис. сільських читалень і стільки ж бібліотек. Для національного виховання, фізичного і духовного загартування молоді з 1894 р. тут почали створюватися спортивні товариства “Сокіл” та “Січ”, які до 1914 р. мали 974 місцевих відділень. Активно розгорнувся кооперативний рух. Перші кооперативи почали створюватися на початку 80-х рр. ХІХ ст. Особливістю цього руху на західноукраїнських землях було те, що він не був суто економічним явищем, а мав національно-господарський характер. Українські кооперативи мали тут свої організаційні структури, а у 1904 р. утворили Крайовий ревізійний союз, що об’єднав понад 500 українських кооперативів. Кооперативи ставили перед собою на лише господарські завдання, а й приділяли багато уваги піднесенню загального культурного рівня та національної свідомості українського населення. Активними діячами цього руху були А.Жук, К.Паньківський, Є.Олесницький та ін.

Україна в роки революції 1905–1907 рр. Причинами першої російської революції були недосконалий державно-політичний лад, основою якого було царське самодержавство і політика якого призвела до крайнього загострення соціальних суперечностей, до погіршення становища народних мас, які терпіли жорстоке політичне, економічне та національне гноблення. Початком революції став розстріл 150-тисячної мирної демонстрації у Петербурзі 9 січня 1905 р. У своєму розвитку ця революція пройшла кілька основних етапів. Перший етап – січень–жовтень 1905 р. Це період наростання масової політичної боротьби,

утворення політичних партій, профспілок, рад тощо. В Україні на цьому етапі лише протягом квітня–серпня відбулося понад 300 робітничих страйків, в яких взяли участь понад 100 тис. робітників. Революційні наступи перекинулись у військо і на флот. Свідченням цьому є повстання на броненосці “Потьомкін” (червень 1905 р.), організаторами якого стали П.Матюшенко і Г.Вакуленчук. Другий етап – кульмінаційний (жовтень–грудень 1905 р.). Він характеризувався деякою стабілізацією після видання царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., розмежуванням політичних сил, організацією лівими силами (більшовиками та есерами) збройних повстань. В Україні у цей період відбулися збройні виступи у м.Севастополі (повстання на броненосці “Очаків” під керівництвом П.Шмідта) та повстання саперів у Києві, яке очолив Б.Жаданівський (листопад 1905 р.). У грудні 1905 р. відбулися збройні виступи у Харкові, Олександрівську, Катеринославі, Горлівці та в інших містах. Третій етап (січень 1906 – червень 1907 рр.) – політичне зменшення масштабів й інтенсивності революційних виступів, посилення репресій з боку уряду і терору з боку революціонерів. На цьому етапі опозиція намагається вести боротьбу парламентськими методами у стінах Державної думи: I Дума (27 квітня – 8 липня 1906 р.), II Дума (20 лютого – 3 червня 1906 р.).

Значний вплив на піднесення суспільно-політичного та національного руху в Україні справив царський маніфест від 17 жовтня 1905 р. “Про удосконалення державного ладу”. Маніфест проголошував громадянські права і свободи, декларував скликання Державної думи. Він розширив межі легальної політичної та культурно-просвітницької діяльності. Фактично ним були перекреслені основні положення Валуєвського циркуляру та Емського акта. У 1905 р. в м.Лубнах виникає перша в Російській імперії україномовна газета “Хлібороб”, а згодом почали виходити газети “Дзвін”, “Рідний край”, “Українська хата” та ін. Загалом у 1905–1907 рр. виходили 24 україномовні видання. З кінця 1905 р. у Наддніпрянщині починають відкриватися товариства “Просвіти”. Важливе значення для українського національного руху мала діяльність у I та II Державних думах української фракції – Української думської громади (понад 40

осіб). Громада перебувала на позиціях української автономії, вела активну роботу за українізацію школи, судочинства, церкви.

3 червня 1907 р. було опубліковано царський маніфест про розпуск II Державної думи і новий закон про вибори до III Думи, який по суті позбавляв виборчих прав 80% населення російської імперії. Фактично це було державним переворотом, який означав завершення революції і початок періоду реакції в державі. Після перевороту розпочалася хвиля репресій. З 1907 р. по 1909 р. за “політичні злочини” було засуджено 26 тис. осіб. Загалом на 1909 р. у тюрмах перебувало 180 тис. осіб.

Досить відчутним був наступ реакції у національно-культурній сфері: уряд заборонив викладання українською мовою, видав указ, який забороняв вчителям розмовляти з учнями рідною мовою навіть у позаурочний час, за межами школи. Було закрито багато україномовних видань, заборонено діяльність київської, одеської, чернігівської, ніжинської та інших філій товариства “Просвіта”. Комітет у справах друку навіть заборонив на сторінках періодики вживати термін “Україна”, “український народ”.

У відповідь на ці утиски намагалися вести боротьбу депутати-українці у III та IV Державних думах, особливо Г.Петровський. Вони доклали зусиль, щоб виробити і затвердити законопроекти, які б розширили сферу вживання української мови в закладах освіти, судах, державних установах тощо. Проте Дума, де переважали шовіністично настроєні елементи, відхиляла ці проекти.

Революція 1907–1905 рр. довела, що одним із найважливіших питань, які повинен вирішити царський уряд – це аграрне питання. Крім соціально-політичних аспектів до реформування аграрного устрою спонукали деградація поміщицького землеволодіння низька ефективність общинного господарювання тощо. Реформування села розпочалося указом прем’єр-міністра П.Столипіна від 9 листопада 1906 р. Головними ідеями реформи були: 1) руйнування селянської общини – дозвіл селянам отримати землю у приватну власність і відокремитись від общини, створивши відрубне, або хутірське господарство; 2) переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу. У ході

реформи П.Столипін передбачав вирішення таких головних завдань: піднесення ефективності сільськогосподарського виробництва, підвищення його товарності, створення соціальної опори самодержавства на селі у вигляді приватних господарств; розв'язання проблеми аграрного перенаселення.

В Україні реформа мала певний успіх, що можна пояснити звичним для українців прагненням до індивідуального господарювання і приватної власності, меншим поширенням в Україні селянських общин. Протягом 1907–1915 рр. у різних регіонах України з общини вийшли від 16,5% до 48% селян, було створено понад 400 тис. хуторів (близько 14% усіх селянських дворів). Однак остаточно реорганізувати аграрний устрій не вдалося, бо реформа не змогла ліквідувати поміщицьке землеволодіння, ліквідувати земельний дефіцит. Зазнала краху і переселенська політика. Протягом 1904–1912 рр. з України на нові землі виїхало понад 1 млн осіб. Проте через погану організацію процесу переселення до 1911 р. повернулося додому 68,5% переселенців. Хоча слід зауважити, що ця реформа відкривала шлях до приватного індивідуального господарювання селян, до розвитку села на капіталістичних засадах, що могло підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва.

Українська культура на початку ХХ ст. Особливістю розвитку української культури на початку ХХ ст. був її зв'язок з політикою і перетворення на важливий чинник національного відродження. Пропаганда національно-культурних надбань українського народу слугувала важливим засобом піднесення національної свідомості українців, сприяла залученню їх до боротьби за свою державність. Важливою передумовою розвитку культури став загальний науково-технічний, економічний прогрес, який сприяв поширенню освіти, науки в маси. Негативно на розвиток української національної культури у цей період впливала антиукраїнська політика правлячих кіл російської та австро-угорської імперій, до складу яких входили українські землі.

Освіта. На початку ХХ ст. розширюється мережа навчальних закладів у зв'язку із зростанням потреби в освічених людях, спеціалістах та під впливом національних та суспільних рухів. У 1914–1915 рр. у Наддніпрянській Україні

діяло 26 тис. загальноосвітніх шкіл (2,6 млн учнів), 80 середніх спеціальних і 60 нижчих професійних закладів, 27 вузів (у тому числі 3 університети). Однак це не задовольняло потреб в освіті, і близько 70% населення було неписьменним. У західноукраїнських землях також неписьменних було близько 70%. У Східній Галичині у 500 селах не було взагалі ніяких шкіл. Із 61 гімназії тут лише 5 було з українською мовою викладання. На Буковині з 13 гімназій україномовною була лише одна. Основні вищі навчальні заклади – Львівський та Чернівецький університети. Кількість українців у серед них становила відповідно 21% і 17,6%.

У літературі продовжує розвиватися реалістичний напрям, зароджуються модерністські течії. Серед поетів і письменників на початку ХХ ст. плідно працювали О.Олесь (із 1907 по 1917 р. видав 5 книжок поезій, перша з них “З журбою радість обнялась”); В.Винниченко – письменник, драматург (“Голота”, “Контрасти”, “Малорос-європеєць” та ін); М.Коцюбинський (“Fata morgana”, “Коні не винні”); Л.Українка (“Досвітні вогні”, “Лісова пісня”, “Камінний господар” та ін.). У Західній Україні жили і творили В.Стефаник, М.Черемшина, Л.Мартович, О.Кобилянська, І.Франко.

Наука. У галузі історичної науки працювали М.Грушевський, автор багатотомної “Історії України-Руси” та багатьох інших праць, Д.Багалій, Д.Яворницький. О.Єфименко, С.Томашівський та ін. До цього періоду також належить діяльність відомих філолога Б.Грінченка, антрополога Ф.Вовка, філолога, філософа, вченого-енциклопедиста А.Кримського. Природознавчі науки представлені іменами С.Навашина (ембріологія, цитологія рослин), М.Гамалії і Д.Заболотного (епідеміологія, мікробіологія), М.Курако (металургія), І.Пулюя (фізика, електротехніка).

У Наддніпрянщині вперше на території Російської імперії були створені клуби повітроплавання (1908 р. – Одеса, 1909 р. – Київ), в Одесі вперше в Росії були здійснені польоти на літаку. До цих товариств входили С.Уточкін, П.Нестеров, Д.Григорович, І.Сікорський. Останній створив багатомоторні літаки “Русский витязь” та “Илья Муромец”, Д.Григорович сконструював перший у світі гідролітак.

В *архітектурі* набув поширення стиль модерн (новітній, сучасний). Однією з кращих споруд цього стилю є Критий ринок на Бесарабці в Києві (1910 р., архітектор Г.Гай), педагогічний музей у Києві (1910–1911 р., архітектор В.Кричевський).

Український живопис представляли С.Васильківський (“Козак Голота”); О.Мурашко (“Похорон кошового”). Видатним майстром пейзажного, жанрового і портретного живопису був І.Труш, який жив і працював у Львові.

У галузі музичного мистецтва продовжував діяльність М.Лисенко, розпочали творчість К.Стеценко та М.Леонтович. На західноукраїнських землях творили С.Людкевич, А.Вахнянин та ін.

Український театр найяскравіше представляла трупа М.Кропивницького (М.Садовський, М.Заньковецька, І.Карпенко-Карий та ін.), яка у 1900–1901 рр. мала у репертуарі близько 60 п’єс. У 1907 р. М.Садовський заснував у Києві перший український стаціонарний театр. На початку ХХ ст. в Україні працювали театральні трупи “Гайдамаки” О.Суслова, Л.Сабініна та інших, на західноукраїнських землях – театр “Руська бесіда” у Львові.

Україна у Першій світовій війні

Напередодні Першої світової війни українські землі входили до складу російської та Австро-Угорської імперій. Ці імперії належали до різних військово-політичних блоків: Росія – до Антанти, Австро-Угорщина – до Троїстого союзу. Ця обставина зумовила те, що український народ усупереч власній волі був втягнутий у війну за інтереси держав, які його пригноблювали, а українські землі мали стати об’єктом експансії воюючих сторін. У цій війні трагізм ситуації для українців полягав ще й у тому, що для них ця війна ставала братовбивчою, адже у російській армії перебувало 3,5 млн українців, а в австро-угорській – 250 тис. і вони змушені були воювати один проти одного у складі воюючих сторін.

Країни–учасниці ворогуючих блоків виношували загарбницькі плани щодо України. Так, Австро-Угорщина претендувала на Волинь і Поділля, Німеччина прагнула відібрати у Росії для себе донецький басейн, частину Причорномор'я та Приазов'я. Російська імперія під гаслом “збирання усіх руських земель” мала намір включити до свого складу Галичину, Буковину та Закарпаття.

З перших тижнів війни українські землі стали ареною бойових дій, адже по території України більше ніж на 400 км проходила лінія Південно-Західного фронту. З 6 серпня по 13 вересня 1914 р. тут відбулася велика Галицька битва, в якій з обох боків воювали близько 1,5 млн чол. Унаслідок цієї битви російські війська зайняли Східну і частину Західної Галичини та Буковину. Австрійська армія втратила 400 тис. бійців, у тому числі 100 тис. полоненими, 400 гармат. На кінець 1914 р. фронт стабілізувався. На початку 1915 р. російські війська вели тяжкі бої у Карпатах. Німецьке командування перекинуло із заходу на цей фронт значні сили і у квітні 1915 р. австро-німецькі війська перейшли у контрнаступ. До осені 1915 р. вони зайняли Східну Галичину і Північну Буковину, окупували 5 повітів Волині. До жовтня наступальні дії австро-німецький військ припинилися, війна набула позиційного характеру. У 1916 р. на Південно-Західному фронті російські війська під командуванням генерала О.Брусилова провели масштабну наступальну операцію, відому під назвою “Брусилівський прорив”. Вона розпочалася 22 травня 1916 р. і вже на середину серпня російські війська підійшли до карпатських перевалів, визволивши окуповані волинські повіти, Північну Буковину, частину Галичини. Австро-угорська армія втратила понад 500 тис. чол. Проте через нестачу боєприпасів, відірваність від тилу наступальний потенціал російських військ вичерпався і на кінець 1916 р. на Південно-Західному фронті знову почалася позиційна війна.

Війна принесла українським землям велику господарську розруху. Так, лише у Галичині за роки війни було зруйновано понад 40% господарських та житлових будинків, понад 1,5 тис. промислових споруд. Видобуток нафти тут скоротився на третину. У Наддніпрянській Україні також зменшилась кількість промислових підприємств, близько половини селянських дворів (із 4 млн

селянських господарств) залишилися без коней, у селах лишилося лише 38,7% працездатних чоловіків. Особливо важкою була ситуація на західноукраїнських землях, які потрапили під російську окупацію. До господарської розрухи тут ще додалися насильницька русифікація, винищення українства. Після Галицької битви на галицьких і буковинських землях було утворене Галицько-Буковинське генерал-губернаторство на чолі із відомим своїми шовіністичними поглядами графом О.Бобринським. Тут почали закриватися всі українські політичні видання, “Просвіти”, клуби, було заарештовано багато діячів українського національного руху. З Галичини було вивезено понад 12 тис. осіб, звинувачених у неблагонадійності.

З початком війни українські політичні партії по обидва боки кордону намагаються виробити найраціональніші орієнтації, позиції щодо війни. Більшість українських партій Російської імперії вважали, що перемога Росії у цій війні змусить царський уряд послабити національний гніт, тому стали підтримувати уряд у війні. Більшість українських партій Галичини і Буковини орієнтувалися на Німеччину й Австро-Угорщину, вважаючи, що їх перемога сприятиме об'єднанню українських земель під їхнім протекторатом. Так, 1 серпня 1914 р. у Львові виникла Головна Українська Рада у складі представників 3 партій на чолі з К.Левицьким. Вона закликала українців краю стати проти царської Росії. Рада для участі у боротьбі проти російської армії ініціювала створення легіону Українських січових стрільців.

4 серпня 1914 р. у Львові створено Союз Визволення України (СВУ), до якого увійшли Д.Донцов, В.Дорошенко, М.Меленевський та ін. Наступного дня у “Віснику Союзу визволення України” було опубліковано “Платформу” організації. У документі зазначалося, що Союз прагне до національної самостійності, яку пов'язує із розгромом Росії у війні. Самостійна Україна мала стати конституційною монархією під протекторатом Австрії з демократичним ладом, з громадськими, мовними і релігійними свободами. СВУ вів значну практичну діяльність. Він домігся, щоб українські полонені в Австрії та Німеччині були виділені в окремі табори, добився матеріальної допомоги від

країн Четвертого союзу, яка зараховувалася як державний борг майбутньої самостійної України.

У серпні 1914 р. з ініціативи Бойової управи Головної Української Ради почав створюватися легіон Українських січових стрільців (УСС) – військово-формування українців у складі австро-угорського війська. Вступити до лав легіону виявили бажання близько 30 тис. добровольців, проте австрійський уряд дозволив створити легіон лише із 2 тис. бійців. Спочатку комендантом легіону був М.Галущинський, а згодом Г.Коссак, старшинами різних рангів були Д.Вітовський, С.Горук, Р.Сушко, А.Мельник та ін. Українські січові стрільці брали участь у багатьох боях проти російських військ. Особливо тяжкими були бої 1914–1915 рр. у Карпатах, зокрема, бої на горі Маківці весною 1915 р. Мужність і героїзм виявили бійці Легіону у боях за висоту Лисоня на Тернопільщині у 1916 р. Крім того, українські січові стрільці вели активну культурно-просвітницьку діяльність, зокрема на Волині їхніми зусиллями було відкрито 46 українських шкіл, видано багато української періодики, створено театр, започатковано героїчний стрілецький пісенний цикл, який став невід’ємним пластом української культури початку ХХ ст.

Під час боїв за висоту Лисоня (серпень–вересень 1916 р.) полк УСС втратив понад 1000 бійців убитими, пораненими і полоненими, у його складі лишилось близько 450 стрільців і 9 старшин. Але на цьому славна історія січового стрілецтва не припинилася. Згодом їх підрозділи було переформовано і Українські січові стрільці воювали за волю України у складі збройних сил УНР, стали ядром збройних формувань ЗУНР під час боротьби за українську державність на західноукраїнських землях.

***Україна у період національно-визвольних змагань
1917–1921 рр.***

Початок української революції. Проголошення УНР. Напередодні лютневої 1917 р. революції в Україні, як і у всій імперії, спостерігається загострення соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації. Зовнішніми ознаками цього були криза у промисловості, транспорті, розлад фінансів, продовольчі труднощі, дорожнеча, дефіцит на товари першої необхідності. В умовах війни посилюється експлуатація робітників на промислових підприємствах, особливо значного поширення набуває використання праці підлітків і жінок. Це все спричинює падіння авторитету правлячого режиму, посилення опозиційних настроїв у різних верствах населення, наростання страйкового руху робітників. Економічна криза паралізувала село, де за час війни посівні площі зменшилися на 1,9 млн десятин, ціни на рільничу продукцію знизилися в середньому в 5 разів. Антиурядові настрої поширювалися з тилу на фронти. Війна також спричинила загострення національного питання, як в російській, так і в австрійській частинах України. У такій ситуації революційний вибух був неминучий.

Початок лютневої революції 1917 р. поклали масові страйки у Петербурзі 23 лютого, в яких взяли участь робітники і солдати. Згодом виступи поширилися по інших містах імперії. 27 лютого самодержавство впало – владу в своїх руках зосередив Тимчасовий комітет Державної думи. 2 березня Комітет прийняв від царя акт про зречення престолу і сформував новий Тимчасовий уряд. У країні фактично встановився республіканський лад. Перед новим урядом і суспільством постав ряд важливих першочергових завдань: створення нової стабільної влади, врегулювання питання про подальшу участь у війні, подолання кризових явищ в економіці, розв'язання земельного та національного питань.

Новий уряд здійснив ряд реформ загальнодемократичного характеру (легалізував діяльність партій, надав свободу слова, преси, зборів тощо). Відразу після лютнево-березневих подій активізували свою діяльність громадські організації, політичні партії. На території Російської імперії як альтернатива офіційним урядовим структурам починають формуватися ради депутатів (на середину 1917 р. в Україні їх налічувалося 252). Між тимчасовим урядом і

радами розпочинається боротьба за реальну владу в державі. Таку ситуацію, коли Тимчасовий уряд мав владу, але не мав реальної сили, а ради мали силу, але не мали влади, називали двовладдям.

Особливість політичної ситуації в Україні в цей період полягає в тому, що після Лютневої революції тут формується ще одна впливова політична сила – Українська Центральна Рада (УЦР), яку створено 4 березня 1917 р. Важливу роль у створенні цього органу відіграли провідні українські партії: Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія та Українська партія соціалістів-федералістів. Головою Центральної Ради було обрано М.С.Грушевського.

Швидкому зростанню авторитету і впливу УЦР сприяло те, що вона відстоювала популярну в українському суспільстві ідею національно-територіальної автономії, подавала надію на розв'язання багатьох соціальних проблем. Склад Центральної Ради не був постійним. Упродовж 4–7 березня 1917 р. сформувалося її ядро, а згодом до неї почали посилати своїх представників різні організації. Чіткіше кількісний склад визначився після Всеукраїнського національного конгресу (6 – 8 квітня), який зібрав близько тисячі тис. делегатів від різних організацій і регіонів. Основне значення конгресу в тому, що він визначив базовий принцип українського державотворення – національно-територіальну автономію. Зі складу конгресу було обрано новий склад Центральної Ради у кількості 115 осіб. Повний її склад восени 1917 р. становив 822 члени. Таким чином, УЦР стала представницьким органом українського народу. Повну підтримку Центральній Раді висловили всеукраїнські військовий, селянський та робітничий з'їзди, які відбувалися у травні 1917 р.

Основу політичної платформи УЦР становило гасло боротьби за національно-територіальну автономію України у федеративному зв'язку з демократичною Росією.

Український національний рух охопив і солдатські маси. Фактично з березня 1917 р. з ініціативи Українського військового клубу ім. П.Полуботка (на чолі з М.Міхновський) формується рух за створення національних збройних сил.

На початковому етапі цей рух розпочався з українізації армії – об'єднання українців в окремі військові підрозділи. Першим таким підрозділом став сформований у середині квітня 1917 р. полк ім. Б.Хмельницького (3 тис. багнетів). У квітні відбувся з'їзд вільного козацтва у м.Звенигороді, де було схвалено рішення про утворення місцевої самооборони – Вільного козацтва, перед яким ставилось завдання “бути на варті волі та спокою України”. Із квітня почалася українізація Чорноморського флоту, де 75% особового складу були вихідці з України.

Намагаючись реалізувати програму національно-територіальної автономії, Центральна Рада послала свою делегацію на чолі з В.Винниченком до Тимчасового уряду. Основною темою переговорів було надання Тимчасовим урядом автономії Україні. Проте переговори були безрезультатними. Шовіністична політика російського уряду викликала обурення серед українства, особливо серед солдатів, які підштовхували Центральну Раду до рішучіших дій. За таких обставин УЦР схвалила і урочисто проголосила *10 червня 1917 р.* на II Всеукраїнському військовому з'їзді *I-й Універсал*. Цей універсал декларував автономію України. Першим істотним кроком у цьому напрямі було створення 15 червня 1917 р. першого українського уряду – Генерального секретаріату на чолі з відомим письменником, громадським діячем, лідером УСДРП В.Винниченком. До нього увійшли П.Христюк, С.Петлюра, С.Єфремов та ін.

Такі кроки Української Центральної Ради змусили Тимчасовий уряд переглянути свою позицію. Наприкінці червня він вислав до Києва на переговори делегацію на чолі з О.Керенським. Ця делегація погодилася визнати автономію України, але остаточно вирішити це питання мали Всеросійські установчі збори. Генеральний секретаріат після затвердження Тимчасовим урядом мав стати вищим крайовим органом влади в Україні, Центральна Рада мала поповнитися представниками національних меншин і зобов'язувалась відмовитись від намірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійських установчих зборів. Це був своєрідний компроміс з обох сторін. Про основні результати переговорів і ухвалені рішення було оповіщено II

Універсалом, датованим 3 липня 1917 р. В Україні проти II універсалу рішуче виступили самостійники. На початку липня група самостійників (Л.Шаповал, Л.Ган, В.Отамановський та ін.) вирішили з допомогою українізованих військових частин установити контроль над Києвом і примусити Центральну Раду проголосити самостійність України. Їх мали підтримати в інших містах. У ніч з 4 на 5 липня 5 тис. озброєних вояків полку ім. П.Полуботка на чолі із ініціаторами виступу прийшли до приміщення УЦР. Проте їм не вдалося змінити позиції її лідерів у національному питанні. Застосувати зброю проти Центральної Ради, яку вояки-полуботківці вважали українською владою, вони не наважилися. Військові частини, підпорядковані Тимчасовому уряду, придушили виступ, а всіх керівників повстання відправили на фронт.

16 липня 1917 р. Центральна Рада схвалила “Статут вищого управління України”, який визначав обов’язки, права та сфери компетенції Генерального секретаріату. Проте Тимчасовий уряд не затвердив цього документа, а 4 серпня цього року видав “Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату”, яка істотно обмежувала права України. Центральна Рада цей документ не ухвалила, але й не відкинула, а “взяла до відома”. Це посилювало протистояння між УЦР і російською владою. У Києві 8 – 15 вересня 1917 р. відбувся з’їзд поневолених народів. Він засудив надмірну централізацію у державі. В кінці вересня УЦР оголосила про поширення своїх компетенцій на всі сфери життя в Україні і на всі 9 губерній (крім Криму). Тимчасовий уряд не визнав цього рішення і мав намір заарештувати членів Генерального секретаріату. Проте у Петрограді змінилась політична ситуація, і 25 жовтня 1917 р. владу Тимчасового уряду було повалено. До влади прийшли більшовики.

Після перевороту у Петрограді відбулися вибори до Установчих зборів. Більшовики отримали загалом 25% голосів, а в Україні – лише 10%. За таких умов ставало очевидним, що нав’язати свою владу в державі вони зможуть лише шляхом насилля. В Україні розгорнулося протистояння між трьома основними політичними силами – прибічниками Тимчасового уряду, що опиралися на штаб Київського військового округу, більшовиками, що мали підтримку місцевих рад і

Центральною Радою. У цьому протистоянні Центральній Раді вдалося все таки взяти під контроль більшу частину України. Продовжуючи власну державотворчу лінію *7 листопада 1917 р.* вона ухвалює *III Універсал*.

III Універсал проголошував утворення Української Народної Республіки (УНР) як автономної одиниці Російської Республіки. Крім того, цей документ декларував широку програму дії: скасування поміщицького землеволодіння, 8-годинний робочий день, установлення державного контролю над виробництвом, демократичні права і свободи, скасування смертної кари, амністію політв'язням, скликання 9 січня 1918 р. Українських Установчих зборів.

Проте низка основних положень, що стосувалися вирішення соціальних питань, залишилася лише деклараціями. Так, УЦР відмовилася від негайного вирішення аграрного питання, відклавши його до Установчих зборів, не принесла бажаних результатів політика у промисловості і фінансах. Істотним недоліком політики Центральної Ради була відмова від формування національних збройних сил на регулярній основі, що згодом стало однією із головних причин її поразки.

У зовнішній політиці УЦР добивалася визнання УНР Антантою, однак остання щодо України вела двоїсту політику. Лише для того, щоб утримати УНР від переговорів із Німеччиною, Франція й Англія у грудні 1917 р. визнали уряд УНР, проте реальної допомоги Україні вони не надали.

Помилки Центральної Ради у сфері державотворення, невирішеність нагальних соціально-економічних питань в Україні, активна більшовицька агітація призвели до розчарування мас у політиці національно-демократичних сил, до поглиблення розколу у суспільстві. Це створювало сприятливі внутрішні обставини для реалізації основного завдання українських і російських більшовиків – захоплення влади в Україні та встановлення більшовицького режиму на її території. У цей час на події в Україні дедалі більше впливають зовнішньополітичні чинники, насамперед політика більшовицької Росії, що значною мірою вирішило подальшу долю УНР.

Війна радянської Росії з УНР. Проголошення незалежності УНР. Перемога збройного повстання в Петрограді 25 жовтня 1917 р. лише поклала початок боротьбі більшовиків за встановлення контролю на усій території колишньої імперії. Як свідчили результати виборів до Всеросійських установчих зборів, більшовиків підтримували лише чверть виборців, а в Україні – ще менше – 10%. Щоб здобути підтримку більшої частини населення боротьбу за владу вони вели під гаслами: землю, мир і хліб – народу, владу – радам. Проте в Україні, навіть у найбільших містах, де виникали ради більшовики були в них у меншості, за винятком Донбасу. Не зважаючи на це вони повели запеклу боротьбу за владу. У Києві більшовикам протистояли сили Тимчасового уряду під командуванням штабу військового округу та Центральна Рада, що опиралася на українізовані частини. Спочатку сили УЦР зайняли нейтральну позицію, але потім вони уклали компромісну угоду з більшовиками і спільно змусили капітулювати сили Тимчасового уряду на умовах, запропонованих Центральною Радою. Оскільки Рада виявилася більш готовою до опанування ситуації, і мала боєздатні сили, вона незабаром роззброїла більшовицькі загони в Києві і взяла під контроль місто, а згодом більшу частину території України.

За таких умов, більшовики беруть курс на спробу здійснити більшовицький переворот в Україні шляхом скликання всеукраїнського з'їзду рад і проголошення на ньому встановлення радянської влади. Одночасно російський Раднарком робить спробу натиснути на Центральну Раду ззовні, опублікувавши 4 грудня 1917 р. “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради”. В ультиматумі містилися вимоги припинити дезорганізацію фронту, не пропускати через Україну козачі загони з фронту на Дон, пропустити більшовицькі війська на Південь, припинити роззброєння більшовицьких загонів. У разі невиконання цих вимог упродовж 48 год., Раднарком мав оголосити війну Центральній Раді.

Однак скликати всеукраїнський з'їзд рад у Києві 4 грудня 1917 р. більшовикам не вдалося і вони змушені були перебратися до м.Харкова. Там 11

– 12 грудня відбувся з'їзд Рад, що проголосив установа в УНР радянської влади, обрав ЦВК України.

Слід зазначити, що на території України на початок 1918 р. виник ще ряд більшовицьких територіальних утворень: Донецько-Криворізька, Таврійська, Одеська та Донська республіки. Розчленування України, обмеження території, яка підпорядковувалася УЦР і Генеральному секретаріатові, негативно позначилися на національно-визвольному русі українців.

Щодо ультиматуму, то Центральна Рада його відхилила як грубе втручання у внутрішні справи УНР. Починаючи з 5 грудня 1917 р. Раднарком Росії оголосив стан війни з Центральною Радою. Для ведення війни було створено спеціальну групу військ на чолі з В.Антоновим-Овсієнко. 8 грудня російські червоні війська захопили м.Харків, який став головним плацдармом для наступу на УНР. 25 грудня розпочався наступ 30-тисячного російського червоного війська, яке швидко оволоділо містами Катеринославом, Олександрівськом, Полтавою, Лубнами і спрямувало далі наступ на Київ. Центральна Рада не мала достатньо сил для оборони. Бойове ядро її збройних сил складала загони Вільного козацтва, Гайдамацький кіш С.Петлюри, Галицький січовий курінь Є.Коновальця, добровольчі загони. Інші ж частини були розпорошені по всій Україні.

В умовах наступу більшовицьких військ на Київ Мала рада 11 січня 1918 р. ухвалила IV Універсал, яким проголосила УНР вільною, самостійною, ні від кого не залежною державою. Цей документ, очевидно з одного боку, мав на меті мобілізувати український народ на боротьбу з агресором, а, з іншого боку, – відмежуватися від більшовицької Росії і створити передумови для самостійних переговорів з Німеччиною. Проголошення незалежності УНР надало їй статусу повноправного суб'єкта міжнародних відносин.

Тим часом більшовицькі загони прямували на Київ. Спробу зупинити їх зробили близько 500 студентів, гімназистів та юнкерів на станції Крути (на перегоні Бахмач–Ніжин). Командував ними сотник Т.Омельченко. Юнаки виявили мужність і героїзм, але у нерівному бою 16 січня 1918 р. більшість із

них загинули, а хто вцілів зуміли розібрати частину залізниці і зупинити ворога на кілька днів. Згодом тіла 27 юнаків було перевезено й урочисто поховано на Аскольдовій могилі.

Швидкому наступу більшовиків сприяло й те, що 16 січня 1918 р. у Києві більшовики організували повстання робітників на заводі “Арсенал”. Для його придушення Центральна Рада змушена була відкликати війська з фронту. Лише 22 січня було подолано опір повсталих.

27 січня 1918 р. делегація УНР підписала у м.Брест-Литовську мирну угоду з державами Четверного союзу. Договір декларував припинення стану війни між сторонами, визначав кордони між УНР і Австро-Угорщиною, передбачав встановлення дипломатичних відносин, обмін полоненими, співробітництво в економічній сфері. 30 січня представники Центральної Ради закликали Німеччину й Австро-Угорщину надати військову допомогу.

8 лютого 1918 р. розпочався загальний наступ австро-німецьких військ на східному фронті. Разом з ними на більшовиків наступали українізовані частини УНР. 2 березня 1918 р. було звільнено Київ, куди повернувся уряд УНР. У квітні червоні війська були витіснені з Донбасу і Півдня. Таким чином, Центральна рада з допомогою союзників відновила свою владу на переважній території України.

Політична нестабільність у державі, зволікання із вирішенням першочергових соціальних завдань Центральною Радою й її урядом спричинили падіння її авторитету. Політичний розкол стався в середовищі українського селянства – основної частини населення України. Бідніше селянство не дочекавшись соціалізації землі, задекларованої Центральною Радою починає переорієнтовуватися на більшовиків, а заможні верстви, занепокоєні її аграрною політикою, прагнучи зберегти недоторканою свою власність, переходять в опозицію до влади. Зрештою діями Центральної Ради були незадоволені Німеччина й Австро-Угорщина, бо забезпечення продовольчого постачання з України ставало проблематичним. За такої ситуації зміцнити та зберегти владу Центральної Ради в Україні було практично неможливо.

Українська держава у період гетьманування П.Скоропадського. Після повернення до влади в Україні Центральна Рада не змогла опанувати ситуацію, налагодити господарсько-економічне життя, розв'язати найважливіші соціальні проблеми. З одного боку, її неспроможність забезпечити постачання обіцяного продовольства країнам німецького блоку, намагання запобігти втручанням австро-німецької військової адміністрації у внутрішнє життя УНР вело до конфлікту з німцями. З іншого боку, соціалістичні гасла УЦР спричинювали незадоволення консервативних політичних сил і прискорили їх консолідацію. І німці, і опозиція на чолі з почесним отаманом Вільного козацтва генералом П.Скоропадським були об'єктивно зацікавлені в усуненні Центральної Ради з політичної арени. Українські консервативні сили порозумілися з німцями і 26 квітня імператор Вільгельм II дав згоду на зміну українського уряду.

29 квітня 1918 р. на своєму засіданні УЦР ухвалила Конституцію УНР і обрала президентом України М.Грушевського. Згідно з Конституцією УНР проголошувалась суверенною, демократичною, парламентською державою. Конституція гарантувала широкі громадянські права і свободи громадянам, у тому числі й національним меншинам.

У цей самий день відбувався Всеукраїнський хліборобський з'їзд, на якому П.Скоропадського було проголошено гетьманом України. Його підтримали сили німецького блоку, які 29 квітня 1918 р. зайняли приміщення, де засідала Центральна Рада, і оголосили про її розпуск. Таким чином, унаслідок державного перевороту, який відбувся практично безкровно, Центральна Рада була усунута від влади, і в Україні було замінено демократичну республіканську форму державного управління на авторитарну – гетьманат.

Очоливши державу, гетьман П.Скоропадський зосередив у своїх руках законодавчу та виконавчу владу, що було зафіксовано у “Законі про тимчасовий державний устрій України” від 29 квітня 1918 р. Українську Народну Республіку перейменовано в Українську державу, і питання про її подальший державно-політичний устрій мав вирішити Сейм. Гетьман сформував новий уряд на чолі з

Ф.Лизогубом. При комплектуванні уряду головну увагу звертали не на партійність, а на фахову підготовку претендента.

Основні засади внутрішньої політики гетьманського уряду були задекларовані у “Грамоті до всього українського народу” і згодом почали втілюватися на практиці. В Українській державі було відновлено приватну власність, підприємництво, налагоджено роботу фінансової і банківської систем, відроджено ряд промислових підприємств і засновано акціонерні компанії. Предметом особливої уваги уряду було аграрне питання. У липні 1918 р. було опубліковано “Проект загальних основ земельної реформи”. Реформа передбачала обмеження великої земельної власності і наділення хліборобів землею за викуп, що було негативно сприйнято основною масою біднішого селянства.

Якщо у соціальній сфері внутрішня політика гетьмана була непослідовною і суперечливою, то в національно-культурній сфері вона мала значні успіхи. Так, за часів гетьманату було відкрито 2 державні університети у Києві і Кам’янець-Подільському, понад 150 українських гімназій, вийшло з друку кілька мільйонів примірників підручників українською мовою, було створено Українську Академію Наук, засновано Державний український архів, Національну галерею мистецтв, Українську національну бібліотеку, Українську державну капелу, Український театр тощо.

У сфері зовнішньої політики було встановлено дипломатичні відносини зі Швецією, Данією, Норвегією, Грузією, Литвою, Фінляндією, Доном, Кримом, Кубанню, Російською федерацією та іншими державами.

Щодо політичної ситуації в Українській державі, то найпослідовнішими прихильниками гетьмана були кадети, партії й організації промисловців та підприємців. У середовищі соціал-демократів та есерів панували опозиційні настрої, які особливо посилились після заборони з’їздів УПСР, УСДРП, селянського з’їзду. Намагання повернути поміщикам землю, збільшити тривалість робочого дня до 12 год, заборона страйків, переслідування соціал-демократів спричинили посилення антиурядових настроїв. Улітку – восени 1918

р. в Україні відбувається хвиля антигетьманських повстань. Так, у липні мав місце страйк залізничників (страйкували понад 200 тис. осіб), розгорнувся рух селянських повстанських загонів, які налічували у своїх лавах понад 40 тис. осіб. На півдні України селянський рух набув анархістського забарвлення. Його осередком стало містечко Гуляйполе на Катеринославщині, а ідеологічне та військове керівництво здійснював сільський учитель Н.Махно. Повстанці дотримувалися партизанської тактики і до листопада 1918 р. стали значною силою, з якою мусили рахуватися навіть німці.

Слід зауважити, що відносним гарантом стабільності в Українській державі були австро-німецькі війська. Проте після завершення Першої світової війни, революції в Німеччині ці війська залишають Україну. Це значною мірою активізувало опозицію. Разом із тим більшовицька Росія анулювала Брестський мир і почала готувати новий наступ на Україну. За таких умов 14 листопада 1918 р. гетьман опублікував грамоту про федерацію Української держави з небільшовицькою Росією. Окремі історики вважають цей крок зрадою ідеї самостійності України, інші оцінюють його як тактичний крок, спрямований на консолідацію сил у боротьбі з більшовиками і у разі перемоги забезпечення передумов для самостійного існування Української держави. Проте політична опозиція, організована в Український національний союз (УНС), побачила у цьому кроці гетьмана загрозу українській державності і розпочала активну підготовку антигетьманського повстання. У ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на засіданні УНС для організації антигетьманського повстання було утворено Директорію УНР у складі п'яти осіб (В.Винниченко, С.Петлюра, Ф.Швець, П.Андрієвський і А.Макаренко).

15 листопада 1918 р. Директорія у зверненні до населення України закликала до збройної боротьби з гетьманським режимом, пообіцяла відновлення демократичних прав і свобод, 8-годинний робочий день, передачу поміщицьких земель селянам без викупу. Цим вона здобула значну підтримку селянства, частини солдат.

18 листопада 1918 р. збройні сили Директорії розбили основні гетьманські підрозділи біля селища Мотовилівки (за 40 км від Києва), 20 листопада повстанці почали бої за Київ, а повстання охоплювало дедалі більші території. Становище гетьмана стало безнадійним і 14 грудня 1918 р. він зрікся влади.

УНР у період Директорії. 18 грудня 1918 р. війська Директорії урочисто вступили до Києва. 26 грудня було сформовано уряд УНР на чолі з В.Чехівським і оприлюднено програмову декларацію, що визначала політичний курс Директорії. Декларація мала чітке антипоміщицьке й антибуржуазне спрямування. У ній було оголошено про намір ліквідувати нетрудові господарства на селі, вилучити поміщицькі землі і без викупу передати їх селянам. Владу на місцях передбачалося передати Трудовим радам селян, робітників і трудової інтелігенції. Вища законодавча влада мала належати Трудовому конгресові, який обирало трудове населення. Поміщики і промислова буржуазія позбавлялися виборчих прав. По суті державно-політична система УНР являла собою національний варіант радянської влади.

У зовнішній політиці Директорії вдалося розширити міжнародні зв'язки. УНР визнали Угорщина, Чехо-Словаччина, Італія, Ватикан та ряд інших країн. Проте налагодити нормальні стосунки з країнами, від яких залежала доля України і, у першу чергу, з Радянською Росією та державами Антанти, Директорії не вдалося. Уже наприкінці 1918 – на початку 1919 р. їх війська вторглися в Україну.

Реалізуючи свій внутрішньополітичний курс 23 січня 1919 р. Директорія відкрила у Києві Трудовий конгрес, на який прибуло понад 400 депутатів із 593 обраних. Найчисельнішою була фракція есерів, а найдієвішою – фракція УСДРП. Конгрес висловився за демократичний лад в Україні, за підготовку закону про вибори до всенародного парламенту, ухвалив рішення передати владу Директорії, з огляду на небезпечну ситуацію, до наступної сесії Трудового конгресу.

Проте на розвиток подій в Україні визначальний вплив справили зовнішньополітичні чинники, зокрема, агресія більшовицької Росії. До кінця

січня 1919 р. радянські війська зайняли Лівобережжя, 2 лютого Директорія і уряд залишили Київ і переїхали до м.Вінниці. 5 лютого більшовики вступили до Києва. На півдні України вели наступ війська Антанти. Їх загальна кількість становила 60 тис. чоловік. Це зумовило політичну нестабільність у державі і в уряді. У пошуках компромісу і намагаючись знайти вихід із складної ситуації Директорія шість разів змінювала склад уряду, коригувала політичний курс. Діяльність Директорії також була дезорганізована різними позиціями її лідерів щодо політичної орієнтації. Якщо В.Винниченко виступав за союз із більшовицькою Росією проти Антанти, то С.Петлюра орієнтувався на Антанту.

Складна і суперечлива політична ситуація дезорганізує вплинула на армію УНР. Якщо після повалення гетьманського режиму вона налічувала близько 100 тис. бійців, то за кілька тижнів їхня кількість зменшилася до 25 тис. Особливо швидко армію залишали селяни. Одні з них розходилися по домівках, інші вливалися до лав загонів, очолюваних місцевими отаманами, які відстоювали місцеві інтереси. Отаманщина серйозно загострювала політичну ситуацію в Україні, підривала сили Директорії у боротьбі із зовнішніми ворогами.

Не зважаючи на спроби С.Петлюри реформувати армію і стабілізувати становище на українсько-радянському фронті, весною більшовицькі війська зайняли Правобережжя і Південь, узявши під контроль переважну частину території України, де було знову встановлено більшовицьку владу.

Отже, суперечлива внутрішня політика Директорії, складна міжнародна ситуація, швидкий розпад армії УНР не дали змоги відстояти українську державність та незалежність.

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Очевидність поразки Четвертого союзу у Першій світовій війні, початок української революції в Наддніпрянській Україні активізували національно-визвольну боротьбу на західноукраїнських землях. Розуміючи неминучість розпаду Австро-Угорської імперії цісар 16 жовтня 1918 р. видав маніфест, яким надавав право народам, що входили до складу держави, створити власні сейми, які б представляли нові

державні утворення. З цією метою українські парламентарі з Галичини та Буковини, представники політичних партій і громадськості 18 жовтня 1918 р. створили у Львові представницьку організацію Українську Національну Раду. Наступного дня вона оголосила про намір створити на західноукраїнських землях єдину Українську державу.

Поляки, прагнучи відродити власну державність, також претендували на частину західноукраїнських земель. Вони навіть створили 28 жовтня 1918 р. спеціальну ліквідаційну комісію, яка мала реформувати австрійську адміністрацію і передати владу в краї, у тому числі й на українських етнічних територіях представникам польської адміністрації. Акт передачі мав відбутися 1 листопада 1918 р.

Щоб не допустити цього, українська сторона створила Центральний військовий комітет, який організував у ніч з 31 жовтня на 1 листопада повстання у Львові. Понад тисячу вояків на чолі із сотником Д.Вітовським взяли під контроль ратушу та інші державні установи в місті і таким чином установили свою владу. Згодом Українська Національна Рада перебрала до своїх рук владу у містах Тернополі, Станіславі, Сокалі та інших центрах Східної Галичини. 9 листопада 1918 р. було утворено виконавчий орган влади – Державний секретаріат на чолі з К.Левицьким, а 13 листопада 1918 р. було проголошено утворення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Територія ЗУНР становила близько 70 тис. км², населення – майже 6 млн осіб. Гербом держави було затверджено золотого лева на синьому тлі, а державним прапором – блакитно-жовтий стяг.

У внутрішній політиці основна увага була зосереджена на розв'язанні таких питань: у *соціально-економічній сфері* – запровадження 8-годинного робочого дня; відновлення роботи промисловості та транспорту; запровадження власної валюти; вирішення аграрного питання (14 квітня 1919 р. було схвалено Закон про землю, який передбачав ліквідацію великого земельного володіння і поділ землі між безземельними і малоземельними селянами); у *національно-культурній сфері* – реформування системи освіти, забезпечення широких прав

національним меншинам; у *військовій сфері* – створення власної боєздатної армії (згодом формування ЗУНР отримали назву УГА – Українська Галицька Армія), що було особливо актуальним в умовах воєнного наступу Польщі.

У зовнішній політиці ЗУНР орієнтувалася на союз із УНР. Так, 1 грудня 1918 р. у Фастові представники ЗУНР та Директорії підписали акт про об'єднання ЗУНР і УНР. 22 січня 1919 р. було урочисто проголошено Акт Злуки УНР і ЗУНР. Цей акт було продиктовано ідеєю соборності українських земель, потребою об'єднання для продовження боротьби за державність та незалежність. Проте чинники внутрішнього та зовнішнього характеру не дали можливості реалізувати цей акт повною мірою. Злука мала швидше декларативний характер, але разом з тим це був важливий акт політико-ідеологічного характеру, який відповідав прагненням наддніпрянських і західних українців, а з політичної точки зору був спробою зберегти державність в українських землях. Наступним важливим кроком зовнішньої політики були намагання здобути міжнародне визнання ЗУНР. Західноукраїнська делегація брала участь на Паризькій мирній конференції, але безрезультатно. У червні 1919 р. представники Антанти визнали право на тимчасову окупацію Галичини Польщею. Проте основним завданням у сфері зовнішньої політики була необхідність захисту ЗУНР від військової експансії Польщі. Уже з перших днів існування ЗУНР опинилася у стані війни з Польщею. Уже 21 листопада 1919 р. переважаючі сили поляків захопили Львів, а столиця ЗУНР була перенесена до Тернополя, а згодом до Станіслава. УГА робила відчайдушні спроби зупинити противника, навіть перейти у наступ (“Чортківська офензива” у червні 1919 р.), проте у липні вона була витіснена за р.Збруч і поляки встановили контроль над територією ЗУНР.

Основними причинами поразки ЗУНР були її міжнародне невизнання та втручання іноземних держав у державотворчі процеси на західноукраїнських землях, військова агресія Польщі, підтримуваної Антантою.

Боротьба за владу в Україні у 1919 р. Більшовики та їхня політика. Починаючи з січня 1919 р. радянські війська поступово встановлюють контроль над більшістю території України. Так 12 січня вони захопили м.Чернігів, 19

січня – Полтаву, 27 січня – Катеринослав, 5 лютого – Київ. Навесні 1919 р. радянську владу було встановлено на всій території України, крім західних областей і Надзбруччя.

Правове закріплення радянського режиму в Україні відбулося з ухваленням першої радянської Конституції на III Всеукраїнському з'їзді Рад (10 березня 1919 р.). За Конституцією Українська радянська держава стала називатися Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР), назву УНР було скасовано. Урядом УСРР стала Рада Народних комісарів на чолі з Х.Раковським.

У внутрішній політиці радянська влада в Україні намагалася застосувати загальноросійську модель. У соціально-економічній сфері було запроваджено політику “воєнного комунізму” (декретом ВУЦВК від 12 квітня 1919 р.). Вона передбачала наступне: націоналізацію підприємств; запровадження продрозкладки – примусового вилучення надлишків сільськогосподарської продукції у селян; заборону приватної торгівлі; загальну трудову повинність; встановлення державного контролю над виробництвом. У суспільно-політичній сфері відбувається посилення більшовицької диктатури, звуження суверенітету України шляхом її включення до “воєнно-політичного союзу радянських республік”, в якому російський центр перебирає на себе керівництво стратегічно важливими галузями української економіки.

Крім політики “воєнного комунізму” на селі розпочалася колективізація, проголошена декретом ВЦВК “Про соціалістичне землекористування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства” від 14 лютого 1919 р. Курс спрямований на ліквідацію індивідуальних господарств і усупільнення виробництва, продрозкладка, яка здійснювалася жорсткими методами, спричинювали активний опір селянства. Навесні 1919 р. стихійно створюються селянські загони для боротьби з радянською владою. На чолі їх стояли отамани Зелений (Д.Терпило), М.Григор'єв та ін. Якщо у квітні 1919 р. в Україні відбулося 98 антибільшовицьких виступів, то у червні–липні – 328. Радянська влада в Україні утверджувалася в умовах боротьби українських та російських

військ із білогвардійцями й армією УНР, що в середині 1919 р. об'єдналася з УГА. Так, уже на початку травня 1919 р. денікінські війська захопили міста Луганськ, згодом Харків і Катеринослав. 3 липня 1919 р. А.Денікін підписує “Московську директиву” – план генерального наступу на Москву, до якого входило і загарбання українських земель. До кінця липня 1919 р. денікінські війська зайняли Крим і майже все Лівобережжя та почали наступати у напрямках Києва та Одеси.

У цей самий час на Правобережжі розпочинають наступ об'єднані сили ЗУНР і УНР, які налічували близько 80 тис. осіб. Протягом серпня вони захопили міста Вінницю, Житомир, Бердичів, 30 серпня майже одночасно з денікінцями вступили до Києва. Проте українські сили з незрозумілих причин віддали ініціативу білогвардійцям, уклавши з ними угоду і відступивши з Києва. Згодом об'єднані сили ЗУНР і УНР потрапили у скрутне становище, стримуючи натиск з боку радянських військ, денікінців, поляків із Заходу. У цій ситуації командування УГА перевело свої формування під командування білогвардійців, а підрозділи армії УНР вдалися до партизанської тактики і здійснили рейд по ворожих тилах – так званий *1-й Зимовий похід* (грудень 1919 р. – травень 1920 р.) Витримавши 50 боїв вони пройшли 2,5 тис. км і 6 травня 1920 р. перейшли через фронт у райони, зайняті поляками.

Таким чином, до кінця літа більшу частину території України взяли під контроль денікінці. Вони поділили цю територію на 3 області (Харківську, Київську і Новоросійську), поставили на чолі губернаторів із необмеженими повноваженнями. Політика білогвардійського режиму позначилася терором у суспільно-політичній сфері, посиленням експлуатації українського населення в економічній сфері, обмеженням демократичних прав і свобод, наступом на національні права українців.

Україна у 1920 - 1921 рр. В умовах денікінської окупації в Україні розгортається активний повстанський рух, особливо сильною течією якого була махновська. Народні виступи серйозно послабили денікінський режим. З цього

скористалися більшовики і у жовтні 1919 р. перейшли в рішучий наступ. До березня 1920 р. вони заволоділи майже усіма найбільшими містами.

На початок 1920 р. більшовики втретє прийшли до влади в Україні. На початковому етапі в основу їхньої політики було покладено резолюцію “Про радянську владу в Україні”, ухвалену на VIII Всеросійській конференції РКП(б) 3 грудня 1919 р. Вона передбачала визнання самостійності України, залучення до партійного керівництва українців, зменшення норм продрозкладки, передачу селянам колишніх радгоспних земель, уповільнення темпів і обсягів націоналізації.

Проте українська державність і незалежність мали формальний характер, адже політичний курс в Україні вироблявся в Москві, а 27 січня 1920 р. Всеукраїнським (утворений теж у Москві в грудні 1919 р.) скасував найважливіші декрети уряду УСРР і замінив їх загальноросійськими. Влада Рад також була формальною, бо фактично провідну роль у структурі органів влади відігравали ревкоми – надзвичайні органи, склад яких не обирався, а призначався. У владних структурах переважна більшість забезпечувалась членами більшовицької партії. Поступово КП(б)У усуває з політичної арени інші впливові партії. Під тиском більшовиків у березні 1920 р. оголосила про саморозпуск партія “боротьбистів” і 4 тис. з них вступили до лав більшовиків. Трохи пізніше аналогічна доля спіткала “борбистів”. ВЦЧК розпочала масові репресії проти лівих есерів та меншовиків. З лівих партій лише Українська комуністична партія (УКП) продовжила самостійне існування. Таким чином, у 1920 р. більшовики активно намагалися утвердити однопартійну систему, забезпечити собі переважаючий вплив і у системі державного апарату.

У соціально-економічній сфері більшовики відновили політику “воєнного комунізму”, яку здійснювали шляхом насилля і “червоного терору”. В Україні було націоналізовано 11 тис. промислових підприємств, у січні 1920 р. утворено Українську трудармію (30 тис. осіб). Продовжувалося насильницьке вилучення продовольства у селян. Офіційно продрозкладка в Україні планувалася на рівні 140 млн пудів хліба. Причому вона мала на меті не лише заготівлю хліба, а й

розглядалася як засіб боротьби з класовим ворогом на селі. Ця політика спричинювала рішучий опір українського селянства. У середині літа 1920 р. в Україні діяло понад 200 повстанських загонів.

З утвердженням більшовиків в Україні сталися істотні зміни у зовнішньополітичній ситуації навколо УСРР. Директорія УНР і урядові кола Польщі, прагнучи створити єдиний антибільшовицький фронт для реалізації своїх політичних інтересів, укладають між собою Варшавську угоду, яка складалася із політичної конвенції (22 квітня 1920 р.) і військової конвенції (24 квітня 1920 р.). За політичною конвенцією Польща визнавала незалежність УНР і Директорію як її уряд, гарантувала національно-культурні права українському населенню в Польщі і польському в Україні, УНР погоджувалася на анексію Польщею західноукраїнських земель. Цей пункт угоди був негативно сприйнятий більшістю українських політиків та українським населенням, адже він означав добровільну відмову від встановлення української державності на західноукраїнських землях, автоматично порушував чинність Акта злуки УНР і ЗУНР. За військовою конвенцією Польща зобов'язувалася надати допомогу УНР у війні з більшовиками.

Уже 25 квітня 1920 р. об'єднані формування у складі 15 тис. українських і 20 тис. польських вояків перейшли Збруч і почали наступ на більшовиків. За короткий час вони оволоділи багатьма важливими містами Правобережжя і вже 6 травня увійшли до Києва. Проте у травні 1920 р. Червона армія перегрупувала сили й у кінці місяця розпочала контрнаступ, в якому ударну силу становили 1–ша Кінна армія і 25–та Чапаєвська дивізія. Більшовики задіяли у контрнаступі 40 тис. бійців, що забезпечило їм чисельну перевагу. За короткий час вони оволоділи Правобережжям і продовжили наступ на Львів та Варшаву. По суті для більшовиків війна перетворилася із оборонної на наступальну під гаслами “світової пролетарської революції”. Перехід польського кордону активізував опір польського населення. Польща за підтримки Франції провела додаткову мобілізацію і, забезпечивши чисельну перевагу, перейшла у контрнаступ. Лише ціною великих зусиль Червоної армії вдалося стабілізувати фронт на лінії

Коростень–Бердичів. Наступальний потенціал обох сторін вичерпався й у жовтні 1920 р. вони уклали перемир'я, а згодом 18 березня 1921 р. – Ризький мирний договір, за яким Польща визнавала УСРР, а західноукраїнські землі переходили під контроль Польської держави. Уряд УНР змушений був емігрувати, а її збройні сили мали добровільно роззброїтися і перейти до стану інтернованих.

Майже одночасно із наступом об'єднаних сил УНР і Польщі на більшовиків із Криму розпочинають наступ білогвардійські війська, які очолив П.Врангель. До кінця червня 1920 р. вони захопили північну Таврію, вели бої у районі міст Запоріжжя і Маріуполя. До Врангеля приєдналося кілька повстанських загонів. Проте їх наступ було зупинено, бо у вересні більшовики перекинули на Південний фронт значні сили з Кавказу, Сибіру, Середньої Азії, згодом 1-шу Кінну армію. 16 жовтня 1920 р. більшовики підписали воєнно-політичну угоду з Н.Махно, що поповнило їхні сили і забезпечило спокій у тилу. 2 – 3 листопада 1920 р. червоні війська зайняли Північну Таврію, а 5 листопада розпочався наступ на Крим. Долаючи відчайдушний опір білогвардійців, 11 листопада більшовицькі війська перейшли Перекопський перешийок і до кінця місяця практично витіснили врангелівців із Криму.

Наприкінці листопада 1920 р. червоне командування схвалює рішення про знищення махновської армії. Приводом для розгортання військових дій проти Махно було звинувачення отамана у невиконанні рішення про перехід його армії на Кавказ. Проте провести операцію раптово не вдалося, бо червоноармійці не хотіли воювати проти колишніх союзників, іноді навіть переходили на бік махновців. Боротьба точилася практично до осені 1921 р. і супроводжувалася черговою хвилею “червоного терору” 28 серпня 1921 р. Н.Махно з невеликим загоном перейшов кордон України і був інтернований на території Румунії.

Після розгрому врангелівців і придушення махновського руху громадянська війна в Україні практично завершилася. Для українців вона означала поразку національно-демократичних сил у боротьбі за державність та незалежність, установлення в УСРР більшовицького режиму. На

західноукраїнських землях національно-визвольний рух також потерпів поразку і цей регіон був розчленований іноземними державами.

Останньою спробою Директорії підняти повстання проти більшовиків в Україні був *другий зимовий похід* бойової групи, створеної з інтернованих вояків УНР у листопаді 1921 р. 4 листопада близько 2 тис. бійців під командуванням генерала Ю.Тютюнника перейшли радянсько-польський кордон. Бійці були погано озброєні, без належного військового спорядження, тому були розбиті регулярними частинами. Вирішальний бій відбувся 21 листопада біля містечка Базар на Житомирщині. Кінна дивізія Г.Котовського оточила повстанців. Пропозицію здатися в обмін на життя вони відхилили. Під час бою більшість українських вояків загинули, а 350 полонених більшовики засудили на смерть і розстріляли.

Основними причинами поразки української революції 1917 – 1921 рр. були відсутність єдності у таборі національно-демократичних сил, нестача досвіду державного будівництва, прорахунки українського політичного проводу у внутрішній політиці, втручання іноземних держав, у тому числі і військове, з метою не допустити відродження української державності.

Українська революція 1917 – 1921 рр. була важливим етапом у боротьбі українського народу за свою державність і незалежність. Вона викристалізувала ідею українського національного державотворення, дала важливі історичні уроки. Основними з них є такі: для створення української незалежної держави необхідні єдність національно-патріотичних сил і підтримка їх народом; державотворчі процеси мають супроводжуватися позитивними соціально-економічними перетвореннями, покращенням життєвого рівня народу; для утвердження незалежності української держави потрібна конструктивна зовнішня політика і підтримка з боку впливових держав.

Культура і духовне життя в Україні у 1917–1921 рр. Події української революції 1917–1920 рр. справили значний вплив на всі сфери життя українського суспільства, у тому числі і на розвиток культури. Основним чинником, який зумовив духовне і культурне піднесення в Україні, була

боротьба за відродження української державності. Питання національно-культурного будівництва стало невід'ємною складовою частиною українського державотворення. Разом із тим політична нестабільність, жорстока воєнно-політична боротьба, іноземна інтервенція, економічна розруха були гальмівними чинниками для розвитку культури в Україні.

Одним із основних напрямів культурного будівництва за часів Центральної Ради, Гетьманату і Директорії, складовою частиною культурно-освітньої політики більшовиків було налагодження системи освіти. Так, Центральна Рада за відносно короткий термін (із березня до осені 1917 р.) відкрила понад 5 тис. українських шкіл, близько 100 гімназій, народні університети в Києві, Харкові, Одесі, науково-педагогічну академію та інші заклади. Гетьманський уряд П.Скоропадського продовжив таку політику. За Гетьманату було відкрито ще 50 гімназій, університети в Києві та м.Кам'янці-Подільському. Велася значна робота із забезпечення цих закладів україномовними підручниками. Тобто ставилося завдання створення цілісної системи національної освіти. Більшовики також намагалися поширювати освіту, зробити її доступною для всіх верств населення. Одним із завдань у цій сфері була боротьба з неписьменністю, і слід визнати, що тут радянська влада мала значні здобутки: якщо до революції в Україні було 28% письменних, то наприкінці 1920 р. – 52%. Було також відрито багато професійних закладів освіти. УЦР і Гетьманат значну увагу також приділяли розвитку україномовної видавничої справи. Так, за Центральної Ради було засновано 80 україномовних газет і журналів, видано 680 найменувань літератури українською мовою. За Гетьманату було надруковано близько 2 млн підручників та посібників.

Щодо розвитку науки, то вона у цей час зосереджувалась переважно у вищих навчальних закладах. Центральна Рада розпочала значну роботу зі створенню Української академії наук і ця робота завершилась за Гетьманату офіційним відкриттям головної наукової установи України. Її першим президентом став В.Вернадський, академіками було призначено Д.Багалія, А.Кримського, М.Кашченка, О.Левицького та ін.

За часів Центральної Ради і Гетьманату значно оживилося культурно-мистецьке життя. Так, за Гетьманату було засновано Українську національну бібліотеку, Український національний театр, Українську академію мистецтв, Українську національну картинну галерею, відкрито багато музеїв, архівів, створено ряд мистецьких колективів.

Слід також зазначити, що Центральна Рада вперше на державному рівні почала налагоджувати справу охорони пам'яток старовини і мистецтва України, створивши для цього спеціальну комісію.

Для літературного процесу цього періоду характерна наявність різних шкіл та напрямів: неокласики, революційні романтики, символісти тощо. Українську літературу цього періоду представляли П.Тичина, М.Бажан, М.Рильський, В.Сосюра.

Українське образотворче мистецтво найяскравіше представлене творами Г.Нарбута, О.Мурашка, М.Бойчука. Значні здобутки мало також музичне і театральне мистецтво, представлене такими іменами, як К.Стеценко, М.Садовський, П.Саксаганський, Л.Курбас та багато інших.

Важливе місце у духовному житті українського народу посідали релігія і церква. Центральна Рада, Гетьманат, Директорія підтримували українське духовенство у намірах створити Українську автокефальну православну церкву. Але тут вони відчували активний опір Російської православної церкви. Щодо більшовиків, то вони відверто боролися з релігією і церквою, намагалися нав'язати суспільству атеїстичний світогляд. Під гаслом боротьби з церквою вони знищили багато пам'яток сакрального мистецтва.

Слід зауважити, що хоча не всі наміри у сфері культурного будівництва вдалося втілити у життя урядам, що стояли на чолі українського державного будівництва, та більшовикам, українська революція 1917–1921 рр. стала важливим етапом на шляху розвитку української культури. Адже у цей період було закладено підвалини, окреслилися основні напрями та тенденції, які мали визначальний вплив на культурні процеси в Україні у майбутньому.

Українська СРР в умовах непу.

Соціально-економічний розвиток. Після завершення національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. та громадянської війни на основній частині території України утвердилася радянська влада й утворилася Українська СРР, яка на цей час формально вважалася незалежною державою.

На початку 20-х рр. ХХ ст. в УСРР склалося досить напружене внутрішнє становище, яке характеризувалося економічною розрухою, політичною нестабільністю. У роки громадянської війни Україні було завдано збитків на 10 млрд крб. золотом. Економіка занепала. Так, із 11 тис. підприємств у 1921 р. діяло лише близько 2,5 тис., у сільському господарстві валовий збір зерна у 1920 р. становив лише 38,5% довоєнного рівня. Ситуацію загострив голод 1921–1923 рр., який охопив південь України. У 1922 р. в Україні голодували 5,6 млн осіб, із них 2 млн – діти. Основними причинами голоду були посуха та неврожай, жорстка політика хлібозаготівлі в Україні та надмірний вивіз продовольчих запасів з республіки до Поволжя, промислових центрів Росії, експорт українського хліба за кордон в умовах хлібного дефіциту в республіці.

Це все зумовило загострення політичної ситуації. Голод, розруха, реквізиції хліба, заборона торгівлі спровокували хвилю повстанського руху. На початок 1921 р. в Україні повстанські загони налічували понад 100 тис. осіб. На боротьбу з цими загонами було кинуте регулярні частини Червоної армії. Іноді повстанський рух набирив політичного забарвлення, бо окремі загони діяли під анархо-комуністичними, націоналістичними гаслами.

Щодо зовнішньої ситуації, то основним завданням української дипломатії на початку 20-х рр. було вийти з міжнародної ізоляції. У цьому напрямі велася активна робота: вже у 1921 р. було підписано мирні угоди з Литвою, Латвією, Естонією, Польщею, у 1922 р. – з Туреччиною, Німеччиною. Проте слід зауважити, що Українська СРР не була повністю самостійною у зовнішній політиці, а дотримувалася зовнішньополітичного курсу, визначеного Москвою.

Погіршення господарсько-економічного становища, зростання соціальної напруги у державі спонукали більшовицьку владу до зміни внутрішньополітичного курсу. Комплекс заходів, спрямованих на подолання кризових явищ, отримав назву “нова економічна політика” (неп).

Початок непу поклала постанова X з'їзду РКП (б) від 15 березня 1921 р. “Про заміну розкладки натуральним податком”, на основі якої надзвичайна сесія ВУЦВК ухвалила відповідний закон, а РНК УСРР видав декрет про норми і розмір податку з урожаю 1921 р. Згодом до цього рішення долучилися інші, які визначили зміст непу. У цілому неп передбачав такі основні заходи:

- заміна продрозкладки фіксованим продподатком;
- дозвіл приватної торгівлі;
- побудова багатоукладної економіки;
- використання ринкових відносин в управлінні та організації виробництва, переведення підприємств на госпрозрахунок;
- допуск в економіку іноземного капіталу у вигляді концесій;
- економічне стимулювання працівників.

Отже, основна економічна суть непу полягала у використанні елементів ринкових відносин.

Нова економічна політика в Україні почала запроваджуватися у 1922 р. Заміна продрозкладки продподатком на селі, дозвіл вільної торгівлі посилили мотивацію селянської праці, стимулювали ріст товарності сільськогосподарського виробництва, сприяли розвитку кооперації. За обсягом валової продукції у 1927–1928 рр. сільське господарство перевищило рівень 1913 р.

У промисловості держава, контролюючи великі підприємства стратегічних галузей, передала Україні у 1921 р. 5200 підприємств в оренду. Виробництво продукції галузей важкої промисловості перевищило довоєнний рівень. Внутрішній ринок був насичений власною продукцією.

Слід зауважити, що запровадження непу супроводжувалось суперечливими явищами. З одного боку, позитивні зрушення в соціально-економічній сфері, з

іншого – негативні явища, такі як спекуляція, контрабанда, надмірне збагачення одних і зубожіння інших. Проте в цілому нова економічна політика мала позитивні наслідки, адже у відносно короткий термін було відновлено господарство країни, поліпшився добробут населення. Але незважаючи на це, сталінське керівництво у 1929 р. відмовилось від непу. Ринкові відносини стали несумісними з командно-адміністративною системою, що набувала дедалі чіткіших форм у радянському суспільстві.

У суспільно-політичному житті в УСРР у період непу утверджуються такі тенденції:

- поступове формування та посилення командно-адміністративної системи;
- зміцнення партійної диктатури;
- втрата Україною державного суверенітету, що стало наслідком її входження до складу СРСР, посилення диктату центру.

Утворення СРСР відбувалося поетапно. перший етап (червень 1919 – грудень 1920 рр.) – створення воєнно-політичного союзу радянських республік (Росія, Україна, Латвія, Литва і Білорусія). У ньому Україна формально зберігала статус незалежної держави, об'єднавши стратегічно важливі наркомати з Російською Федерацією; другий етап – підготовка і підписання союзного договору 30 грудня 1922 р. У процесі обговорення моделі майбутнього союзу виникло 2 основні проекти: сталінський проект автономізації і ленінський, заснований на принципі федералізму. Офіційно було схвалено останній, і 30 грудня 1922 р. І з'їзд Рад затвердив декларацію про утворення СРСР і союзний договір чотирьох республік (РСФРР, УСРР, БСРР і Закавказька Федерація – Азербайджан, Вірменія, Грузія); На третьому етапі схвалено Конституцію СРСР на II з'їзді Рад СРСР (20 січня 1924 р.) і згодом, у травні 1925 р. прийняття на IX Всеукраїнському з'їзді Рад Конституції УСРР, які законодавчо закріпили входження Української СРР до складу Радянського Союзу. До компетенції вищих органів влади СРСР були передані зовнішня політика, збройні сили, кордони, транспорт, зв'язок, планування господарства, оголошення війни та

підписання миру. Формально передбачалася можливість виходу республіки із Союзу РСР, але механізму для цього не було визначено, що створювало передумови для перетворення СРСР на жорстко централізовану державу і втрати республіками ознак державного суверенітету.

У сфері національної політики Комуністична партія і радянська влада на початку 20-х рр. вжили низку заходів, спрямованих на розширення національно-культурної автономії народів Союзу РСР. Основним із них була політика коренізації, започаткована на основі рішень XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.). Її складовими частинами були: підготовка партійно-державних кадрів корінної національності для партійного і державного апаратів; створення мережі дошкільних закладів, шкіл, навчальних закладів вищих ступенів, культурно-освітніх закладів, в яких виховання та навчання здійснюватимуться мовами корінних національностей; організація видавничої справи національними мовами; поглиблення вивчення національної історії; відродження та розвиток національної культури, місцевих традицій.

В Українській СРР політика коренізації здійснювалася шляхом українізації та створення необхідних умов для культурного розвитку національних меншин, які проживали на її території.

Політику українізації активно підтримала українська інтелігенція (М.Грушевський, М.Куліш, М.Хвильовий та багато ін.), частина працівників державно-партійного апарату (нарком освіти О.Шумський, його помічники М.Скрипник, Г.Гринько). Хоча слід зазначити, що українізація наштовхувалася на опір прихильників русифікаторської політики.

До кінця 20-х рр. політика українізації дала вагомі результати: понад 50% українців було в окружках партії, 66% - у складі Політбюро ЦК КП(б)У; 78% шкіл, 39% технікумів, понад 34% дитячих будинків були україномовними; на 1927 р. українці становили 49,8% усіх студентів республіки; до 1927 р. загальний тираж україномовної преси зріс у 5 разів. Для розвитку національних меншин також було створено сприятливі умови. Так, у складі УСРР було утворено Молдавську автономну Соціалістичну Республіку, окремі адміністративно-

територіальні райони з компактним проживанням неукраїнського населення (німецькі, польські, болгарські, єврейські тощо). В Україні діяло 566 шкіл із німецькою мовою навчання, 342 – з єврейською, 31 – з татарською та ін., видавалася періодика мовою національних меншин.

З початку 30-х років політика українізації починає згортатися під тиском командно-адміністративної системи. Національне життя в Україні почало придушуватися під виглядом боротьби з “націонал-ухильництвом”, навіть з вигаданими течіями “шумськізму”, “хвильовізму”, “волобуєвщини” тощо.

Духовне і культурне життя в УСРР у період непу визначали такі основні процеси та явища:

– у галузі освіти розпочалася боротьба з неписьменністю, залучення до навчання в школах дітей шкільного віку, становлення системи середньої спеціальної та вищої освіти, з початком політики коренізації розпочалася українізація освіти. Ліквідація неписьменності відбувалася досить швидкими темпами, так на 1927 р. в Україні письменними були 70% міського і 50% сільського дорослого населення. Чисельність учнів у школі на 1928/29 навчальний рік зросла до 2,6 млн осіб, хоча ще майже третина дітей шкільного віку лишалися поза школою. Якщо до революції в Україні діяло 19 вузів, то у 1927/28 навчальний рік їх було вже 39. На цей час 4/5 загальноосвітніх шкіл, понад половину технікумів і понад чверть вузів були переведені на українську мову навчання;

– у культурно-мистецькому житті утверджується плюралізм, виникає багато напрямів і течій. У *літературі* виникають такі стилі, як революційний романтизм (В.Сосюра, В.Блакитний), футуризм (М.Семенко), символізм (М.Вороний, О.Олесь), неокласицизм (М.Зеров, М.Рильський). У цей час з’являється багато літературних об’єднань (“Пролеткульт”, “Гарт”, “Плуг”, “Вапліте” та ін.) У *театральному житті* помітним явищем стало утворення “Молодого театру” (з 1922 р. – “Березіль”) на чолі з Л.Курбасом та Г.Юрою. Новим явищем у культурному житті став *кінематограф*. У 1927 р. розпочалося будівництво найбільшої на той час у Європі Київської кіностудії, і вже у 1928 р.

на екрани вийшов фільм О.Довженка “Звенигора”. У музичній культурі також спостерігається поживлення, виникають нові музичні колективи (капела “Думка” на чолі з Н.Городовенком, Київський симфонічний ансамбль), плідно працюють композитори Г.Верьовка, Л.Ревуцький. *Образотворче мистецтво* було представлено іменами М.Бойчука, І.Їжакевича, В.Касіяна та ін.

Таким чином, у 20-ті рр. спостерігається національно-культурне піднесення, що дало підстави окремим дослідникам назвати цей період українським культурним ренесансом.

Важливе місце у духовному житті українського суспільства посідала релігія і церква. У цій сфері більшовицька влада, керуючись гаслом войовничого атеїзму, який був складовою частиною комуністичної ідеології, пішла у наступ на церкву та релігійні права віруючих. Першою серйозною хвилею цього наступу була кампанія 1922 р., коли під виглядом боротьби з голодом більшовики почали масове вилучення церковних цінностей, репресії проти духовенства, яке перешкоджало цьому. Наступним відчутним кроком радянської влади було запровадження у січні 1928 р. нового Адміністративного кодексу УРСР. Він містив “Правила про культ”, які по суті скасовували попередні декрети уряду про свободу совісті. Постійним нападам піддавалася Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), утворена в жовтні 1921 р. У 1927 р. її митрополит В.Липківський був узятий під домашній арешт (пізніше він загинув у катівнях НКВС), а сама УАПЦ була звинувачена ДПУ в антидержавній діяльності і на початку 1930 р. змушена була заявити про саморозпуск.

Отже, політика радянської влади щодо релігії і церкви в УСРР у 20-ті рр. відзначалася цілеспрямованим наступом на церкву та віруючих, що негативно вплинуло на моральний стан та духовність українського суспільства.

Індустріалізація Української СРР

Хоча нова економічна політика забезпечила господарсько-економічне відродження країни, проте за рівнем і темпами промислового розвитку СРСР і союзні республіки відставали від передових країн Європи та світу. Очевидною була потреба створення нової потужної індустріальної бази, яка стала б економічною основою нового ладу, базою для технічного переозброєння всіх галузей економіки, у тому числі і сільського господарства, запорукою обороноздатності країни.

Курс на індустріалізацію в СРСР було проголошено на XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 р., а конкретніші завдання для УРСР у цьому напрямі визначено на IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 р.). Стратегічним завданням у процесі індустріалізації було створення важкої та машинобудівної індустрії.

З індустріалізацією пов'язувалося вирішення таких завдань:

- забезпечення економічної самостійності СРСР;
- посилення обороноздатності країни;
- створення умов для модернізації промисловості і сільського господарства;
- підвищення матеріального добробуту і культурного рівня населення.

Слід зауважити, що для успішного вирішення цих завдань потрібно було подолати низку об'єктивних труднощів, а саме:

- брак джерел для фінансування індустріалізації;
- нестачу кваліфікованих кадрів;
- відсутність сучасного ефективного обладнання;
- слабкий розвиток комунікацій (доріг, мостів, ліній електропередач, зв'язку тощо).

Індустріалізацію потрібно було здійснити у стислі терміни, щоб остаточно не відстати від передових європейських держав та зміцнити оборонний потенціал, бо, на думку тодішнього керівництва, існувала реальна загроза нападу на СРСР з боку капіталістичних держав.

Здійснення індустріалізації відбувалося на основі директив п'ятирічного плану. Перший п'ятирічний план було затверджено на 1928/29 – 1932/33

господарські роки на XV з'їзді ВКП(б). План передбачав середньорічний приріст промислової продукції на 18% за відправним варіантом і понад 20% за оптимальним (більш напруженим), Проте партійне керівництво на чолі зі Й.Сталіним диктувало вищі показники, проводячи так зване “підхльостування індустріалізації”.

Індустріалізація країни проводилася значною мірою за рахунок перекачування коштів із села. Були штучно занижені ціни на сільськогосподарську продукцію і завищені – на промислову. Утворювалися так звані “ножиці цін”, завдяки яким економилися кошти за рахунок селян і спрямовувалися на потреби індустріалізації. Забезпечення робочою силою здійснювалося за рахунок дешевої низькокваліфікованої праці населення, безкоштовної праці в'язнів. Матеріальні стимули праці було замінено на моральні, керівною верхівкою експлуатувався масовий трудовий ентузіазм, зароджений у соціалістичному змаганні, у стаханівському русі і т.п. Широко практикувалися внутрішні (спочатку добровільні, а згодом примусові) позички у населення. Важливими джерелами фінансування індустріалізації стали “горілчані гроші”, кошти, отримані від експорту нафти, лісу, сировини. В умовах жорсткої централізації у плануванні й управлінні економікою госпрозрахункові методи виявилися малоефективними і на межі 20 – 30-х рр. практично утвердилися командно-адміністративні методи.

Незважаючи на проблеми і труднощі, плани першої і другої п'ятирічок були в основному виконані, хоча в окремих галузях не в повному обсязі. У роки першої п'ятирічки в Україні збудовано Харківський тракторний завод, уведено у дію найбільшу в Європі електростанцію – Дніпрогес, у другій п'ятирічці дали продукцію “Запоріжсталь”, “Криворіжсталь”, “Азовсталь”, Харківський турбінний та ряд інших заводів. До 1939 р. СРСР став могутньою індустріальною державою, а Україна посідала друге місце в Європі за випларкою чавуну, четверте у світі – за видобутком вугілля, за виробництвом металу і машин вона випереджала Італію та Францію, наздоганяла Англію. За період

індустріалізації кількість підприємств важкої промисловості України збільшилася майже в 11 разів.

Оцінюючи наслідки індустріалізації в УСРР варто відзначити як позитивні, так і негативні моменти. Позитивним насамперед є те, що Україна стала могутньою індустріально-аграрною державою і посіла в окремих галузях провідні позиції в СРСР та Європі; послабилася техніко-економічна залежність Союзу РСР і УСРР в тому числі від країн Заходу; посилювався оборонний потенціал країни. До негативних наслідків слід віднести істотне зниження життєвого рівня трудящих (загострення житлової проблеми, продовольчі картки, черги, постійний дефіцит товарів і послуг, низька оплата праці); нерівномірне і нераціональне розміщення продуктивних сил на території республіки; помітне відставання сільського господарства, легкої та харчової промисловості; повернення до командно-адміністративних методів управління.

Колективізація в УСРР. Голодомор 1932–1933 рр.

Із середини 20-х рр. партійно-державне керівництво СРСР і УСРР взяло курс на створення умов для кооперування сільськогосподарських виробників, яке розглядалося як основний шлях соціалістичних перетворень на селі. Проте у кінці 20-х рр. цю концепцію було підмінено іншою – курсом на колективізацію. Основною принциповою різницею між ними є те, що кооперування здійснюється шляхом об'єднання виробників без відчуження їх від засобів виробництва для розв'язання спільних господарських завдань, а при колективізації селяни перестають бути власниками засобів виробництва (землі, реманенту, робочої худоби), передаючи їх у власність колгоспів. Якщо у кооперативі селянин є власником виробленої продукції, то у колгоспі нею фактично розпоряджається колгоспне керівництво, яке діє під суворим контролем державно-партійного апарату. Сталінське керівництво зробило цю підміну свідомо, для того, щоб полегшити “викачку” селянських ресурсів до державного бюджету і спрямувати

їх на потреби індустріалізації. Шляхом прямого впливу на керівника колгоспу партійні органи та державні установи диктували норми поставок хліба державі, закупівельні ціни і вже урожай 1929 р. з колгоспних ланів потрапляв прямо до державних засіків. По суті, держава повернулася до воєнно-комуністичних методів, тільки тепер продрозкладка стягувалася не з кожного окремого селянина, а з колгоспів.

Офіційно курс на суцільну колективізацію було взято на листопадовому (1929) пленумі ЦК ВКП(б). У постанові від 5 січня 1930 р. про темпи колективізації України віднесли до групи районів, де колективізація мала бути завершена до осені 1931 р., або навесні 1932 р. Проте в інструктивному листі ЦК КП(б)У до місцевих парторганізацій український генсек С.Косіор дав настанову, щоб Степ колективізувати за час весняної посівної, а всю Україну – до осені 1930 р.

Усупереч задекларованим принципам добровільності колективізація здійснювалася насильницькими методами, оскільки селяни не бажали добровільно відмовлятися від своєї власності. Найактивніший опір чинили заможні селяни, яких називали “куркулями”. Проти них під гаслом “ліквідації куркульства як класу” розпочалися масові репресії, які отримали назву “розкуркулення”. За роки суцільної колективізації в Україні було експропрійовано близько 200 тис. селянських господарств (разом 1,2–1,4 млн. осіб, із них 860 тис. виселили у Сибір).

Динаміка суцільної колективізації в Україні мала такий вигляд: у 1929–1930 рр. було розпочато колективізацію, але після публікації у газеті “Правді” статті Сталіна “Запаморочення від успіхів” (2 березня 1930 р.), де місцеве керівництво звинувачувалося у перегибах, у тому числі й порушенні принципу добровільності, почався масовий вихід селян, особливо середняків, із колгоспів. На осінь 1930 р. у колгоспах залишилося менше третини господарств. Проте у 1931 р. партійно-державне керівництво здійснює нову хвилю колективізації і на осінь питома вага колгоспних дворів серед селянських господарств становила 67%, а до кінця 1932 р. було колективізовано майже 70% господарств.

Практично повністю українське село було колективізовано у 1937 р. (96,1% селянських дворів перебували у складі 27,3 тис. колгоспів, до яких входило 99,7% посівних площ).

Форсовані темпи і насильницькі методи колективізації мали трагічні наслідки. Колективізація призвела до дезорганізації і деградації сільського господарства республіки. Рівня виробництва сільськогосподарської продукції 1928 р. вдалося досягти лише у 50-х рр. Проте найголовнішою втратою було фізичне винищення частини українського селянства. Особливо великих людських втрат зазнало українське село під час голодомору 1932–1933 рр., що став національною трагедією для українства. Щодо основних, домінуючих причин голодомору історики висловлюють різні думки. Одні виносять на перший план національно-політичні чинники, інші – соціально-економічні. Однак переважна більшість дослідників акцентують увагу на тому, що голод був штучний, цілеспрямовано провокувався сталінським режимом для того, щоб подолати опір українського селянства існуючій системі.

Страшний голодомор 1932–1933 рр. прокотився по Україні двома хвилями. Перша – з весни 1932 р., бо саме до весни цього року тривали хлібозаготівлі з урожаю 1931 р., унаслідок яких у селян забрали практично всі запаси. У 44 районах України розпочався голод. Люди помирали голодною смертю. В окремих районах було зафіксовано випадки людоїдства. Ця хвиля призупинилася влітку, з новим урожаєм, але вона забрала близько 150 тис. людських життів. Друга хвиля розпочалася навесні 1933 р. Під час хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. з України знову було вивезено практично все зерно, а молотовська комісія, послана в Україну, вимела все до рештки, відбираючи навіть посівний матеріал. За “крадіжки” чи “приховування” зерна накладалися штрафи м’ясом чи картоплею. За пригорщу зерна, принесеного з поля голодній сім’ї, людині загрожував розстріл або позбавлення волі не менше як на 10 років, – таке покарання передбачувала постанова від 7 серпня 1932 р., яка у народі отримала назву “закону про п’ять колосків”. Усьому цьому можна було б запобігти, якби державно-партійне керівництво не замовчувало, а визнало факт голоду,

своєчасно надало голодуючим продовольства або звернулося за допомогою до міжнародних організацій. Проте максимум, на що спромігся Сталін у ті трагічні дні, було публічно визнати, що існують продовольчі труднощі в окремих районах. У 1933 р. смертність досягла найвищого рівня. Практично по всіх регіонах органи ДПУ фіксували страшні випадки людоїдства і трупоїдства. За приблизними даними, у 1933 р. голодною смертю померло близько 3 млн осіб. Загальні демографічні втрати від голоду за різними даними сучасних досліджень становлять від 3,5 до 9 млн осіб.

Голодомор 1932–1933 рр. – страшний злочин сталінської тоталітарної системи проти українського народу. Цей злочин можна кваліфікувати як геноцид, котрий мав як соціальне, так і національне забарвлення.

Громадсько-політичне, духовне та культурне життя в УСРР у 30-ті рр. ХХ ст.

Громадсько-політичне життя в Українській СРР у 30-х рр. ХХ ст. перебувало під впливом тоталітарного режиму, який сформувався у цей період у СРСР. Для нього були характерні такі основні процеси та явища:

- зосередження реальної влади в руках партійної верхівки і карних органів ДПУ–НКВС;
- утвердження командно-адміністративної системи у суспільних відносинах;
- безроздільне панування комуністичної ідеології;
- встановлення державно-партійного контролю над суспільним життям: під цілковиту опіку існуючого політичного режиму були взяті комсомол, профспілки, громадські організації тощо;
- згортання демократії у всіх сферах суспільно-політичного життя;
- жорсткий наступ на найменші національні вияви у політичній, культурній, духовній сферах.

Тоталітарна держава утверджувалася шляхом насильства і терору. У 30-ті рр. Україною прокотилося кілька хвиль репресій, які здійснювалися на основі необґрунтованих звинувачень у “шкідництві”, “буржуазному націоналізмі”, під виглядом боротьби з “рештками ворожих класів та партій” тощо. У 1930–1941 рр. в Україні “виявлено” понад 100 різних “організацій”, “центрів”, “груп”. Показовою і типовою у цьому відношенні є інспірована органами НКВС справа і гучний процес над “Спілкою визволення України” (1930), коли необґрунтованих репресій зазнали 45 провідних представників української інтелігенції. Жорстких переслідувань зазнала наукова інтелігенція. Так, в Академії наук України було репресовано 250 осіб, з них 19 академіків. Хвиля репресій прокотилася і по військових. У Харківському військовому окрузі репресовано понад 45 командирів дивізій та бригад, у Київському заарештовано понад 1 тис. осіб офіцерського складу. Наймасовіші репресії відбулися у період 1936–1938 рр. (за неповними даними в Україні було репресовано близько 170 тис. осіб).

Слід зауважити, що хвиля терору не обминула навіть української компартійної верхівки. Унаслідок “партійних чисток” особовий склад КП(б)У з 1933 до 1938 р. зменшився більш ніж на 266 тис. осіб. З 11 членів Політбюро, обраних на Пленумі ЦК після XIII з’їзду КП(б)У в 1937 р. загинуло 10 осіб, з 5 кандидатів у члени Політбюро – 2 особи, репресовано усіх 9 членів Оргбюро. Було також розгромлено керівне ядро комсомолу республіки.

Сталінські репресії завдали українству великих демографічних втрат, негативно позначилися на всіх сферах життя українського суспільства.

У 1936 р. було схвалено нову Конституцію СРСР, а у 1937 р. – УРСР. Вони мали сприяти демократизації суспільства. Так, відповідно до Конституції були скасовані обмеження у правах для окремих категорій населення (в основному колишніх “класових ворогів”, “експлуататорських елементів”), запроваджувалися рівні і прямі вибори до Рад при таємному голосуванні, істотно розширювалися права і свободи громадян, гарантувалася недоторканість особи і житла тощо. Проте ці положення мали декларативний характер і практично не бралися до уваги у реальній практиці тоталітарного режиму.

У культурному житті у 30-ті рр. ХХ ст. мали місце як позитивні зрушення, так і значні деформації, зумовлені природою та особливостями сталінської моделі тоталітаризму. Серед позитивних, у першу чергу варто відзначити певні здобутки у галузі освіти і науки. Так, до кінця 30-х рр. в Україні було практично ліквідовано неписьменність. На 1939 р. кількість письменних у республіці становила майже 85%. Було сформовано в основному систему обов'язкової семирічної освіти. Кількість учнів у загальноосвітніх школах протягом 30-х рр. збільшилась більш ніж на 1 млн, у 1939 р. становила 5,5 млн осіб. Кількість вузів зросла із 38 у 1929 р. до 148 у 1939 р., технікумів відповідно – із 146 до 600. Хоча слід зауважити, що поряд із досягненнями в галузі освіти визрівало низка певних проблем: надмірне захоплення виробничим навчанням, згортання предметів гуманітарного циклу.

Розвиток наук в Україні координувала Всеукраїнська академія наук (з 1937 р. – АН УРСР). Її кадровий потенціал зріс від 36 дійсних членів у 1921 р. до 835 у 1939 р. У її структурі діяло понад 20 науково-дослідних інститутів. Значних результатів українські вчені досягли у галузі механіки (Д.Граве, М.Боголюбов), зварювання металів (Є.Патон), теорії космічних польотів (Ю.Кондратюк), історії (М.Грушевський, Д.Багалій, Д.Яворницький та ін.). Проте успішну роботу вчених стримували репресії, моральний тиск, некомпетентне втручання партійних органів.

Щодо літературно-мистецького життя, то з початку 30-х рр. спостерігається згортання національно-культурного відродження, припинення процесу українізації. 30-ті рр. ХХ ст. в історико-культурному контексті відомі як період “розстріляного відродження”. Трагедією для українського народу став 1937 р., коли протягом п'яти днів було розстріляно понад 1000 в'язнів Соловецького табору, серед них М.Куліш, М.Зеров, М.Вороний, М.Урган, М.Яловий, Л.Курбас та багато інших. За деякими підрахунками у роки сталінських репресій було фізично знищено понад 80 українських письменників, понад 200 перестали друкувати свої твори. Окремі не витримували ідеологічного, а іноді – фізичного тиску і змушені були писати під диктат влади, поступившись своїми

принципами та переконаннями. Якщо у 20-х рр. в українському мистецтві існували різні напрями, стилі, то у 30-ті рр. утверджується єдиний творчий метод – соціалістичний реалізм. Митці-новатори переслідувалися, піддавалися репресіям (у галузі театрального мистецтва трагічна доля спіткала керівника театру “Березіль” Л.Курбаса, в образотворчому мистецтві переслідувань зазнали М.Бойчук та його учні і послідовники). Для того, щоб повністю взяти під свій контроль літературно-мистецьке життя, творчість літераторів і митців, з ініціативи партійно-державних органів було створено Спілку письменників України, Спілку композиторів України, Спілку художників та ін. Долаючи труднощі на високому професійному рівні творили композитори Л.Ревуцький, Б.Лятошинський, К.Данькевич, художники І.Їжакевич, Ф.Кричевський, О.Шовкуненко, скульптори М.Лисенко, Г.Петрашевич, Л.Муравін. Українське кіномистецтво було представлене творами О.Довженка, І.Кавалерідзе, І.Савченка.

Таким чином, українська культура 30-х рр. мала певні здобутки, проте непоправних втрат їй завдали сталінські репресії, ідеологічний диктат, намагання партійно-державного апарату перетворити культуру на засіб ідеологічного впливу на маси.

Масштабних переслідувань у цей період зазнали також релігія і церква, проти яких влада вела безкомпромісну боротьбу під гаслом “войовничого атеїзму”. Так, під тиском властей у 1930 р. оголосила про саморозпуск УАПЦ. Унаслідок репресій загинуло 13 єпископів і архієпископів УАПЦ, живими залишилося лише двоє; з кількох десятків вищих ієрархів Руської православної церкви на кінець 30-х рр. вижили тільки четверо. У цей період в Українській РСР припинили існування близько 80% церков. Вони були або зруйновані, іноді незважаючи на високу історико-культурну цінність (Михайлівський собор у Києві), або передані під господарські потреби чи культурно-освітні заклади (клуби, музеї тощо). Це негативно вплинуло на моральний стан українського суспільства, підірвало його традиційні духовні підвалини.

Таким чином, у 30-ті рр. ХХ ст. тоталітарний режим намагався встановити всеосяжний контроль над життям українського суспільства у громадсько-політичній, духовній та культурній сферах.

Західноукраїнські землі у 20–30-ті рр. ХХ ст.

У 20–30-ті рр. ХХ ст. західноукраїнські землі входили до складу Польщі, Чехословаччини та Румунії.

До Польщі за Ризьким мирним договором (18 березня 1921 р.), підписаним між УСРР, РСФРР і Польщею, увійшли Східна Галичина та Західна Волинь. У господарському відношенні ці землі утримувалися Польщею як аграрно-сировинний придаток. 80% населення краю займалося землеробством. Промисловість була розвинена слабо. Так, на західноукраїнських землях, які становили четвертину території Польщі і де проживало 28% усього її населення, було зосереджено лише 16,6% промислових підприємств і 9,8% робітників. У 1938 р. Західна Україна виробляла лише 7 – 10% усієї промислової продукції Польщі.

У сільському господарстві краю на час його входження до Польщі понад 80% становили дрібні (до 5 га) господарства. Поряд з ними існували великі поміщицькі господарства (понад 100 га), які зосередили у своїх руках близько 45% землі. Така ситуація зумовила гострий земельний дефіцит, посилення соціальної напруги. Становище західноукраїнського селянства погіршилося і тим, що у 20–30-ті рр. польський уряд переселяє сюди значну кількість військових та цивільних колоністів-осадників, віддаючи їм кращі землі. Так до 1929 р. 77 тис. осадників отримали в Західній Україні близько 600 тис. га землі. Продуктивність сільськогосподарського виробництва була низькою, землекористування ускладнене черезсмужжям і вузькосмужжям, наявністю сервітутів. Аби виправити ситуацію в сільському господарстві польський уряд у 20–30-х рр. здійснював аграрну реформу. Згідно з реформою обмежувалася

велика земельна власність до 300 га (для східних воєводств), а земельні надлишки вилучалися за викуп, поділялися на окремі ділянки – парцели – і використовувалися для доповнення малоземельних та створення нових господарств. Реформування відбувалося на засаді приватної власності. Крім того, у процесі реформування села здійснювалася реорганізація землекористування: ліквідовувалися сервітути, здійснювалася “комасація” – об’єднання розрізнених земельних ділянок в один земельний наділ з метою усунення черезсмужжя і вузькосмужжя. Слід зазначити, що реформа привела до ряду позитивних зрушень, хоча не вирішила багатьох проблем на селі.

Помітним явищем у господарському житті Галичини і Волині була кооперація. Її характерною особливістю було те, що вона розгорталася як національно-господарський український рух. Кооперація чітку організаційну структуру і власний координаційний центр – Ревізійний союз українських Кооперативів (РСУК) у Львові. Найрозвиненішими галузями були споживча, кредитна та молочарська кооперації. У 30-ті рр. РСУК об’єднував 3455 кооперативів, з них 2360 —сільських споживчих.

У суспільно-політичній сфері польський уряд проводив політику, спрямовану на державну та національну асиміляцію українців регіону. З цією метою у 1924 р. було схвалено закон, який проголосив польську мову державною на всіх територіях II Речі Посполитої. Згодом розпочався наступ на українське шкільництво, українську видавничу справу. Ця політика Польщі спричинила опір українського населення. Виразниками його прагнень стають політичні партії. Загалом у міжвоєнний період західні українці створили 12 політичних партій різних напрямів. До лівого крила належала Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Активними її діячами були М.Заячківський, Г.Іваненко, С.Бойко та ін. Партія виступала за визволення з-під польського гніту і об’єднання Західної України з Радянською Україною. Партією центристського спрямування було Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО), до керівного складу якого входили Д.Левицький, С.Баран, О.Луцький та ін. Вони закликали українців боротися проти ополячення легальними методами, не

вдаючись до революційних методів. Провідними ідеями їхньої програми були національне самовизнання, демократія, соціальна справедливість. Під впливом УНДО перебувала значна кількість господарських об'єднань і організацій товариства “Просвіта”. Праве крило представляла Українська військова організація (УВО) на чолі з Є.Коновальцем, утворена у 1920 р. у м.Празі. Вона мала на меті підготовку антипольського повстання. Згодом, у 1929 р. представники УВО та інших організацій заснували у м.Відні Організацію українських націоналістів (ОУН). Головою проводу став Є.Коновалець. Метою діяльності ОУН було визволення українських земель з-під іноземного гніту і створення Української самостійної Соборної держави. Для досягнення мети передбачалися різноманітні засоби, у тому числі саботаж, терор щодо представників влади. Ідеологічним підґрунтям діяльності ОУН була теорія українського інтегрального націоналізму Д.Донцова. Одразу після створення власних структур на західноукраїнських землях ОУН проводить ряд експропріацій державних фондів, нападів на державні установи, акції саботажу тощо. У відповідь на це польський уряд у 1930 р. здійснив жорстоку “акцію умиротворення” – пацифікацію. Польська поліція та війська піддали репресіям жителів 800 сіл, 1739 осіб було заарештовано, було також зруйновано багато приміщень українських господарських та культурно-освітніх організацій. У відповідь на це ОУН також активізувала свою діяльність, особливо після того, як крайовий провід у Галичині очолив С.Бандера (1934). Найбільш резонансною акцією ОУН стало вбивство у 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького у м.Варшаві. Над учасниками замаху відбувся гучний судовий процес, основними фігурами на якому були С.Бандера та М.Лебідь. Ряд легальних політичних партій засуджували терористичні акти ОУН, хоча з іншого боку вона своєю діяльністю підтримувала і посилювала прагнення українців до національного визволення. ОУН була також впливовою і численною партією, напередодні Другої світової війни вона налічувала близько 20 тис. осіб.

До складу Румунії входили Північна Буковина, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії. Тут мешкали близько 790 тис.

українців. Румунські власті проводили щодо українського населення дискримінаційну політику у соціально-економічній та національно-культурній сфері. Промисловий розвиток краю гальмувався грабіжницькою політикою окупаційної влади. Так, з 1922 р. по 1929 р. на Буковині було закрито 85 підприємств і майстерень. Промислове устаткування з них часто вивозилося до Румунії. Підприємства, які лишалися, мали напівкустарний характер. У сільському господарстві внаслідок грабіжницької аграрної реформи селянські наділи в українських провінціях зменшилися утричі. Велика орендна плата призвела до масового розорення селян.

Національна політика Бухареста була спрямована на національну асиміляцію українців. Було закрито всі українські школи, переслідувалася українська церква. До 1927 р. Буковина втратила всі ознаки автономії і перетворилася на одну із румунських провінцій.

Закарпаття перебувало у складі Чехословаччини. В економічному відношенні Закарпаття також утримувалося на рівні аграрно-сировинного придатку. Питома вага промисловості в економіці краю становила лише 2%. На території Закарпаття, яка становила 5% усієї Чехословаччини було зосереджено лише 0,07% виробничих потужностей (у 136 разів менше ніж в Чехії та Моравії). В аграрному секторі розвиток господарств стримували брак інвестицій, дорогі кредити, штрафи та податки, які з 1919 р. по 1929 р. зросли у 13 разів.

Щодо політики чеських властей у суспільно-політичній та культурній сфері то вона була виваженішою і значно ліберальнішою, ніж політика Варшави чи Бухареста. На Закарпатті вільно розвивалося українське шкільництво з україномовним навчанням. Так, з 1924 р. по 1938 р. кількість початкових шкіл зросла з 525 до 851, гімназій – з 3 до 11. Вільно діяли українські партії (близько 30), громадські та культурно-просвітницькі організації. Суспільно-політичні рухи базувалися на ідеях русофільства, мадярофільства і українофільства. Українофільська течія на чолі з А.Волошиним, М. та Ю.Бращайками була найвпливовішою, особливо в середовищі світської інтелігенції, студентства. Під

її ідейним впливом діяли товариство “Просвіта”, організація “Пласт”, Асоціація українських учителів (1200 осіб).

Хоча українське населення Закарпаття мало широкі національні права, край не мав автономного статусу у складі Чехословаччини. Лише восени 1938 р. під впливом міжнародних обставин Закарпаттю було надано автономію. Після Мюнхенської угоди між Гітлером і представниками західноєвропейських держав, яка передбачала розчленування Чехословаччини, її уряд 11 жовтня 1938 р. офіційно надав автономію і визнав автономний уряд Карпатської України. Прем'єр-міністром уряду став русофіл А.Бродій. Проте 26 жовтня 1938 р. він був усунутий з посади за проугорську орієнтацію. Новим прем'єр-міністром став А.Волошин. Він розгорнув активну державотворчу діяльність. Важливим кроком стало створення власних збройних сил – “Карпатська Січ”.

12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму Карпатської України. У них взяли участь 92,5% населення. Переконливу перемогу отримали українофіли на чолі з А.Волошином.

Проте, знову на долю Закарпаття вплинули події міжнародного характеру. 6 березня 1939 р. Гітлер дав дозвіл Угорщині на окупацію Карпатської України. У ніч з 13 на 14 березня угорська армія розпочала військові дії. В умовах наступу Угорщини 15 березня 1939 р. розпочав роботу сейм Карпатської України. Він офіційно проголосив незалежність Карпатської України, обрав президентом А.Волошина, схвалив конституційний закон, який визначив державну символіку (синьо-жовтий прапор, герб з тризубом, гімн “Ще не вмерла Україна”), проголосив українську мову державною.

Проте після 5 днів запеклих боїв територію Закарпаття було окуповано угорськими військами. Після цього ще три тижні тривала партизанська боротьба, але вона не принесла успіху захисникам Карпатської України. А.Волошин разом з урядом змушений був емігрувати.

Україна у Другій світовій війні

Україна на початку Другої світової війни. Радянсько-німецькі договори 1939 р. та західноукраїнські землі. В умовах назрівання Другої світової війни фашистська Німеччина і СРСР виходячи із міжнародної ситуації, яка склалася на той час, прагнучи реалізувати свої геополітичні плани, вдаються до спроби налагодити відносини. 23 серпня 1939 р. між СРСР і Німеччиною було підписано договір про ненапад терміном на 10 років (пакт Молотова-Ріббентропа). Крім договору було підписано таємний протокол, який передбачав розмежування сфер впливу цих держав в окремих регіонах Європи. Низка положень стосувалася українських земель. Зокрема передбачалося, що у разі розмежування Польщі, кордон між СРСР і Німеччиною буде проходити по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну, тобто західноукраїнські землі мали бути приєднаними до СРСР.

Пакт Молотова–Ріббентропа і таємні протоколи до нього фактично розв’язали Гітлеру руки для початку війни. 1 вересня 1939 р. німецькі війська перейшли кордони Польщі і це стало початком Другої світової війни. 17 вересня 1939 р. частини Червоної Армії під командуванням С.Тимошенка перейшли радянсько-польський кордон і зайняли Західну Україну. 28 вересня 1939 р. було підписано радянсько-німецький договір про дружбу і кордон. За домовленістю кордон пройшов по “лінії Керзона”. Тобто, Лемківщина, Посяння, Підляшшя і Холмщина (територія 16 тис. км² і 1,2 млн населення) потрапляли під німецьку окупацію. Очевидно Сталін не наполягав на приєднанні цих етнічних українських земель, вважаючи важливішим встановлення контролю над Литвою.

22 жовтня 1939 р. відбулися вибори до Народних зборів Західної України. Народні збори ухвалили рішення про возз’єднання західноукраїнських земель із Радянською Україною у складі Союзу РСР. Верховні Ради СРСР (1 листопада) і УРСР (14 листопада) затвердили це рішення.

26 червня 1940 р. радянський уряд звернувся до уряду Румунії із заявою про повернення Радянському Союзу Бессарабії і Північної Буковини. 28 червня 1940 р. румунський уряд дав на це свою згоду. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада

СРСР ухвалила рішення включити Північну Буковину і Південну Бессарабію до складу УРСР.

Таким чином, на 1941 р. територія Радянської України збільшилася до 565 тис. км², а її населення зросло на 8809 тис. осіб.

Об'єднання українських етнічних територій у межах однієї держави стало важливою подією. Хоча слід зазначити, що це об'єднання відбулося унаслідок свавільного розмежування Європи на сфері впливу між СРСР і фашистською Німеччиною.

На включених до складу УРСР західноукраїнських землях було започатковано ряд перетворень у соціально-економічній, суспільно-політичній та культурній сферах, які мали на меті перенести сюди соціалістичний устрій. Ці перетворення ще називають “радянізацією”, оскільки вони базувалися на загальносоюзній моделі радянського суспільства. Зміни, які відбувалися у процесі “радянізації” мали суперечливий характер: з одного боку, було багато позитивного (вилучення землі у польських землевласників і передача її українським селянам, націоналізація промислових підприємств, розбудова і українізація системи освіти, значне поліпшення медичного обслуговування, ліквідація безробіття тощо), з іншого – насильницька колективізація, репресії проти багатьох національно-культурних діячів та церкви, ліквідація українських політичних партій та традиційних національно-культурних інституцій тощо. Радянська влада втілювала у життя свою політику жорстокими командно-адміністративними методами, не враховуючи місцевих особливостей, вдаючись до насилля і репресій. Так, із Західної України до віддалених районів Радянського Союзу (Сибір, Казахстан) було депортовано близько 900 тис. осіб.

Отже, входження західноукраїнських земель до складу УРСР мало важливе значення, адже вперше українці об'єдналися у межах однієї держави. Проте поряд із позитивними наслідками цього об'єднання на західноукраїнські землі був поширений сталінський тоталітарний режим із усіма його суспільними деформаціями.

Радянсько-німецька війна 1941-1945 рр. Загарбання України німецькими окупантами. 22 червня 1941 р. фашистська Німеччина без оголошення війни напала на СРСР. Три групи німецьких армій “Північ”, “Центр” і “Південь” одночасно розпочали наступ відповідно у напрямках Ленінграда, Москви та Києва. Хоча на українському напрямку Червона Армія не поступалася противнику у живій силі та техніці, а навпаки, за окремими компонентами мала перевагу, вона не змогла зупинити фашистів. Долаючи героїчний опір радянських воїнів у прикордонних боях, не зважаючи на втрати у ході запеклої танкової битви у районі Луцьк–Рівне–Дубно–Броди (23 – 29 червня 1941 р.) ворог стрімко просувався вглиб України. На інших напрямках німецька армія також швидко заглиблювалася на територію СРСР.

Раптовий напад Німеччини спричинив шок у сталінського партійно-державного керівництва. У перші дні війни воно не виявило належної оперативності, не змогло чітко зорієнтуватися у ситуації. Лише 3 липня Сталін виступив по радіо, закликавши народ дати відсіч агресору. Він назвав війну проти фашистської Німеччини та її союзників священною, Великою Вітчизняною. Перед нашою державою, народом постало життєво важливе завдання —мобілізувати всі сили і ресурси на боротьбу з ворогом. З перших днів війни в Україні розпочалася активна мобілізація: 2,5 млн громадян України було мобілізовано у діючу армію, 1,5 млн добровільно вступили до лав народного ополчення, понад 2 млн було залучено до будівництва оборонних споруд. На п'ятий день війни в УРСР було створено комісію з евакуації. З України в радянський тил було евакуйовано 3,5 млн чол., промислове обладнання 550 великих промислових підприємств, понад 6 млн голів великої рогатої худоби, велику кількість сільськогосподарської техніки.

За три тижні війни на головних напрямках окупанти просунулись углиб СРСР на 400–600 км. За цей час було повністю розгромлено 28 радянських дивізій, 72 дивізії втратили понад 50% особового складу. Головними причинами невдач Червоної Армії на початковому етапі війни були раптовість фашистського нападу, непідготовленість СРСР до війни, відсутність допомоги

іноземних держав, стратегічні прорахунки радянського військового командування, недостатнє забезпечення армії кваліфікованим командним складом, адже у роки масових репресій було знищено багато військових командирів та спеціалістів різних рангів тощо.

Найбільшими оборонними операціями Червоної Армії на території України були оборона Києва (липень–вересень 1941 р.), де ворог втратив понад 100 тис. війська, оборона м.Одеси, яка тривала 73 дні (4 серпня–16 жовтня 1943 р.) сковаючи 18 ворожих дивізій. З 30 жовтня 1941 р. по 4 липня 1942 р. тривала героїчна оборона м.Севастополя. За 8 місяців ворог втратив тут майже 300 тис. осіб. Навесні 1942 р. військово командування Червоної Армії робить ряд невдалих спроб перейти у контрнаступ. Радянські війська зазнали поразки у Криму, катастрофою завершився початий у травні 1942 р. контрнаступ на Харківському напрямку (у полон потрапило 240 тис. червоноармійців). Наприкінці червня 1942 р. фашистські війська розпочали широкомасштабний наступ. 22 липня 1942 р. після захоплення німцями м.Свердловська Ворошиловградської області вся територія УРСР потрапила під гітлерівську окупацію.

Німецький окупаційний режим ліквідував попередній адміністративно-територіальний поділ, натомість розділивши Україну на окремі частини: “Рейхскомісаріат Україна”, “Дистрикт Галичина”, “Трансністрія” і прифронтowa зона, яка мала окрему адміністрацію. Для управління цими територіями було створене спеціальне міністерство на чолі з А.Розенбергом і розгалужений адмінапарат із чіткою структурою. Окупаційна влада мала на меті: 1) максимально підпорядкувати економічний потенціал України потребам рейху. Для цього найбільші підприємства були поділені між промисловими магнатами Німеччини. На селі збереглася по суті колгоспна система, лише назву “Колгосп” змінили на “общинне господарство”, де існували кріпосницькі порядки. На селянські двори накладалося більше десяти різних податків. Українські землі мали стати німецькою колонією, надійним сировинним і продовольчим резервом; 2) забезпечити вивезення з України матеріальних, національно-

культурних цінностей тощо. Для цього було створено “Центральне торговельне бюро сходу”. З України до березня 1944 р. було вивезено 1418 тис. вагонів сільгосппродукції, вивозилося промислове устаткування, сировина для підприємств. Предметом пограбування став навіть чорнозем. З українських музеїв було вивезено понад 40 тис. цінних експонатів; 3) забезпечити людськими ресурсами потреби рейху. Уже 5 серпня 1941 р. А.Розенберг підписав наказ про введення трудової повинності на окупованих територіях. Спочатку вона поширювалася на людей віком від 18 до 45 років, потім від 14 до 65 років. Після провалу гітлерівського плану блискавичної війни окупанти почали примусове вивезення населення з окупованих територій на роботу до Німеччини. Із 2,8 млн людей, вивезених із СРСР, 2,4 млн становили вихідці з України; 4) придушити опір місцевого населення. Це досягалося шляхом репресій та кривавого терору. За час окупації в Україні було знищено доценту 250 населених пунктів, населення республіки скоротилося на 13,6 – 14,5 млн осіб. На території УРСР було створено 180 концентраційних таборів і 50 гетто. Особливих переслідувань зазнали представники так званих неповноцінних націй – цигани, євреї. Відомі масові знищення євреїв у Києві (Бабин Яр), у Харкові, Бердичеві та інших містах. На Україні загинуло понад 1 млн євреїв. Масове винищення цивільного населення здійснювалося ще й для того, щоб вивільнити “життєвий простір” для німецьких колоністів.

Таким чином, німецький окупаційний режим в Україні мав вирішити як військово-стратегічні завдання, пов’язані із веденням війни (забезпечення рейху продовольством, сировиною, матеріальними та людськими ресурсами), так і остаточно придушити опір місцевого населення, вивільнити “життєвий простір” для німецької колонізації.

Рух Опору в Україні. В Україні під час Другої світової війни можна виокремити дві основні течії руху Опору: комуністичну (радянські підпільні організації та партизанські загони) і націоналістичну (націоналістичне підпілля ОУН, “Поліська Січ” Т.Бульби–Боровця).

Радянський підпільний та партизанський рух координувався Центральним штабом партизанського руху (УШПР), створеним у червні 1942 р. на чолі із Т.Строкачем. На території України діяли партизанські з'єднання під командуванням С.Ковпака, О.Сабурова, О.Федорова, М.Наумова та ін. На 1 січня 1944 р. ці з'єднання налічували 58,5 тис. осіб. Усього у період 1941–1945 рр. в партизанських загонах воювали 180 тис. осіб. У ході бойових операцій майже третина з них загинули. Особливо активізувався радянський партизанський рух у 1943 р. Цього року партизани пустили під укіс близько 3,7 тис. ешелонів, підірвали 1469 залізничних мостів. Разом із регулярними частинами вони брали участь у звільненні багатьох населених пунктів. Отже, радянський партизанський рух зробив вагомий внесок у перемогу над окупантами.

До українського національного руху Опору можна віднести “Поліську Січ”, створену ще у серпні 1941 р. під проводом Т.Бульби–Боровця. Він сам іменував свої підрозділи Українською повстанською армією. Ці загони воювали проти підрозділів Червоної Армії, які залишалися в німецькому тилу, проти радянських партизанів, а згодом і проти німців. “Поліська Січ” налічувала 2–3 тис. бійців і діяла на Волині і в Поліссі. Спочатку вона не мала зв'язку з ОУН. Пізніше, восени 1942 р., сформувалися військові підрозділи під проводом ОУН, які отримали назву Українська повстанська армія (УПА). Днем її створення вважається 14 жовтня 1942 р. Очолив УПА Р.Шухевич (Тарас Чупринка). УПА (ОУН) була найбільш організованою і численною силою у національному русі опору. За різними даними у ній налічувалося від 30 до 100 тис. осіб. За зонами дії УПА поділялася на три групи: УПА – Північ (Волинь і Полісся), УПА – Захід (Галичина, Буковина, Закарпаття і Закерзоння) і УПА – Південь (Поділля). УПА вела військові дії проти німців та їх союзників, польських воєнізованих формувань, проти радянських партизанів, а згодом проти Червоної Армії. За статистикою лише у жовтні–листопаді 1943 р. вона провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизан. Хоча слід зауважити, що в окремих моментах УПА діяла спільно з радянськими партизанами проти німецьких

окупантів. Останній бій проти німців УПА провела 1 вересня 1944 р. у районі м.Коломиї. Після цього вона спрямовує основний удар проти радянських партизан та Червоної Армії.

Отже, народний рух Опору в Україні був розколотий на дві частини, що значно послаблювало його. Проте і комуністична течія, і націоналістична завдали значних втрат окупантам і наблизили перемогу над фашистською Німеччиною.

Визволення України. Сталінградська битва (17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р.) стала початком корінного перелому у Другій світовій війні. Після контрнаступу радянських військ у ході цієї битви було звільнено перший український населений пункт – село Півнівку на Луганщині (18 грудня 1942 р.). У ході успішного наступу до лютого 1943 р. було звільнено частину Донбасу і Харківщини, проте у березні фашисти здійснили контрнаступ і повернули частину території, знову зайняли Харків.

Після перемоги Червоної Армії на Курській дузі влітку 1943 р. ворог остаточно втратив ініціативу. Розвиваючи успіх радянські війська визволили Лівобережну Україну, вийшли до Дніпра. З вересня до початку листопада точилися битви за Дніпро, у результаті яких радянські підрозділи зайняли вигідні плацдарми. З листопада 1943 р. розпочалася Київська операція, у ході якої радянські війська форсували Дніпро і 6 листопада 1943 р. визволили Київ.

Визволивши Київ Червона Армія провела ряд успішних операцій: Корсунь-Шевченківську (24 січня – 17 лютого 1944 р.), Кримську (8 квітня – 29 серпня 1944 р.), Східно-Карпатську (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.). У ході цих операцій Україну було повністю звільнено від німецько-фашистських окупантів шляхом неймовірних зусиль армії і тилу, ціною величезних людських утрат. Так, лише у боях за визволення Західної України загинуло 527 тис. воїнів.

На звільнених українських територіях відразу розпочиналася відбудова, насамперед, народного господарства, відновлення системи освіти, охорони здоров'я. До закінчення війни основними проблемами відбудови були нестача коштів, брак робочої сили, техніки тощо. Слід зауважити, що поряд з

відбудовчими процесами на визволених територіях знову почав утверджуватись сталінський тоталітарний режим. Першими його масштабними виявами була депортація населення як одна з форм масових політичних репресій проти цілих народів. Так, за постановами ДКО СРСР схваленими у травні–червні 1944 р. з Криму були депортовані кримські татари з сім'ями, греки, болгар, вірмени. Усього з Криму було депортовано 191 тис. татар, 16 тис. греків, 12,5 тис. болгар, 10 тис. вірмен.

Велика Вітчизняна і Друга світова війна завершилися перемогою СРСР і його союзників над фашистською Німеччиною і країнами гітлерівського блоку. Український народ також доклав чимало зусиль для цієї перемоги. У лавах Червоної Армії воювали 6 млн українців. Кожен другий загинув на фронті. 2072 українці удостоєні звання Героя Радянського Союзу; українцям вручено 2,5 млн орденів і медалей із загальної кількості 7 млн. На перемогу працювали вся економіка і всі людські резерви України. Населення України як на фронті, так і в тилу, виявило масовий бойовий і трудовий героїзм. Але разом із тим за цю перемогу Україна заплатила велику ціну. За час війни та окупації фашисти зруйнували та спалили 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, вивели з ладу понад 16 тис. підприємств. Було знищено і пограбовано тисячі шкіл, музеїв, бібліотек. Лише прямі збитки заподіяні народному господарству України фашистською Німеччиною, становили 285 млрд крб. – 42% усіх військових витрат Радянського Союзу. Проте найболючіші втрати – людські. За різними даними втрати населення України у цій війні обчислюються від 7 до 10 млн осіб.

Післявоєнна відбудова і розвиток України у 1945 – середині 50-х рр.

Визначення кордонів УРСР та врегулювання територіальних питань. Одним із важливих питань повоєнного устрою Європи було визначення західних кордонів СРСР і у тому числі України. У цьому плані значне місце посідало

врегулювання територіального питання з Польщею. Польські еміграційні кола і деякі політики у самій Польщі намагалися відновити кордони, які існували до вересня 1939 р. Радянське керівництво, з одного боку, намагалося зберегти західні українські землі в складі СРСР, а з іншого – шляхом територіальних поступок хотіло підтримати прорадянські сили у Польщі. Питання кордону з Польщею було врегульоване таким чином:

- 9 вересня 1944 р. було укладено Люблінську угоду між урядом УРСР і польським Тимчасовим Комітетом Національного визволення, за якою Польщі передавалися Холмщина, Підляшшя, Посяння і Лемківщина, де проживало 800 тис. українців;

- 16 серпня 1945 р. між СРСР і Польською Республікою було укладено договір про кордон, який визначав розмежування між державами по “лінії Керзона” з відхиленням на схід на 5 – 8 км;

- у 1951 р. відбулося остаточне врегулювання кордону, коли на звернення Польщі відбувся обмін майже однаковими прикордонними ділянками у Львівській та Дрогобицькій областях.

Щодо Закарпаття, то його юридичне входження до складу УРСР закріпив договір між Чехословаччиною та СРСР, підписаний у червні 1945 р.

Кордон із Румунією остаточно визначився радянсько-румунським договором 10 лютого 1947 р. За ним Північна Буковина, Хотинщина та Ізмаїльщина залишилися в складі УРСР, тобто було підтверджено кордони, встановлені у червні 1940 р.

Таким чином, у середині 40-х рр. відбулося визначення кордонів УРСР, визнання їх світовим співтовариством. Майже всі етнічні землі об’єдналися в Українській РСР і визначилась майже повністю її територія. Остаточо завершилося формування сучасної території України у 1954 р., коли до складу УРСР було включено Крим.

Зовнішньополітична діяльність УРСР. Україна внесла значну частку у перемогу над гітлерівською Німеччиною та її союзниками, що зміцнило її міжнародний авторитет. У перше повоєнне десятиріччя вона бере активну участь

у міжнародних відносинах. Цьому також сприяло рішення пленуму ЦК ВКП(б) від 27 січня 1944 р. про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин і утворення у березні 1944 р. комісаріату закордонних справ УРСР.

Так, Україна стала одним із співзасновників і перших членів ООН (1945). На першій сесії Генеральної асамблеї ООН Україна стала членом Економічної і соціальної ради, у 1948–1944 рр. була постійним членом Ради Безпеки ООН. Делегація від УРСР приймала участь у роботі Паризької мирної конференції (у лютому 1947 р. уклала мирні договори з Італією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією та Болгарією), Дунайської конференції 1948 р. Представники від України також увійшли до Всесвітньої Ради Миру, на початку 50-х рр. представники від УРСР працювали у 16 міжнародних організаціях.

Відбудова народного господарства УРСР. Війна завдала Україні великих матеріальних і людських втрат. Народне господарство республіки також зазнало значних збитків. Із усіх промислових підприємств лише 19% лишилися непошкодженими, а промислове виробництво у 1945 р. становило лише 26% довоєнного рівня. Особливості відбудови народного господарства в УРСР: відбудова розпочиналася з відновлення важкої промисловості і військово-промислового комплексу; основним чином натиск робився на власні сили і ресурси; фінансування важкої індустрії здійснювалось за рахунок скорочення вкладень у сільське господарство, легку промисловість та соціальну сферу; відбудова здійснювалася централізовано на основі загальнодержавного плану; в економіці насаджувалась довоєнна модель розвитку народного господарства.

На відбудову важкої індустрії республіки було спрямовано 80% усіх капіталовкладень. Уже в роки першої повоєнної п'ятирічки в УРСР було відбудовано понад 20 доменних, понад 40 мартенівських печей, 46 прокатних станів; відновили роботу заводи “Запоріжсталь”, “Азовсталь”, Єнакієвський та Краматорський металургійні заводи. Обсяг валової продукції у 1946–1950 рр. збільшився у 4,4 разу і перевищив рівень 1940 р. на 15%.

Основними проблемами, які виникали у процесі відбудови, були брак коштів, нестача кваліфікованої робочої сили. Крім того, господарське становище України значно ускладнив голод 1946–1947 рр. Основними причинами голоду стали надмірно високі плани заготівель сільськогосподарської продукції, спричинені як внутрішніми потребами, так і збільшенням обсягів експорту хліба і продуктів тваринництва за кордон. Крім того ситуацію загострила посуха 1946 р. Партійно-державне керівництво проігнорувало реальну загрозу голоду і не вжило своєчасних заходів для забезпечення населення продовольством. Москва не реагувала на звернення першого секретаря КП(б)У М.Хрущова і не надавала своєчасної допомоги. Унаслідок цього в УРСР голодною смертю померло близько 800 тис. осіб.

Характерною особливістю відбудовних процесів на західноукраїнських землях було продовження “радянзації” – насаджування соціально-економічної та суспільно-політичної моделі, характерної для УРСР та СРСР довоєнного зразка. У сільському господарстві продовжувалась колективізація, яка супроводжувалася насиллям і терором. До початку 50-х рр. у західних областях було завершено колективізацію: замість 1,5 млн одноосібних господарств було утворено 4,6 тис. колгоспів і радгоспів, проте бажаних наслідків щодо підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва не відбулося. У промисловості було здійснено модернізацію виробничого потенціалу, відбудовано та споруджено близько 2,5 тис. промислових підприємств. Обсяг валової продукції у 1946–1950 рр. зріс у 3,2 рази. З’явилися нові галузі промисловості (машино - та приладобудування, взуттєва, трикотажна), було розпочато розробку нових газових та вугільних родовищ.

У духовній та культурній сферах наслідки “радянзації” були неоднозначними. З одного боку – значні успіхи у відбудові системи освіти. Так на початок 50-х рр. початковою освітою було охоплено практично всіх дітей шкільного віку, кількість учителів зросла у 6 разів, порівняно із довоєнним періодом, до кінця 50-х рр. на західноукраїнських землях функціонували 25 вузів. З іншого боку, “радянська” супроводжувалась репресіями проти УГКЦ (у

1946 р. її було об'єднано з Російською православною церквою), переслідуванням національно-свідомої української інтелігенції.

Крім того, відбудова у Західній Україні ускладнювалася боротьбою оунівського підпілля проти радянської влади. У повоєнний період воно перейшло на тактику партизанської боротьби. За офіційними даними оунівці здійснили 14,5 тис. диверсій та терористичних актів, жертвами яких стали близько 30 тис. радянських військових, працівників органів НКВС, державних, партійних працівників тощо. Крім військово-каральних операцій Радянської Армії і органів НКВС почалося масове виселення людей із районів розташування баз УПА. Із Західної України було незаконно вислано до спецтаборів понад 200 тис. осіб. У березні 1950 р. у бою біля Львова загинув командир УПА Роман Шухевич. Після цього активний опір УПА радянській владі на західноукраїнських землях практично припинився.

Отже, на початок 50-х рр. ціною великого напруження фізичних і духовних зусиль народу господарство України було практично відбудоване. Промислова продукція досягла і перевищила довоєнний рівень. Сільське господарство відбудовувалось повільнішими темпами. На початок 50-х рр. сільськогосподарське виробництво становило 91% довоєнного рівня.

Суспільно-політичне та культурне життя. У перші повоєнні роки також вирішувалася доля етнічного українського населення Лемківщини, Холмщини, Посяння та Підляшшя. Згідно з угодами від 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР та польським Тимчасовим комітетом національного визволення українці Закерзоння мали добровільно переїхати на територію УРСР. Проте до березня 1945 р. в Україну переселилася лише 81 тис. осіб, але згодом частина з них почали таємно повертатися назад. Тоді з вересня 1945 р. по серпень 1946 р. за домовленістю між радянським керівництвом і польською стороною було здійснено насильницьку депортацію українців із Закерзоння, унаслідок якої в УРСР було переселено 482 тис. осіб. Останнім етапом вирішення цього питання стала операція “Вісла” (квітень–липень 1947 р.). Суть цієї операції – насильницьке переселення українського етнічного населення Лемківщини,

Холмщини, Підляшшя і Посяння углиб Польщі на її північні та західні землі з метою асиміляції українців у польському середовищі. У ході операції із Закерзоння углиб Польщі було депортовано понад 140 тис. осіб.

У сфері культури в перші повоєнні роки ставилося першочерговим завдання відбудови системи освіти, відновлення роботи наукових, культурно-освітніх закладів та установ. Адже за роки війни в Україні було зруйновано 8104 школи, 116 вузівських корпусів, знищено і пошкоджено 9 тис. клубів, 660 кінотеатрів, понад 150 музеїв, 62 театральні приміщення.

До середини 50-х рр. в УРСР функціонувало понад 34 тис. шкіл, із 1953 р. було введено обов'язкову семирічну освіту. На цей час у республіці діяли 160 вузів і 584 технікуми. Що стосується науки, то у перше повоєнне десятиріччя було відбудовано і поновлено її матеріальну базу, розпочато роботу 29 науково-дослідних інститутів АН УРСР. Значного розвитку набули галузі насамперед пов'язані із військово-промисловим комплексом. Значний внесок у розвиток вітчизняної науки зробили академіки О.Палладін, Б.Патон. Проте розвиток науки гальмувався ідеологічним тиском, некомпетентним втручанням партійно-державного керівництва. Так, у цей час розгорнулась кампанія боротьби з “буржуазними” науками генетикою та кібернетикою (так звана “лисенківщина”). Жертвами “лисенківщини” стали академіки і професори М.Гришко, Л.Делоне, І.Поляков та ін. У галузі гуманітарних наук багато вчених зазнали переслідувань за “політичні помилки” за “низькопоклонство перед Заходом” (К.Гуслистый, М.Супруненко, О.Борщагівський та ін.).

У літературі та мистецтві провідною темою була героїчна боротьба та перемога радянського народу над фашистською Німеччиною. У літературі плідно працювали М.Рильський, П.Тичина, М.Бажан, Ю.Яновський А.Малишко та ін. Українська драматургія була представлена іменами О.Корнійчука. О.Копиленка, Л.Дмитерка, кіномистецтво – О.Довженка. Тема патріотизму українського народу під час війни і у повоєнних трудових буднях домінувала у творах художників В.Касіяна, О.Довгаля, О.Шовкуненка та ін. У перше повоєнне

десятиріччя були створені патріотичні твори українських композиторів К.Данькевича, Б.Лятошинського, М.Вериківського та інших.

Проте і літературно-мистецьке життя України зазнало жорсткого ідеологічного тиску. Сталінська тоталітарна система розглядала літературу і мистецтво, у першу чергу, як засіб ідеологічного впливу на маси. Митці, які порушували ідеологічні догми, піддавалися нищівній критиці, переслідуванням, репресіям. Під прес партійної критики, часто з трагічними наслідками, потрапили О.Довженко, О.Вишня, В.Сосюра, М.Рильський, І.Сенченко, К.Данькевич та багато інших.

Таким чином, у сфері культурного будівництва в Україні у перше повоєнне десятиріччя мали місце як певні здобутки, так і значні деформації, зумовлені природою сталінського тоталітарного режиму. Лише після смерті Сталіна у 1953 р. у суспільно-політичне та культурне життя радянського суспільства, у тому числі й України, було внесено значні корективи.

Українська РСР у період хрущовської “відлиги”

Десталінізація. 1956–1964 рр. увійшли в історію СРСР і УРСР як період десталінізації, або хрущовської “відлиги”. Хоча слід зауважити, що процес десталінізації розпочався ще у 1953 р. після смерті Сталіна. Так режим одноосібної влади було замінено на колективне керівництво, у 1954 р. було реформовано органи НКВС, розпочався процес реабілітації жертв безпідставних масових репресій тощо. Помітною подією початкового періоду демократизації радянського суспільства була передача Криму Україні на основі Указу Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1934 р. “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР”. Цю подію було приурочено до 300-річчя возз’єднання України з Росією.

Важливим етапом на шляху демократизації радянського суспільства став XX з’їзд КПРС (лютий 1956 р.). На закритому засіданні було заслухано доповідь

М.С.Хрущова “Про культ особи та його наслідки”. Згодом вийшла постанова ЦК КПРС “Про подолання культу особи та його наслідків”, яка визначила основні напрями, характер та зміст процесу десталінізації. Основний зміст процесу десталінізації в Україні становили:

- лібералізація суспільно-політичного життя, що виразилось у припиненні тотального терору, у відновленні демократичних принципів в управлінні державою і у стосунках між державою і суспільством;
- реабілітація жертв незаконних масових сталінських репресій, у тому числі “українських націоналістів”. До 1957 р. було повернуто понад 65 тис. депортованих членів сімей, пов’язаних із діяльністю українських націоналістів;
- перебудова партійно-державного апарату у напрямі розширення прав республіканських та місцевих органів, ширше залучення трудящих до управління державою;
- згорання боротьби з “українським націоналізмом”, уповільнення русифікації;
- розширення прав республіки в економічній, фінансовій та юридичній сферах, створення умов для її активної міжнародної діяльності. Так, якщо у 1953 р. УРСР була членом 14 міжнародних організацій, то у 1956 р. – 29;
- створення умов для розвитку української національної культури, послаблення диктату системи у духовній та культурологічній сферах.

Десталінізація привела до значних позитивних зрушень у суспільстві, однак вона була не завжди послідовною, мала незавершений характер. Зміни, які відбулися, не торкнулися основ державно-політичного устрою, не були спрямовані на ліквідацію командно-адміністративної системи. Вони не заклали основ для послідовної демократизації суспільного ладу тому не змогли попередити рецидивів тоталітаризму.

Якщо суспільство вцілому позитивно сприйняло зміни, що відбувалися у період хрущовської відлиги, то частина партійного керівництва не схвалювала

їх. Група осіб на чолі з Л.Кагановичем, В.Молотовим і Г.Маленковим навіть зробили спробу усунути М.Хрущова від влади на червневому (1957) Пленумі ЦК КПРС. Проте М.Хрущов витримав наступ сталіністів, а наступного року ще більше сконцентрував владу у своїх руках, зайнявши пост Голови Ради Міністрів СРСР.

Соціально-економічний розвиток. Щодо соціально-економічного розвитку, то УРСР на середину 50-х рр. займала провідні позиції в народно-господарському комплексі СРСР. За виробництвом окремих видів продукції Україна посіла перші місця в світі (за виробництвом чавуну – перше місце, за видобутком вугілля – друге, за виробництвом сталі – третє). Основна увага приділялася розвитку важкої індустрії та галузям оборонного комплексу. Це спричинило диспропорційність розвитку інших галузей, їх відставання. Насамперед, докорінної реконструкції вимагала легка і харчова промисловість.

Для піднесення ефективності промислового виробництва було здійснено низку реформ у сфері планування та управління у напрямку децентралізації, було значно скорочено управлінський апарат. Так, у лютому 1957 р. замість вертикального галузевого управління промисловістю було запроваджено систему раднаргоспів, які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю та будівництвом. В УРСР було створено 11 раднаргоспів. Майже всю промисловість було переведено у підпорядкування Ради Міністрів УРСР. Особлива увага приділялася забезпеченню населення товарами споживання. Це сприяло покращенню умов життя людей. Так, у часи правління М.Хрущова у побут увійшли телевізори, холодильники, пральні машини, автомобілі. У другій половині 50-х – на початку 60-х рр. велося активне житлове будівництво, що значно послабило гостроту житлової проблеми.

У сільському господарстві було також проведено ряд важливих реформ, початок яким поклав вересневий (1953) Пленум ЦК КПРС. Ці реформи передбачали підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію (з 1952 р. до 1958 р. ціни на зерно зросли майже у 7 разів, на м'ясо – у 5,5 разу); створення умов для розвитку особистих господарств колгоспників (знижено

податки), розширення самостійності колгоспів і радгоспів у плануванні та організації виробництва. Крім того, значно було збільшено капіталовкладення у сільське господарство, зміцнено його матеріально-технічну базу. Це все дало позитивні результати. Так, у 1954–1958 рр. валова продукція сільського господарства зросла на 35,3%.

Проте на розвитку аграрного сектору негативно відбилося впровадження “надпрограм”, необхідність яких не завжди була виправдана. Такими “надпрограмами” було освоєння цілинних земель Сибіру і Казахстану (з 1954 р.), значне розширення площ під посів кукурудзи, форсована програма розвитку тваринництва з метою наздогнати Америку за виробництвом молока, м’яса і масла. Ці “надпрограми” призвели до розбалансування матеріальних та людських ресурсів у сільському господарстві, спрямували його на екстенсивний шлях розвитку, тому починаючи з 1958 р. у сільськогосподарському виробництві в УРСР почався спад.

Духовне та культурне життя. Хрущовська “відлига” позитивно вплинула на морально-духовну атмосферу у суспільстві, стимулювала національно-культурне життя в Україні. У галузі освіти у 1958 р. було проголошено курс на її реформування з метою подолати відірваність шкіл та вузів від життя. Реформа націлювала на поєднання загальноосвітнього та політехнічного навчання. Було введено обов’язкову 8-річну освіту. У 1959 р. Верховною Радою України було схвалено закон, який надавав право батькам обирати для своїх дітей мову навчання. В умовах ідеологічного диктату у сфері національних відносин цей закон став своєрідним інструментом для русифікації освіти. Так у 60-х рр. в обласних центрах України українських шкіл було 28%, а російських – 72%. Щодо розвитку науки, то провідним науковим центром і надалі залишалася Академія наук, яка об’єднувала у своїй структурі близько 80 науково-дослідних установ. Загальна кількість науковців у 1960 р. становила 46 тис. осіб. Пріоритетне значення мав розвиток наук, пов’язаних із науково-технічним прогресом – теоретична фізика, радіофізика, кібернетика, квантова електроніка та ін.

У літературно-мистецькому житті найпомітнішим явищем стала творчість “шестидесятників” – митців, які намагалися відійти від ідеологічних догм та стереотипів у літературі та мистецтві, вийти за межі традиційних форм, виступали за національно-культурне відродження українського народу. Серед “шестидесятників” були письменники, поети, художники, музиканти, вчені. Найпомітнішими постатями у русі “шестидесятників” були В.Симоненко, І.Світличний, Л.Костенко, М.Вінграновський, А.Горська, О.Заливаха, В.Зарецький та багато інших. “Шестидесятники” об’єднувалися у клуби творчої молоді (у Києві – “Супутник”, у Львові – “Пролісок”). Президентом клубу “Супутник” став Л.Танюк, “Пролісок” очолював М.Косів. Члени клубів організовували творчі вечори, “самвидавом” поширювали свої твори, проводили круглі столи, конференції з питань статусу української мови.

Українське музичне мистецтво цього періоду було представлене іменами Б.Лятошинського, С.Людкевича, Георгія і Платона Майбород. У галузі образотворчого мистецтва плідно працювали О.Шовкуненко, М.Бокій, Т.Яблонська, яка у своїй творчості намагалася відродити традиції українського народного живопису.

У період “відлиги” в Україні діяло близько 70 професійних театрів. Видатними майстрами сцени були Н.Ужвій, Ю.Мажуга, М.Яковченко та інші. Помітною подією в кіномистецтві був вихід на екран картини І.Савченка “Тарас Шевченко”. Українське кіномистецтво представляли режисери С.Параджанов, Ю.Ілленко, кіноактори Г.Юра, Ю.Шумський, М.Гринько, К.Степанков.

Проте з початку 60-х рр. партійно-державне керівництво, особисто М.Хрущов розпочали відкриту боротьбу з будь-якими новаціями у літературі та мистецтві, переслідування представників окремих напрямів у культурі (модернізм, абстракціонізм та ін.). Це ще раз підкреслює непослідовність і незавершеність демократичних процесів започаткованих “відлигою”.

Дисидентство в УРСР. Нові вияви тоталітаризму у національно-культурній, духовній сфері зумовлювали зародження українського опозиційного руху. Так, наприкінці 50-х р. в УРСР виникає дисидентство. Дисиденти – у

перекладі з латині “незгодні” – всупереч усталеним у суспільстві ідеологічним догмам намагалися відстояти власні погляди на ті чи інші питання суспільного розвитку. В Україні дисиденти створили групи та організації, які ставили за мету ліквідувати диктат союзного центру, забезпечити сприятливі умови для вільного розвитку української культури, повноправного функціонування української мови тощо. Найвідомішими дисидентськими організаціями були Об’єднана партія звільнення України (1953–1959), Український національний комітет, Український національний фронт, Український робітничо-селянський союз на чолі із Л.Лук’яненком, створений у 1959 р. Союз ставив за мету вихід України з СРСР мирним шляхом. До цієї організації входили представники інтелігенції, студенти, робітники. Вони поширювали нелегальну літературу, видавали часописи, журнали, підтримували зв’язки з іншими дисидентськими організаціями. У 1961 р. органами держбезпеки були заарештовані Л.Лук’яненко, І.Кандиба, С.Вирун та ін. У травні 1961 р. у Львові відбувся закритий судовий процес над членами Українського робітничо-селянського союзу. За “зраду Батьківщині” Л.Лук’яненко був засуджений до розстрілу, який потім замінили 15-річним засланням.

Слід зауважити, що наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. дисидентський рух тільки зароджувався. Пізніше він набув чіткіших організаційних форм та спрямування.

***Україна в період загострення кризи радянської системи
(1965–1985 рр.)***

Жовтневий (1964) Пленум ЦК КПРС змістив з посади М.Хрущова, до влади прийшов Л.І.Брежнєв. Зі зміною керівництва згортаються реформи, започатковані М.Хрущовим у суспільно-політичній, соціально-економічній та культурологічній сферах. У суспільстві починають виявлятися негативні тенденції, накопичуються кризові явища. Цей період в історичній літературі часто називають “застійним”.

У суспільно-політичній сфері це виявилось так:

- перетворення КПРС на правлячу партію, злиття партійного і державного керівництва і фактичний перехід функцій державного управління до партійних структур. Комуністичну партію України у цей період очолювали П.Шелест (1963–1972) та В.Щербицький (1972–1989). Вони відстоювали різні моделі розвитку республіки: П.Шелест – автономістську, яка передбачала розширення прав республіки (республіканський госпрозрахунок, більша незалежність республіканських структур у господарських питаннях), а В.Щербицький – централістську – орієнтовану на повне підпорядкування республіки центру. У партійному керівництві в центрі і у республіках спостерігається відхід від демократичних принципів керівництва до авторитарних. Зовнішніми ознаками цього було відновлення “вождизму”, формування культу вищих партійних вождів. В історичній літературі їх називають “неосталіністами”, тому що вони по суті відродили сталінську модель управління державою, перейняли сталінські методи керівництва, намагалися приховати від суспільства жахливі наслідки культу особи Сталіна, ревізувати рішення XX з’їзду КПРС;
- реальне народовладдя було підмінене формальним представництвом трудящих у радах, громадські організації втратили самостійність, відбулося фактичне їх одержавлення;

- до небачених раніше масштабів зріс бюрократичний апарат і у 80-х рр. сягнув 18 млн осіб (це більше ніж було в СРСР працездатного селянства);
- відбулося згортання гласності, монополізація державного права на інформацію. До 1985 р. кількість газет, що виходили у республіці скоротилася майже удвічі, порівняно з 1960 р.

У *соціально-економічній сфері* спостерігається зниження темпів росту продуктивності праці (із 6,9% у 1961–1965 рр. до 3,5% у 1981-1985 рр.), за темпами зростання обсягів промислової продукції республіка посідала лише 13 місце в СРСР і таке саме місце за темпами збільшення валової продукції сільського господарства. Основними причинами кризових явищ у народному господарстві були екстенсивні методи ведення господарства, командно-адміністративні методи управління, відсутність матеріального стимулювання, морально і фізично застаріла виробнича база, низькі темпи впровадження результатів НТР у виробництво. За статистичними даними з 1965 по 1985 р. національний дохід в УРСР зріс більше ніж у 2,5 разу, що сприяло підвищенню життєвого рівня населення. Проте поряд із цим спостерігається падіння темпів зростання реальних доходів населення, значне відставання від Заходу за рівнем споживання на душу населення. До середини 80-х рр. у СРСР і у республіці значно загострилася житлова проблема, знизився рівень охорони здоров'я, що призвело до росту смертності, зменшення темпів природного приросту населення України у 2,2 разу. Отже, для соціально-економічного розвитку УРСР у 1965–1985 рр. характерним є накопичення кризових явищ, вияв тенденції до стагнації.

Суперечливою була ситуація у *духовній та культурній сферах* УРСР. На перший погляд, статистика свідчить про ріст кількісних показників у галузі освіти, зростання наукового потенціалу, збільшення культурно-освітніх закладів та установ. Проте освіта дедалі більше відставала від вимог часу, науково-технічного прогресу, її якість знижувалася. До того ж освіта стала об'єктом форсованої русифікації. У науці кількість працівників зросла із 46 тис. у 1960 р.

до 213 тис. осіб у 1987 р. У цей час плідно працювали М.Боголюбов, В.Глушков, Б.Патон та багато інших. Проте фінансування науки було недостатнім, бюрократичні перепони не давали можливості реалізувати на практиці відкриття українських вчених у галузі кібернетики, електроніки, хімії. У галузі суспільствознавчих наук ідеологічний диктат призвів до кон'юнктурщини, необ'єктивності. Хоча окремі вчені (М.Брайчевський, О.Апанович, Я.Дзира та ін.) намагалися у своїй роботі керуватися не ідеологічними, а науковими підходами.

У літературно-мистецькому житті, взятому у тісні ідеологічні рамки, безроздільно панував соціалістичний реалізм. Проте у цей період було створено багато талановитих творів: у літературі – романи О.Гончара “Собор”, “Циклон”, М.Стельмаха “Чотири броди”, твори П.Загребельного, Ю.Мушкетика, поезія Д.Павличка, І.Драча, Б.Олійника, Л.Костенко; у кіномистецтві – фільми “Білий птах з чорною ознакою” Ю.Ілленка, “Вавілон ХХ” І.Миколайчука, “В бій ідуть тільки “старики” Л.Бикова; у музиці – опери Г.Майбороди і В.Губаренка, пісні О.Білаша, І.Шамо, В.Івасюка у виконанні Д.Гнатюка, А.Мокренка, Ю.Гуляєва, Н.Яремчука, В.Зінкевича, С.Ротару та ін.; в образотворчому мистецтві – твори Т.Яблонської, М.Дерегуса, В.Касіяна, О.Шовкуненка; у театральному мистецтві творчих успіхів досягли В.Заклунна, А.Роговцева, Б.Ступка, М.Задніпровський та багато інших.

Особливо ідеологічний диктат у духовній та культурологічній сфері посилюється у період “маланчуківщини”, коли секретарем ЦК КПУ з ідеології став В.Маланчук, який зробив кар'єру на боротьбі з “українським націоналізмом”. У республіці тоді було запроваджено жорстку цензуру, суворий ідеологічний диктат, широко практикувалася система доносів на діячів культури, “чорні списки”, які позбавляли можливості окремих митців займатися творчістю. У цей час гоніння, переслідування зазнали письменники О.Гончар, О.Бердник, Л.Костенко та багато інших.

Кризові явища у суспільно-політичній сфері, духовному житті активізували *дисидентський рух*. Він набув чіткіших організаційних форм,

визначились основні його напрями. У 1965-1985 рр. дисидентський рух мав три течії: правозахисну, національно-демократичну і релігійну. Правозахисне дисидентство було представлене в Україні групою сприяння виконанню Гельсінських угод про права людини 1975 р. Ця організація називалась Українська Гельсінська група (УГГ). Вона утворилася у 1976 р. До її складу входило 37 осіб (П.Григоренко, Л.Лук'яненко, О.Бердник та ін.), а на чолі стояв письменник М.Руденко. УГГ діяла легально. Її члени намагалися виявляти факти порушення прав людини взагалі, національних прав і відстоювати ці права у різних інстанціях. Партійні та державні органи, КДБ одразу розпочали гоніння на членів УГГ і до 1980 р. майже $\frac{3}{4}$ складу цієї групи опинилися у в'язницях.

До національно-демократичної течії дисидентства належали І.Дзюба, В.Мороз, В.Чорновіл та ін. Вони виступали проти імперської політики центру, засуджували шовінізм і форсовану русифікацію, боролися за захист національних прав.

Релігійне дисидентство мало на меті боротьбу за дотримання свободи совісті. В Україні представники цієї течії виступали за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських громад. До цієї течії належали І.Гель, В.Романюк, Г.Вінс та ін.

Представники цих течій із самого початку брежнєвського періоду зазнали гонінь. У вересні 1965 р. Україною прокотилася значна хвиля арештів. Серед заарештованих були І.Світличний, М.і Б.Горині, М.Осадчий та ін. 4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі "Україна" відбулася акція протесту проти арештів. У ній взяли участь І.Дзюба, В.Стус, В.Чорновіл та ін. Українські дисиденти зверталися із листами до П.Шелеста, Л.Брежнєва, О.Косигіна і виражали рішучий протест проти арештів. Проте із початком 70-х рр. відбулася нова хвиля репресій. У 1972 р. були заарештовані Є.Сверстюк, В.Стус, І.Дзюба, В.Чорновіл та ін. Проте не зважаючи на арешти, ув'язнення, дисидентський рух, хоча і зменшувався чисельно, міцнів ідейно й організаційно. За підрахунками окремих дослідників він охопив близько 1000 осіб. Однак широкого розмаху і підтримки

у суспільстві цей рух не набув. Головним чином це пояснюється жорстокістю репресивних заходів влади.

Перебудова. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України

Накопичення кризових явищ у радянському суспільстві на початку 80-х рр., загострення політичних, економічних, соціальних, національних та екологічних проблем робили очевидною необхідність докорінних змін у державі. У 1985 р. частина реформаторської компартійної верхівки на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС М.Горбачовим проголосили курс на оновлення і реформування у різних сферах життєдіяльності суспільства, який отримав назву “перебудова”. Перебудова передбачала вирішення таких основних завдань: 1) прискорення соціально-економічного розвитку. Складовими завданнями цього напрямку були: інтенсифікація економіки, прискорення науково-технічного прогресу, активізація людського фактора, перебудова планування та управління економікою тощо. Курс на радикальну економічну реформу був ухвалений на червневому (1987) Пленумі ЦК КПРС; 2) демократизація політичної системи, що передбачала посилення ролі рад як органів влади, широке залучення громадськості до управління державою, розширення внутріпартійної демократії, демократизація управління народним господарством тощо; 3) гласність і широка демократія у суспільних відносинах. Одним із вагомих здобутків гласності стало відновлення історичної правди про трагічні сторінки української історії, став можливий плюралізм думок, свобода слова тощо.

В економічній сфері реформи були спрямовані на перебудову управління народним господарством, модернізацію виробничих відносин, що мало забезпечити більшу самостійність суб’єктів господарської діяльності, сприяти піднесенню ефективності виробництва. Так, було скасовано 103 республіканські органи управління, ліквідовано 14 міністерств і відомств, майже на 80 тис. осіб

скорочено управлінський апарат. Ряд підприємств та об'єднань почали практикувати орендні відносини, кооперативні форми господарювання. У 1989 р. на орендний підряд перейшли 130 підприємств промисловості, понад 100 підприємств торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування. Поширеним явищем стали кооперативи, в яких до кінця 80-х рр. працювало близько 700 тис. осіб. Хоча ці кроки привели до незначного покращення показників господарської діяльності в УРСР на тлі загальносоюзних, у соціально-економічній сфері продовжували накопичуватися кризові явища. Отже, радикальна економічна реформа не дала очікуваних результатів, навпаки наприкінці 80-х рр. спостерігався спад виробництва, погіршення добробуту населення, інфляція тощо. Восени 1990 р. були запроваджені картки споживача та купони. Загострення соціально-економічних проблем значною мірою піднесло громадську активність населення.

Каталізатором суспільних процесів стала аварія на Чорнобильській АЕС (квітень 1986 р.). З екологічної катастрофи вона перетворилася на потужний політичний чинник, який остаточно підірвав довіру до радянської системи як усередині СРСР, так і на міжнародній арені, підштовхнув до рішучіших дій у напрямку оновлення радянського суспільства.

Наприкінці 80-х рр. в Україні створюються неформальні об'єднання “Спадщина”, “Товариство Лева”, “Громада”. Помітним явищем у суспільно-політичному житті УРСР стало створення масової громадської організації – Народного руху України (НРУ). Його установчий з'їзд відбувся у вересні 1989 р. Делегати з'їзду представляли 280 тис. громадян України. Політичний плюралізм сприяв становленню багатопартійності в Україні. Першою задекларованою партією стала Українська національна партія УНП, створена у Львові (жовтень 1989 р.). Після відміни ст.6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС (березень 1990 р.) процес утворення нових партій активізувався.

У самій КПРС спостерігалася криза. Восени 1989 р. сталася зміна партійного керівництва УРСР. Першим секретарем ЦК КПУ замість В.Щербицького став В.Івашко. Розпочався масовий вихід із лав КПРС. Протягом

1990 р. кількісний склад КПУ скоротився на 10%. Усередині партії виникають окремі осередки. Одним із перших утворилося об'єднання “Демократична платформа”, яке у грудні 1990 р. вийшло зі складу КПУ і утворило Партія демократичного відродження України (ПДВУ).

Важливою подією в житті України стали вибори до Верховної Ради та місцевих Рад України (березень 1990 р.). Уперше в історії УРСР вибори відбувалися на альтернативній основі (на 450 мандатів претендували близько 3 тис. кандидатів). Помітну роль у роботі Верховної Ради відіграла демократична опозиція – Народна рада (125 депутатів). Саме з її ініціативи *16 липня 1990 р.* було схвалено *Декларацію про державний суверенітет України*.

На тлі поглиблення кризи у соціально-економічній сфері загострюється політична ситуація. Відбувається поляризація політичних сил: з одного боку консолідуються сили, які прагнуть довести перебудову до логічного завершення, перебудувати відносини між республіками СРСР на нових засадах, з іншого – активізують протидію консервативні сили. Останні зробили спробу державного перевороту у Москві 19 серпня 1991 р. Проте демократичним силам вдалося не допустити цього. Спроба перевороту значно посилила відцентрові тенденції в республіках СРСР. За цих умов Верховна Рада України *24 серпня 1991 р.* ухвалила історичний *Акт проголошення незалежності України*. 1 грудня 1991 р. відбувся референдум, який мав визначити ставлення населення України до Акта від 24 серпня 1991 р. Понад 90% громадян, які взяли участь у всенародному референдумі висловилися за незалежність України. У цей самий день відбулися вибори Президента України. Ним став Л.М.Кравчук, отримавши понад 61% голосів виборців.

Важливим кроком у становленні української державності стала зустріч у Мінську (грудень 1991 р.) лідерів Росії, України та Білорусії та їх заява про припинення дії Союзного Договору від 30 грудня 1922 р.

Таким чином Україна стала вільною, незалежною державою. Український народ, який століттями виборював право на свою державність, здобув це право у 1991 р. з проголошенням Акта проголошення незалежності України від 24

серпня 1991 р. Історичне значення цієї події полягає у тому, що вона увінчала успіхом одвічне прагнення і багатовікову боротьбу українського народу за державність та незалежність.

Україна у період незалежності

Державно-політичне життя. Проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України та підтвердження його на всенародному референдумі 1 грудня 1991 р. започаткували нову епоху в історії українського народу. Перед молодією Українською державою постав ряд важливих і відповідальних завдань, основними з яких були створення власних державних інституцій та атрибутів, формування владних структур, законодавства, визначення стратегічних орієнтирів у внутрішній та зовнішній політиці.

Початок державотворчим процесам поклав Акт проголошення незалежності України, в якому декларувався принцип неподільності і недоторканності території України, містилось положення про те, що з моменту схвалення Акта на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. 8 жовтня 1991 р. Верховна Рада схвалила Закон “Про громадянство України”, згідно з яким громадянство могли отримати всі, хто проживав на території України. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. гарантувала всім громадянам і всім народам республіки рівні громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права. 4 листопада 1991 р. Верховною Радою було схвалено Закон “Про державний кордон України”, який проголошував недоторканність кордонів, визначав порядок їх охорони і правила перетинання. Важливим етапом на шляху становлення незалежної України став Закон “Про Збройні сили України” від 6 грудня 1991 р., адже наявність власних збройних сил є важливим атрибутом держави, гарантом її безпеки. У січні–лютому 1992 р. Верховна Рада затвердила як державну українську національну символіку такі атрибути: державним прапором став

синьо-жовтий стяг, гербом – тризуб, а гімном – мелодія М. Вербицького на слова П.Чубинського “Ще не вмерла Україна”. Сам текст гімну було затверджений парламентом України у січні 2001 р. У 1992 р. на території з України започатковано обіг власної грошової одиниці у вигляді купонів, а 2 вересня 1996 р. Указом Президента запроваджено національну валюту – гривню.

Важливою складовою українського державотворення став конституційний процес – опрацювання проекту, обговорення та схвалення Конституції України. Він тривав понад 5 років. Ще у жовтні 1990 р. Верховною Радою УРСР було створено Конституційну комісію для підготовки проекту нової Конституції. Наприкінці 1991 – на початку 1992 рр. проект було підготовлено і після детальної експертизи та обговорення у Верховній Раді винесено на всенародне обговорення, що тривало з 15 липня до 1 грудня 1992 р. Після обговорення до проекту було внесено багато змін. Проте через політичне протистояння у парламенті Верховна Рада не затвердила новий проект. У вересні 1994 р. було сформовано нову Конституційну комісію. Необхідність розмежування повноважень між Президентом і Верховною Радою змусила Президента активізувати конституційний процес. Важливим кроком у цьому напрямі став Конституційний договір від 8 червня 1995 р., який дещо розширив повноваження Президента й Уряду. Договір мав діяти до схвалення Конституції. 19 червня 1995 р. було створено робочу групу Конституційної комісії, яка мала скоординувати всі альтернативні проекти і підготувати узгоджений проект Конституції України. Робота тривала майже рік і *28 червня 1996 р.* Верховна Рада ухвалила Конституцію України. Основний Закон визначив основні контури державно-політичної системи України.

Важливим завданням у контексті державотворення було створення ефективної системи законодавчої, виконавчої та судової влади. Її формування розпочалося одразу після проголошення незалежності України, основні принципи функціонування різних гілок влади закріплені у Конституції. Хоча слід зауважити, що і донині триває пошук найефективнішої моделі. *Законодавча влада* в Україні представлена Верховною Радою, яка обирається населенням

держави на 4 роки. До неї входять 450 депутатів. До 1994 р. в Україні діяла Верховна Рада першого скликання (1990). У період незалежності парламент обирався чотири рази – у 1994, 1998, 2002 та у 2006 рр.

Вибори у 1994 р. проводилися за мажоритарною системою. До Парламенту було обрано 338 народних депутатів. До середини літа у ньому сформувалося 9 депутатських фракцій і груп. Основним доробком цієї Верховної Ради було схвалення Конституції України та понад 750 законів. До Верховної Ради наступного скликання вибори відбувалися за мажоритарно-пропорційною системою. 225 місць відводились депутатам від політичних партій, решта – “мажоритарникам”. Керівні посади у Верховній Раді цього скликання зайняли представники “лівих” сил, що посилювало в ній політичне та ідеологічне протистояння, робило її роботу малоефективною. Основною причиною, що заважала ефективній роботі парламенту, була відсутність у ньому постійно діючої більшості. Прагнучи уникнути розпуску парламенту, 13 січня 2000 р. у Верховній Раді було сформовано парламентську більшість із 237 депутатів. 21 січня в Українському домі на засіданні більшості було схвалено рішення про зміну керівництва Парламенту. Замість О.Ткаченка Головою Верховної Ради було обрано І.Плюща, заступниками – В.Медведчука та І.Гавриша. 2000 р. виявився дуже ефективним у роботі Верховної Ради, – було прийнято 333 закони, ратифіковано 86 міжнародних угод.

31 березня 2002 р. відбулися вибори до Верховної Ради України четвертого скликання. Вони проходили згідно із Законом України “Про вибори народних депутатів України” від 18 жовтня 2001 р., який передбачав обрання депутатів на змішаній, пропорційно-мажоритарній основі. Особливістю цієї виборчої кампанії було те, що попередні виборів окремі політичні сили об’єдналися у блоки, найпотужнішими з яких стали “Наша Україна”, “За єдину Україну”, “Блок Юлії Тимошенко”. Вони становили серйозну конкуренцію впливовим політичним партіям, у тому числі Компартії України (КПУ), Соціалістичній партії України (СоцПУ), Соціал-демократичній партії України (об’єднаній) (СДПУ(о)). Найбільшу кількість голосів – 23,57% – отримав блок “Наша Україна”

на чолі з В.Ющенком, на другій позиції опинилися комуністи – 19,98% голосів, за ними блоки – “За єдину Україну” – 1,77% і “Блок Юлії Тимошенко” – 7,26% голосів виборців. Загалом до нового парламенту ввійшли представники 10 політичних сил. Найбільше мандатів – 112 – здобув блок “Наша Україна”, за ним – блок “За єдину Україну” – 101 мандат. Компартія України здобула 65 мандатів, СДПУ(о) – 24, СоцПУ – 23, “Блок Юлії Тимошенко” – 22 мандати.

У процесі політичної структуризації Верховної Ради у ній сформувалися дві основні сили – парламентська більшість та опозиція. Опозиційні сили сформували фракції “Наша Україна”, КПУ, СоцПУ та “Блок Юлії Тимошенко”. Основним предметом суперечок у парламенті стало питання політичної реформи в Україні.

Найвищою посадовою особою і головою виконавчої влади є Президент. Свої повноваження він реалізує через Уряд та систему центральних і місцевих органів виконавчої влади. Він є представником держави, гарантом її суверенітету, територіальної цілісності, гарантом дотримання у державі конституційних прав і свобод, Верховним головнокомандувачем Збройних сил України, очолює Раду національної безпеки. Президент обирається всенародним голосуванням на 5 років. Згідно з Конституцією України Президент не може обиратися більш як на два терміни. Першим президентом незалежної України у 1991 р. був обраний Л.М. Кравчук. На президентських виборах 1994 і 1999 рр., що проводились на альтернативній основі, перемогу отримав Л.Д. Кучма.

У системі органів виконавчої влади основний орган – Кабінет Міністрів, який є відповідальним перед Президентом і підзвітний Парламенту. Кабінет Міністрів розробляє та вирішує практичні питання соціально-економічного розвитку, забезпечує належний стан обороноздатності, національної безпеки країни тощо. На чолі Кабінету міністрів перебуває Прем’єр-міністр, який призначається Президентом за погодженням із Верховною Радою. Із 1990 р. до листопада 2002 р. десять разів обиралися голови Кабінету Міністрів. У листопаді 2002 р. головою Уряду було затверджено В.Януковича. На місцях виконавчу владу здійснюють державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

Судова влада належить виключно судам, які є незалежними від будь-яких владних структур і посадових осіб та підпорядковані виключно закону. Основними ланками судової системи є Верховний суд України, загальні, арбітражні та військові суди. Окреме місце посідає Конституційний Суд, створений у 1992 р., який вирішує питання відповідності законів та інших правових актів Конституції України. За точним виконанням законів стежать органи прокуратури, які діють на підставі Закону України “Про прокуратуру”.

Основними тенденціями розвитку політичної системи незалежної України стали:

- розширення громадянських, політичних, економічних прав і свобод населення, хоча не завжди створюються умови для їх реалізації;
- формування багатопартійності (у 2000 р. було зареєстровано понад 100 політичних партій);
- групування партій в об'єднання та блоки залежно від їх ідеології, стратегії, тактики, конкретної політичної ситуації тощо;
- розширення сфер партійного впливу, поєднання ними політичної та економічної діяльності.

З одного боку, наявність багатьох партій свідчить про демократичність політичної системи України. Проте, з іншого боку – така велика їх кількість дезорганізовує суспільство, заважає процесу його політичної структуризації. Діяльність партій із різними, часто протилежними, ідеологічними орієнтирами в умовах низької політичної культури суспільства спричинює загострення політичної ситуації, стримує процес консолідації суспільства.

Соціально-економічний розвиток України в умовах незалежності. Одним із ключових завдань, які постали перед українською економікою – це впровадження ринкової системи господарювання. На першому етапі реформування (1991 – 1994) характерними були лібералізація цін, роздержавлення внутрішньої торгівлі, початок приватизації, реорганізація фінансової системи, активізація зовнішньо-економічної діяльності. Проте ці кроки не завжди здійснювалися послідовно і не дали бажаного ефекту, навпаки

призвели до наростання кризових явищ. Основними з них були спад виробництва у промисловості та сільському господарстві, стрімкий ріст цін, інфляція, безробіття, “тінізація” економіки. У цей період спостерігається різке падіння добробуту населення, основна маса якого (64%) після лібералізації цін 1992 р. опинилася за межею бідності. Різко знизилася заробітна плата, купівельна спроможність зменшилася у 5 разів.

Новий імпульс реформуванню української економіки було надано після обрання президентом Л.Кучми у 1994 р. 11 жовтня 1994 р. він виступив у верховній Раді й окреслив головні напрями соціально-економічної стратегії. Найважливішими з них були стабілізація грошово-фінансової системи, приватизація майна державних підприємств, структурна перебудова господарсько-економічного комплексу з наданням пріоритету наукоємним і високотехнологічним галузям промисловості. Передбачалося також і реформування аграрного сектору. Шляхи перетворень на селі були визначені Указом Президента “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”, виданим у листопаді 1994 р. Указ передбачав приватизацію землі і майна колгоспів та радгоспів шляхом виділення селянам земельних і майнових паїв і надання права вільно розпоряджатися ними. В аграрному комплексі мали співіснувати різні форми власності – державна, колективна і приватна.

Найважливішим заходом для оздоровлення фінансової системи стало запровадження національної валюти – гривні (1996) і стабілізація грошової системи. Головним наслідком цього кроку стало стрімке падіння темпів інфляції, що створювало передумови для виходу з кризи.

Проте в секторі економіки реформи впроваджувалися повільно. Основним позитивним наслідком стало уповільнення темпів спаду виробництва. Лише у 1999 р. з’явилися ознаки економічної стабілізації, зокрема було зупинено падіння рівня валового внутрішнього продукту, зменшився дефіцит державного бюджету, а у промисловості навіть зросли обсяги виробництва на 4,3%. Важливим наслідком реформування системи управління народним

господарством став перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки. Позитивні зрушення у промисловості пов'язані також з реформуванням відносин власності. На 2000 р. було приватизовано понад 65% підприємств, які виробляють понад 70% загального обсягу промислової продукції. Проте реальні надходження до бюджету від приватизації були незначними. До квітня 2005 р. за 12 років приватизації замість 200 млрд. грн.. держбюджет отримав лише 15 – 16 млрд. грн.. Хоча слід зауважити, що приватизація здійснювалася не завжди чесно і прозоро. В окремих випадках траплялися серйозні порушення законодавства, тому після „помаранчевої” революції нова влада поставила питання про повернення у державну власність незаконно приватизованих підприємств. За попередніми даними реприватизації підлягали біля трьох тисяч підприємств, згодом їх список скоротився до кількох десятків. Предметом особливої уваги став металургійний комбінат „Криворіжсталь”, значна частина населення не отримала реальної користі від приватизації. Частина людей за незначні кошти збули свої приватизаційні сертифікати і практично втратили право на свою частину державного майна. Інші, навіть при умові вкладення сертифікатів у підприємства не отримують жодних дивідендів. Що стосується сільського господарства, то до кінця 90-х рр. воно опинилося в кризовому стані: реформи просувалися повільно, понад 85% колгоспів, що збереглися, були збитковими. У грудні 1999 р. вийшов Указ Президента “Про невідкладні заходи щодо прискорення аграрного сектора економіки”. Він орієнтував на радикальну реформу всіх колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю і майно, різноманітність типів сільськогосподарських підприємств. Протягом 2000 р. демонтаж колгоспно-радгоспної системи було практично завершено. Позитивним результатом цих реформ було те, що в Україні зростає частка високопродуктивних фермерських, орендно-приватних, акціонерно-пайових та інших сільськогосподарських підприємств, які поступово стають основою аграрної системи України. Хоча слід зауважити, що в аграрному секторі залишається ще багато невирішених проблем: повільно відбувається оновлення

виробничих фондів, відчутним є брак внутрішніх та зовнішніх інвестицій, недостатньою є підтримка сільських товаровиробників державою, відсутність матеріальних і моральних стимулів для сільських трудівників. На сучасному етапі основним завданням, яке стоїть перед українським селом є забезпечення держави хлібом. У цьому плані намітились позитивні тенденції. У 2002 р. в Україні було зібрано понад 38 млн тонн зернових, з яких понад 10 млн тонн передбачалося експортувати. Проте через складні кліматичні умови урожай зернових у 2003 р. був в 1,9 разу нижчим. У 2004, 2005 рр. ситуація дещо стабілізувалась. 2006 р. проголошений в Україні Роком села. У зв'язку із цим на державному рівні планується комплекс заходів, які мають значно покращити ситуацію в аграрному секторі.

Загалом для економіки незалежної України на сучасному етапі характерні як позитивні зрушення, так і невирішеність багатьох проблем. Так після десятирічного економічного спаду, у 2000 – 2003 рр. зростання ВВП становило 33,1 %. Темпи його приросту в 2002 р. у 2,5 разу перевищили аналогічний показник у країнах Євросоюзу. У 2004 р. приріст ВВП склав понад 12 %, у 2005 р. цей показник знизився і становив 2,4 % порівняно з 2004 р. Нині в Україні створена розвинена кредитно-банківська система. На 2000 р. у цій сфері діяли понад 200 банків, частина яких працює за участю іноземного капіталу. На 1 березня 2002 р. валютні резерви Нацбанку України склали понад 3 млрд. доларів, банківські вклади фізичних осіб виросли до 970 млн доларів. Станом на 1 квітня 2006 р. до Державного реєстру внесено 188 банків. За I кв. 2006 р. активи українських банків зросли на 6,4 % і становлять 227495,0 млн грн.. Значно активізувалася зовнішньоторговельна діяльність України. Нині вона підтримує торговельні відносини з понад 190 країн світу. Поступово зростають обсяги іноземних інвестицій в українську економіку. Але разом із тим залишається ряд серйозних проблем. Головними серед них є наявність структурних деформацій (значна перевага енерго-, капітало- та трудомістких галузей), тінізація та криміналізація економіки, брак інвестицій, нестабільність на ринку енергоносіїв, незавершеність та непослідовність реформ, невирішеність

соціальних проблем. У соціальній сфері головним лишається питання підвищення добробуту населення, адже за оцінкою Світового банку у 2000 р. Україна була віднесена до найбідніших держав світу. У 2002 р. зазначалось, що середній рівень заробітної плати становить 378 грн., що на 21,6% більше від прожиткового мінімуму, хоча за світовими стандартами заробітна плата має бути у 2 – 3 рази більшою. Понад 80% населення вважають себе бідними. Тому цілком закономірно, що при виробленні стратегії економічного та соціального розвитку України на перспективу одним із пріоритетних завдань визначено. переорієнтацію економічної політики на задоволення соціальних потреб .

Розвиток культури. Духовне життя. Із проголошенням незалежності в Україні склалися нові умови для розвитку культури. По-перше, вона позбулася ідеологічного диктату та партійно-державного контролю, по-друге, в культурному та духовному житті почали утверджуватися демократизм, плюралізм, загальнолюдські цінності, по-третє, стали відроджуватися і входити у повсякденний побут національні культурні традиції.

Важливим документом, який визначив основні напрями розвитку національної культури, стали “Основи законодавства про культуру”, ухвалені Верховною Радою 19 лютого 1992 р. Після цього було схвалено ще низку документів, спрямованих на сприяння розвитку окремих галузей культури: “Про охорону культурної спадщини”, “Про музеї та музейну справу”, “Про кінематограф” та багато інших.

Одним із найважливіших завдань у сфері культурного будівництва стало створення системи національної освіти. У 1993 р. Кабінет Міністрів ухвалив Державну програму розвитку освіти “Освіта, Україна ХХІ століття”. Ця програма передбачала реконструкцію попередньої системи і визначала стратегію розвитку освіти на перспективу. Вона мала на меті виробити державні стандарти освіти, забезпечити гармонійне поєднання гуманітарної та природничо-математичної підготовки, впровадження української мови в усіх навчально-виховних закладах, розвиток різних форм шкільної освіти, які б ураховували потреби суспільства, інтереси та здібності учнів тощо. Проте цю програму у

повному обсязі реалізувати не вдалося. Навпаки, у середині 90-х рр. освіта потрапила у кризову ситуацію. Поліпшити стан справ у освітній галузі мала “Концепція 12-річної середньої загальноосвітньої школи”, прийнята у 2000 р. Основними орієнтирами у навчальному процесі визначалися демократизація, індивідуалізація та прагматизація. Одним із нововведень стало запровадження у 2002 р. 12-ти бальної шкали оцінювання знань. Нині в галузі освіти основними позитивними зрушеннями є збільшення кількості середніх загальноосвітніх закладів, створення закладів нового типу – ліцеїв, гімназій, колегіумів, приватних шкіл, ширше впровадження української мови.

Щодо професійно-технічних навчальних закладів, то їхня кількість у цей період істотно зменшилась. Це пов'язано зі спадом у промисловості і скороченням робочих місць.

У системі вищої освіти навпаки спостерігається тенденція до збільшення кількості навчальних закладів різних типів. Нині в Україні діє понад 300 вузів III і IV рівнів акредитації, серед них 14 класичних і 45 технічних та галузевих університетів, 30 академій. Проте в освітній галузі накопичилося чимало проблем, головними з яких є недостатнє фінансування, низький рівень оплати праці науково-технічних працівників, учителів, застаріла матеріальна база, повільне впровадження новітніх технологій тощо.

Незалежна Україна має також потужний науковий потенціал. Основними науковими центрами є Національна академія наук України та 5 українських академій наук – аграрна, педагогічна, медична, мистецтв та академія права. У них нині працює понад 200 академіків, близько 300 членів-кореспондентів. Українські вчені є авторами унікальних наукових розробок у галузі матеріалознавства, фізики, електроніки, медицини, вони беруть участь у багатьох міжнародних проектах. Проілюструвати здобутки вітчизняних науковців та винахідників можуть такі дані: за останні десять років у Міжнародній асоціації авторів наукових відкриттів зареєстровано понад 200 відкриттів, 25 із них належать українським ученим. Проте поряд із певними здобутками мають місце ряд негативних тенденцій: зменшення фінансування

науки державою, відсутність матеріальних стимулів для науковців, які спонукають їх до виїзду за кордон, зміни роду занять, зниження ефективності роботи наукових установ тощо.

Для літературно-мистецького життя в незалежній Україні характерними є такі явища:

- утвердження плюралізму, різноманітність жанрів, напрямів, літературних та мистецьких форм;
- виникнення нових літературних і мистецьких груп, об'єднань, асоціацій („Нова генерація”, „Нова література”, ПЕН-центр та ін.);
- широка популяризація національно-культурної спадщини, публікація творів українських авторів, які з відомих причин раніше не друкувалися.

Сучасна українська література представлена творами Ю.Андруховича, В.Діброви, Ю.Покальчука та інших, популярне музичне мистецтво – гуртами „ВВ”, „Океан Ельзи”, „Піккардійська терція”, відомими виконавцями Т.Повалій, О.Пономарьовим, І.Білик та ін. Одними із кращих українських театральних акторів є Б.Ступка, А.Хостікоєв, Б.Бенюк, Л.Задніпровський та ін. Нині в Україні діють близько 130 професійних театрів і театрів-студій. Поступово відновлюють роботу 5 українських державних кіностудій. Показовим є те, що кінорежисери працюють над українською тематикою. Цікавим у цьому контексті є постановочний проект кіностудії імені О.Довженка „Молитва про Мазепу” (режисер Ю.Ілленко).

Сьогодні також варто відзначити певні здобутки України у галузі фізичної культури і спорту. Світове визнання для України здобули О.Баюл, брати Володимир та Віталій Кличко, Я.Клочкова та багато інших.

Проте на розвитку української культури негативно позначились недостатнє, за залишковим принципом фінансування з державного бюджету, скорочення мережі культурноосвітніх закладів та установ, надмірна комерціалізація, особливо у випадках, коли естетичні ідеали приносяться у жертву фінансовим інтересам.

Важливе місце у духовній сфері суспільства посідає церковно-релігійне життя. Характерними його особливостями на сучасному етапі є:

- забезпечення державою гарантії свободи совісті;
- посилення релігійності населення;
- збільшення кількості релігійних громад, поширення нетрадиційних культів та вірувань;
- розкол у православ'ї, яке в Україні поділилося на три конфесії: Українська православна церква Київського патріархату, Українська православна церква Московського патріархату й Українська автокефальна православна церква. Ця обставина породжує протистояння на конфесійній основі, стримує процес консолідації суспільства.

Незалежна Україна на міжнародній арені. Після проголошення незалежності Україна стала повноправним суб'єктом міжнародних відносин. Першими незалежну Україну визнали Канада і Польща (2 грудня 1991 р.), Угорщина (3 грудня 1991 р.), Латвія, Литва, Болгарія, Аргентина (4 грудня 1991 р.) та ін. У перші роки існування молодої Української держави її суверенітет визнали понад 150 країн світу, дипломатичні відносини було встановлено із 153 державами.

Основні напрями і засади зовнішньої політики України було визначено схваленими 2 липня 1993 р. Верховною Радою „Основними напрямками зовнішньої політики України”. Цим документом було задекларовано миролюбність, відкритість, дотримання норм міжнародного права, невтручання у внутрішні справи інших держав тощо.

На сучасному етапі можна виділити такі основні вектори зовнішньополітичної діяльності України:

- 1) *співпраця з міжнародними організаціями, союзами і блоками.* Уже у 1992 р. Україна стала членом Міжнародного валютного фонду, Світового банку реконструкції і розвитку, у 1995 р. увійшла до Ради Європи. У 2000 – 2001 рр. Україна була включена як непостійний член до Ради Безпеки ООН. Українська держава входить до складу таких

організацій як Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), об'єднання ГУУАМ (Грузія, Узбекистан, Україна, Азербайджан, Молдова). У 1994 р. Україна підписала угоду з НАТО у рамках програми „Партнерство заради миру”. Як відомо, Україна взяла участь у ряді миротворчих місій, останньою з яких є місія в Іраку (2003). У 2003 р. проводилася значна робота спрямована на вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ) і у цьому напрямі з'явилися обнадійливі перспективи. Нині Українська держава співпрацює також із Європейським Союзом (ЄС), й одним з її стратегічних завдань є інтеграція у європейські структури;

- 2) *відносини з СНД*. На початку 90-х рр. Україна відхилила ідею створення об'єднаних збройних сил і на цій основі співробітництва у військово-політичній сфері. Стратегічним напрямом співробітництва України з СНД є, у першу чергу, взаємовигідне, рівноправне економічне співробітництво з країнами Співдружності. Одне з важливих місць посідають відносини з Росією. До 1997 р. напругу в українсько-російські стосунки вносили питання щодо Чорноморського флоту та кримське питання. 31 травня 1997 р. Президент України Л.Кучма і Президент Росії Б.Єльцин підписали широкомасштабну угоду про дружбу і співробітництво. Це стало передумовою для конструктивної співпраці між обома державами. З іншими країнами колишнього СРСР Україна також підтримує добросусідські відносини, співпрацює у зовнішньополітичній, економічній та культурній сферах. Що стосується економічного співробітництва, то одним із масштабних проєктів, започаткованих у 2002 р., стала ідея входження України до економічного альянсу разом із Росією, Казахстаном та Білоруссю і створення так званого Єдиного економічного простору (ЄЕП). 19 вересня 2003 р. Президент України підписав угоду про формування єдиного економічного простору з припискою, що це не суперечитиме

Конституції України. Проте в середовищі українських політиків немає одностайності щодо участі України у цьому проекті.

- 3) *двостороннє співробітництво із світовими державами.* У цьому напрямі Україна розвиває всебічне співробітництво з країнами Центральної і Східної Європи (Польщею, Угорщиною, Словаччиною та ін.), із розвиненими західно-європейськими державами – Німеччиною, Францією, Великобританією, Голландією та ін. Важливе значення для України мають відносини з США і Канадою, перспективним є співробітництво з країнами Азії, Африки та Латинської Америки.

Отже, за 12 років незалежності Україна встановила дипломатичні відносини і налагодила співробітництво із багатьма державами, організаціями, блоками. Подальшому співробітництву, налагодженню тісніших контактів має посприяти міжнародна програма „Світ пізнає Україну”, започаткована з ініціативи Президента України у 2002 р.